

№1 (11) / 2025

Elmi-praktiki jurnal
Scientific-practical journal

MİLLİ TƏHLÜKƏSİZLİK VƏ HƏRBİ ELMLƏR

NATIONAL SECURITY AND MILITARY SCIENCES

ISSN 2521-1331

Milli Müdafiə Universiteti/National Defense University

journal.mmu.edu.az

ISSN 2521–1331

**Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyi
Milli Müdafiə Universiteti**

MİLLİ TƏHLÜKƏSİZLİK VƏ HƏRBİ ELMLƏR

Elmi-praktik jurnal

Cild 11, №1, 2025

**Ministry of Defence of the Republic of Azerbaijan
National Defence University**

NATIONAL SECURITY AND MILITARY SCIENCES

Scientific-practical journal

Volume 11, No. 1, 2025

Baş redaktor – milli təhlükəsizlik və hərbi elmlər doktoru, professor Elşən Həşimov

Məsul katib – polkovnik Ramil Səfərov

Redaktor – e.o. polkovnik-leytenant Mərhəmət Abiyev

Korrektor – Tərən Mirzəyeva

Tərtibatçı – e.o. baş gizir İlqar Hüseyn

“Milli təhlükəsizlik və hərbi elmlər” jurnalında verilmiş materiallardan istifadə zamanı mütləq jurnala istinad edilməlidir.

Jurnal 09.07.2015-ci il tarixində Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyində qeydə alınıb. Qeydiyyat nömrəsi: 3991.

“Milli təhlükəsizlik və hərbi elmlər” jurnalı elmi tədqiqatların əsas müddəalarının nəşr edilməsi üçün Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası tərəfindən tövsiyə olunan nəşrlər siyahısına daxil edilmişdir.

Təsisçi: Milli Müdafiə Universiteti

www.mmu.edu.az

AZ1065, Azərbaycan Respublikası, Bakı şəhəri, Yasamal rayonu, “Qırmızı Şərq” hərbi şəhərciyi, Milli Müdafiə Universitetinin Hərbi Elmi Tədqiqat İnstitutu.

mmu-heti@mod.gov.az

Editor-in-chief – ScD in National Security and Military Sciences, Professor Elshan Hashimov

Executive secretary – Colonel Ramil Safarov

Editor – Reserved Lieutenant Colonel Merhemet Abiyev

Corrector – Tarlan Mirzayeva

Designer – Reserved Senior Warrant Officer Ilgar Huseyn

While using any kind of material given in “National security and military science” you should refer to the journal.

The journal was registered on 09.07.2015 in the Ministry of Justice of the Republic of Azerbaijan. Registration Number: 3991.

“National security and military sciences” journal has been included in the list of recommended publications by Higher Attestation Commission under the President of the Republic of Azerbaijan for the publication of main theses of scientific researches.

Founder: National Defence University

www.mmu.edu.az

AZ1065, Republic of Azerbaijan, Baku, Yasamal district, “Girmizi Sherg” military settlement, National Defence University, Military Scientific Research Institute.

mmu-heti@mod.gov.az

Redaksiya heyətinin üzvləri

- general-mayor Gündüz Əbdülov;
- akademik Əli Abbasov;
- akademik Telman Əliyev;
- general-leytenant Azər Əliyev;
- milli təhlükəsizlik və hərbi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, general-mayor Arif Həsənov;
- AMEA-nın müxbir üzvü, texnika elmləri doktoru, professor Əminəğa Sadıqov;
- milli təhlükəsizlik və hərbi elmlər doktoru, professor Əziz Talıbov;
- texnika elmləri doktoru, professor Bayram İbrahimov;
- tarix elmləri doktoru, professor Nurulla Əliyev;
- tarix elmləri doktoru, professor Mehman Süleymanov;
- texnika elmləri doktoru, professor Əsgər Tağızadə;
- texnika elmləri doktoru, professor Nadir Ağayev;
- psixologiya elmləri doktoru, professor Elnarə Şəfiyeva;
- texnika elmləri doktoru, dosent İslam İslamov;
- texnika elmləri doktoru, dosent Elxan Səbziziev;
- milli təhlükəsizlik və hərbi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru, professor Heydər Piriyev;
- texnika üzrə fəlsəfə doktoru, professor, 1-ci dərəcəli kapitan Əsəd Rüstəmov;
- milli təhlükəsizlik və hərbi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru, polkovnik Rəşad Tahirov;
- milli təhlükəsizlik və hərbi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, polkovnik Yalçın İsayev;
- milli təhlükəsizlik və hərbi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru, polkovnik Ramil Axundov;
- fizika-riyaziyyat elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Ədalət Paşayev;
- siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Vüqar Məmmədzadə;
- fizika-riyaziyyat elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Arzuman Həsənov;
- filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Sədi Sadiyev;
- milli təhlükəsizlik və hərbi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru Zəfər Nəcəfov;
- siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru Qaşqay Ramazanov;
- dosent, polkovnik Yaşar Kərimov.

Beynəlxalq redaksiya heyətinin üzvləri

- tarix elmləri doktoru, professor İbrahim Ethem Atnur (Türkiyə);
- texnika elmləri doktoru, professor Georgiy A. Kuçuk (Ukrayna);
- hüquq elmləri doktoru, professor Georgi Çiladze (Gürcüstan);
- texnika elmləri doktoru, general-mayor Ercan Eroğlu (Türkiyə);
- sosial elmlər üzrə fəlsəfə doktoru, professor Vojieç Quzeviç (Polşa);
- sosial elmlər üzrə fəlsəfə doktoru, professor Alba Iulia Popescu (Rumıniya);
- siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Pyotr Qavliçek (Polşa);
- pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Andrey Pieçivok (Polşa);
- texnika elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Ayhan Aytaç (Türkiyə);
- tarix elmləri üzrə fəlsəfə doktoru Svetlana Pavlovskaya (Ukrayna);
- beynəlxalq münasibətlər üzrə fəlsəfə doktoru Nikoloz Esitaşvili (Gürcüstan).

Editorial board members

- Major General Gunduz Abdulov;
- Academician Ali Abbasov;
- Academician Telman Aliev;
- Lieutenant General Azer Aliev;
- PhD in National Security and Military Sciences, Associate Professor, Major General Arif Hasanov;
- Correspondent member of ANAS, ScD in Technical Sciences, Professor Aminagha Sadigov;
- ScD in National Security and Military Sciences, Professor Aziz Talibov;
- ScD in Technical Sciences, Professor Bayram Ibrahimov;
- ScD in History, Professor Nurulla Aliev;
- ScD in History, Professor Mehman Suleymanov;
- ScD in Technical Sciences, Professor Asgar Taghizadeh;
- ScD in Technical Sciences, Professor Nadir Aghaev;
- ScD in Psychological Sciences, Professor Elnara Shaphieva;
- ScD in Technical Sciences, Associate Professor Islam Islamov;
- ScD in Technical Sciences, Associate Professor Elkhan Sabziev;
- PhD in National Security and Military Sciences, Professor Heydar Piriev;
- PhD in Technical Sciences, Professor, Navy Captain Asad Rustamov;
- PhD in National Security and Military Sciences, Colonel Rashad Tahirov;
- PhD in National Security and Military Sciences, Associate Professor, Colonel Yalchin Isayev;
- PhD in National Security and Military Sciences, Colonel Ramil Akhundov;
- PhD in Physics and Mathematics, Associate Professor Adalet Pashaev;
- PhD in Political Sciences, Associate Professor Vugar Mammadzada;
- PhD in Physics and Mathematics, Associate Professor Arzuman Hasanov;
- PhD in Philology, Associate Professor Sadi Sadiyev;
- PhD in National Security and Military Sciences Zafar Najafov;
- PhD in Political Sciences Gashgay Ramazanov;
- Associate Professor, Colonel Yashar Karimov.

International editorial board members

- ScD in History, Professor Ibrahim Ethem Atnur (Turkiye);
- ScD in Technical Sciences, Professor Georgiy A. Kuchuk (Ukraine);
- ScD in Law, Professor Georgi Chiladze (Georgia);
- ScD in Technical Sciences, Mayor General Ercan Eroğlu (Turkiye);
- PhD in Social Sciences, Professor Wojciech Guzewicz (Poland);
- PhD in Social Sciences, Professor Alba Iulia Popescu (Romania);
- PhD in Political Sciences, Associate Professor Piotr Gawliczek (Poland);
- PhD in Pedagogical Sciences, Associate Professor Andrzej Pieczywok (Poland);
- PhD in Technical Sciences, Associate Professor Ayhan Aytaç (Turkiye);
- PhD in History Svetlana Pavlovskaya (Ukraine);
- PhD in International Relations Nikoloz Esitashvili (Georgia).

MÜNDƏRİCAT

HƏRBİ NƏZƏRİ ELMLƏR

Effektiv liderlikdə etik davranış və qərar qəbuletmə

Rəşad Tahirov, Hikmət Həsənov 9

Cib dronları: mobil videomüşahidə üçün yeni imkanlar

Bəkir Zülfüqarov, Arif Həsənov 19

Optimization of information processing in the logistics management system in the army

Gunel Zeynalova 29

Radioelektron sistemlərin ifrat yüksək tezlikli elektromaqnit şüalanmadan qorunması problemləri

İslam İslamov, Arzuman Həsənov, Aynurə Abdullayeva 36

HƏRBİ XÜSUSİ ELMLƏR

İkinci Qarabağ müharibəsi və antiterror əməliyyatları Türkiyə mediasında

Qaşqay Ramazanov 46

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması ərəfəsində Azərbaycan xalqının təhlükəsizliyi məsələləri

Lətif Babayev 57

Kritik informasiya infrastrukturalarına qanunsuz müdaxilələrin növləri

Rəşad Məhərrəmov 66

MİLLİ TƏHLÜKƏSİZLİK

Azərbaycanın milli təhlükəsizliyinin və suverenliyinin təmin olunmasında Prezident İlham Əliyevin rolu

Nurulla Əliyev 78

Orta dəhlizin global təhlükəsizlikdə oynadığı rol

Yaşar Kərimov 90

Hibrid təhdidlər və Azərbaycanın müdafiə strategiyası

Vüqar Şirinov 97

CONTENTS

MILITARY THEORETICAL SCIENCES

Ethic behavior and decision making in effective leadership <i>Rashad Tahirov, Hikmet Hasanov</i>	9
Pocket Drones: New Possibilities for Mobile Video Surveillance <i>Bakir Zulfugarov, Arif Hasanov</i>	19
Optimization of information processing in the logistics management system in the army <i>Gunel Zeynalova</i>	29
Problems of protection of radio-electronic systems from electromagnetic radiation over high frequency <i>Islam Islamov, Arzuman Gasanov, Aynura Abdullayeva</i>	36

MILITARY SPECIAL SCIENCES

The Second Karabakh war and anti-terrorist operations in the Turkish media <i>Gashgay Ramazanov</i>	46
The security problems of Azerbaijan people on the eve of beginnings of Azerbaijan Democratic Republic <i>Latif Babayev</i>	57
Types of Unlawful Interference with Critical Information Infrastructures <i>Rashad Mahharamov</i>	66

NATIONAL SECURITY

Ilham Aliyev stage in defencing of national security of the Republic of Azerbaijan and its sovereignty <i>Nurulla Aliev</i>	78
The role of the Middle corridor in global security <i>Yashar Kerimov</i>	90
Hybrid threats and Azerbaijan's defense strategy <i>Vugar Shirinov</i>	97

EFFEKTİV LİDERLİKDƏ ETİK DAVRANIŞ VƏ QƏRAR QƏBULETMƏ

m.t.h.e.ü.f.d., polkovnik Rəşad Tahirov<https://orcid.org/0000-0003-1936-152X>*Milli Müdafiə Universitetinin Hərbi Elmi Tədqiqat İnstitutu*rashad_tahirov1975@yahoo.com**general-mayor Hikmət Həsənov***Milli Müdafiə Universiteti*

Xülasə. Etik davranış və əsaslandırılmış qərar qəbul etmək effektiv liderliyin əsasını təşkil etməklə, təşkilat mədəniyyətinin, rəhbər və tabelikdə olanlar arasında inam və etimadın formalaşmasında, həmçinin uzunmüddətli uğurun əldə edilməsində vacib rol oynayır. Məqalədə etik davranışın və qərar qəbuletmənin prinsipləri araşdırılmış, təşkilatın (müəssisənin) effektiv idarə edilməsində və arzu olunan nəticənin əldə olunmasında dürüstlük, şəffaflıq və hesabatlılığın əhəmiyyəti göstərilmişdir. Müəyyən edilmişdir ki, dəyərlərə əsaslanan davranış sərgiləyən, etik standartların üstünlük təşkil etdiyi mühit yaradan, insanların, həmçinin təşkilatın maraqlarını təbliğ edən və qoruyan liderlər idarəetmənin effektivliyini artırır. Tədqiqat işində effektiv liderlikdə qarşıya qoyulmuş məqsədlərə nail olmağı təmin edən qərarların qəbul edilməsi və bu qərarların etik standartlar çərçivəsində olmasının vacibliyi vurğulanmış, həmçinin qeyd edilmişdir ki, qəbul edilmiş etik norma və dəyərlərə əsaslanmaqla yanaşı, vəzifə öhdəliklərinin icrasına yönəlmiş qərar qəbuletmə prosesi nəinki liderin fəaliyyətini təşkilatı və ictimai dəyərlərə uyğunlaşdırır, həm də mürəkkəb etik dilemmaların həllinə kömək edərək, əldə edilən nəticənin davamlılığını artırır. Tədqiqat işində nəzəri analiz və sintez metodlarından istifadə etməklə etik davranış və qərar qəbuletmənin səciyyəvi xüsusiyyətləri üzə çıxarılmış, mahiyyətləri verildikdən sonra qərar qəbuletmə prosesində etik dilemmaları doğuran səbəblər və problemin həll yolları göstərilmişdir. Bundan başqa, dilemma vəziyyətində etik standartları müəyyən edən utilitar, hüquqi, ədalətli və qərəzsiz, ümumi mənafe və fəzilətli yanaşmalar təhlil edilmiş, nəticədə qərar qəbuletmə prosesində liderin fəaliyyət tərzləri ilə etik davranışın standartları arasında düzgün balansın yaradılmasına dair təkliflər verilmiş və intuitiv qərar qəbuletmə bacarığının effektiv liderlikdəki rolu təhlil edilmişdir.

Açar sözlər: liderlik, effektiv, qərar, etika, intuitiv, alternativ

Giriş

Müasir dünyanın sürətlə dəyişən və mürəkkəb mühitində effektiv liderlik davamlı inkişafın, uğurun əldə edilməsində, həmçinin təşkilat mədəniyyətinin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Ümumiyyətlə, liderlik insanlararası münasibətlərin xüsusi növü və fərdi keyfiyyət, davranış, bacarıq və qabiliyyətlər kimi səciyyəvi xüsusiyyətləri ehtiva edən çoxölçülü fenomen kimi tərif edilir [1, s.12]. Lider həmin xüsusiyyətlər sayəsində insanları hərəkətə gətirib tapşırıqların icrasına nail olursa, fəaliyyəti effektiv olur. Aydın ki, liderlik prosesində effektivlik olmadan uzunmüddətli uğurun əldə olunması mümkün olmayacaqdır. Məhz bu səbəbdən effektiv liderliklə bağlı geniş araşdırmalar aparılmış, bir çox tərifləri verilmişdir. Effektiv liderlik anlayışını “Liderlik və davranış” tədqiqatları üzrə tanınmış amerikalı alim Bernard Bass vermişdir. O, liderliyi rəhbərin təsiri nəticəsində tabelikdə olanların davranışlarını şüurlu şəkildə dəyişdirmək və qarşıya qoyulmuş məqsədlərə nail olmaq prosesi adlandırmışdır. Bernard Bassa görə, təsir nəticəsində rəhbər tabelikdə olanların davranışlarını şüurlu şəkildə dəyişdirməyə müvəffəq olarsa, onda bu, uğurlu liderliyin təzahürüdür. İnsan davranışlarının dəyişdirilməsi məqsədlərə nail olmaqla nəticələnir və belə nəticədən həm lider, həm də tabelikdə olanlar razı qalarlarsa, bu, effektiv liderlikdir [2, s.9]. Aparılan bir necə tədqiqatın nəticələrində də liderlik prosesinin uğur qazanma və effektiv olmanın sintezindən meydana gəldiyi qeyd edilmişdir. Növbəti mərhələdə tədqiqatlar liderliyi uğurlu və effektiv edən amillərin araşdırılmasına yönəldilmişdir.

Aparılan araşdırmalarda insan davranışlarının dəyişdirilməsi, yəni liderlikdə uğurun əldə edilməsi əsasən liderin təsiri altında baş verdiyi göstərilmişdir. Müəyyən edilmişdir ki, uğurlu liderlikdə rəhbərin təsiri altında insanların öz davranışlarını şüurlu şəkildə dəyişdirməsi mütləqdir. Əks təqdirdə liderlik prosesi effektiv olmayacaq və alınan nəticələr qısamüddətli olacaqdır. Tədqiqatçılar araşdırmalarında insan davranışlarının şüurlu şəkildə dəyişdirilməsi üçün rəhbər və tabelikdə olanların arasında inam və etimadın yaranmasının vacibliyini vurğulamışlar. Fikrimizcə də, rəhbərlik etdiyi təşkilatda münasibətləri inam və etimad üzərində quran rəhbər kollektivdə möhkəm və sağlam mənəvi-psixoloji mühitin yaranmasına nail olur və bununla da idarəetmənin səmərəliliyini artıraraq, liderlikdə uğur qazanır. Rəhbərin tabelikdə olanların inam və etimadını qazanması müasir dünyanın sürətlə dəyişən mühitində böyük əhəmiyyət daşıyır. Çünki rəhbərinə inanan və etimad edən insanlar onu lider kimi qəbul edir, onun qərarlarına hörmətlə yanaşır, təhlükəli işlərə cəsarətlə girişir, eləcə də bütün tapşırıqlarını həvəs və xüsusi ruh yüksəkliyi ilə icra edir, hətta çətinlik və məhrumiyətlərə məhəl qoymayaraq arxasınca gedirlər. İsveç Müdafiə Universitetinin Liderlik və Strategiya departamentinin əməkdaşı, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru Maria Fors Brandebu apardığı tədqiqatlarda belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, liderlərin yaratdığı qarşılıqlı etimad mühiti riskli, hətta həyat üçün təhlükəli şəraitdə belə tapşırıqların müvəffəqiyyətlə icrasına müsbət təsir etdir [3, s.13]. Beləliklə, aparılan çoxsaylı tədqiqatlarda müəyyən edilmişdir ki, liderlik prosesində uğurun əldə edilməsi üçün rəhbərlə tabelikdə olanlar arasında inam və etimad mühitinin yaradılması vacibdir.

Liderliklə bağlı araşdırma və fikirlərin təhlili göstərdi ki, etik davranışla inam və etimad mühitinin yaranması düz mütənəsbidir: liderin nümayiş etdirdiyi etik davranış inam və etimad mühitini gücləndirir. Çünki etik davranış nümayiş etdirən rəhbər işinə vicdan və məsuliyyətlə yanaşır, cəmiyyətin və idarə etdiyi təşkilatın maraqlarını öz marağından üstün tutur, tabelikdə olanlarla hörmətlə davranır, onların qayğısına qalır, geniş dünyagörüşünə malikdir, dürüst, fədakar və xarizmatikdir. Belə olduğu təqdirdə lider tabeliyində olanlara daha effektiv təsir edərək, onların davranışlarını şüurlu şəkildə dəyişdirməyə müvəffəq olur. Liderlik prosesində etik davranışın xüsusi əhəmiyyəti nəzərə alınaraq, həmin davranışı formalaşdıran norma və standartlar haqqında bir çox araşdırmalar aparılmışdır. Bunların arasından Amsterdam Universitetinin professoru Deanne N. Den Hartoq, Amerika Birləşmiş Ştatlarının Berend Universitetinin Biznes və idarəetmə kafedrasının professoru Maykl E. Brovn və Boston Universitetinin professoru Robert J. Starratt tərəfindən aparılan tədqiqatlar bizim üçün maraq kəsb edir. Həmin tədqiqat işlərində etik davranışı müəyyən edən norma və standartlarda ziddiyyətlər olduğunun [4] göstərilməsinə baxmayaraq, mürəkkəb şəraitdə həmin ziddiyyətlərin həll edilməsinə dair konkret təkliflər verilməmişdir. Ümumi olaraq bu sahədə aparılan araşdırmaların təhlili nəticəsində hansı davranışların liderlikdə etik, yaxud qeyri-etik sayılması barədə fikirlərin müxtəlif, bəzən isə ziddiyyətli olması aşkar edilmişdir. Tədqiqatçıların qarşılaşdıqları digər problemlə məsələ mürəkkəb, stresli və qeyri-stabil vəziyyətlərdə vacib qərarların qəbul edilməsində etik davranış ilə effektivlik arasında əlaqənin müəyyən edilməsi olmuşdur. Qeyd edildiyi kimi, liderlik prosesində effektivlik vacib rol oynayır. Çünki məhz effektivlik məqsədlərə çatmağı, nəticənin qəbul edilən, davamlı və geniş əhatəli olmasını təmin edir. Təcrübələr göstərir ki, bəzi hallarda rəhbərlər qəbul edəcəkləri qərarların effektivliyinin təmin edilməsində etik dilemma ilə qarşılaşırlar. Bu vəziyyət liderin edəcəyi seçim nəticəsində risk, arzuolunmaz bir hadisənin başvermə, yaxud gözlənilənin əldə edilməməsi ehtimalı olduqda yaranır və suallar doğurur: Liderin davranışını etik edən nədir? Effektiv liderlikdə qərar qəbul edilərkən rəhbər hansı prinsipləri əsas götürür? Effektiv liderlikdə vacib olan ümumi nəticənin, yoxsa tərəflərin maraqlarının əldə edilməsidir? Effektiv liderlikdə fərdlərin, yoxsa cəmiyyətin, təşkilatın və ya dövlətin maraqları üstün tutulur, yaxud hər ikisi?

Yuxarıda qeyd edilənləri nəzərə alaraq, tədqiqat işinin əsas məqsədi qərar qəbul etmə prosesində etik davranış ilə effektivlik arasında düzgün balans saxlanılmasının yollarını müəyyən etməkdir. Buna nail olmaq üçün məqalədə liderlik prosesində etik davranışın mahiyyəti açıqlanmış, ona təsir edən amillər, həmçinin etik dilemmanın yaranma səbəbləri təhlil edilmiş və əldə edilən məlumatlar ümumiləşdirilmişdir. Nəticədə etik dilemma vəziyyətində effektiv qərar qəbul edilməsi üzrə təkliflər verilmişdir.

Liderlikdə etik davranış və etik dilemma. Nəzəri analiz

Liderin etik davranışı haqqında mülahizələr çoxdur. Ümumi olaraq liderlikdə etik davranış rəhbərin iş yerində əxlaqi prinsiplərin, mənəvi, təşkilati və peşə dəyərlərinin qorunmasına yönəlmiş fəaliyyətdir. Bu fəaliyyətlərə “etik və effektiv qərarların qəbul edilməsi, alınan nəticələrin təsirinin müəyyən edilməsi, həmçinin mənəvi cəsarətin göstərilməsi, nəticələr üçün məsuliyyətin və təşkilat qarşısında cavabdehliyinin dərk edilməsi aiddir” [5]. Tərifdən göründüyü kimi, liderin etik davranışı onun sadəcə mənəviyyəti, əxlaqi ilə deyil, rəsmi prinsip, qayda və normalara bağlılığı ilə də müəyyən edilir. Düzdür, mənəviyyət (əxlaq) liderin etik davranışının əsasını təşkil edir. Bununla belə, ədəbiyyatların təhlili liderlikdə etik davranışın sadəcə milli, mənəvi və əxlaqi dəyərlərə bağlı qalmadığını göstərir. Belə ki, etika anlayışı mənəviyyətlə müqayisədə daha geniş, universal xarakter daşıyır. Əxlaqlı olmaq yalnız şəxsin özü ilə əlaqədirdisə, liderlik prosesində etik davranış rəhbərin kənarında, cəmiyyətdə, təşkilatda, qrupda qəbul edilmiş qayda, norma və dəyərlərə bağlı qalması ilə də ölçülür. Bəzi hallarda liderin həmin qayda, norma və dəyərlərə bağlı qalması daha etik sayılır, nəinki milli, mənəvi və əxlaqi dəyərlərə uyğun hərəkət etməsi. Məsələn, böyüklərə hörmət etmək bir çox mədəniyyətlərdə əxlaq norması sayılır. Bu yazılmamış normaya görə, yaşca kiçik olanlar özündən böyük şəxslərin göstəriş və məsləhətlərinə əməl etməlidirlər. Lakin qrupda və ya təşkilatlarda rəhbər tabeliyindəkilərdən yaşca kiçik olanda həmin normanın tətbiq edilməsi idarəetmənin effektivliyinə mənfi təsir göstərə bilər. Böyük yaş fərqliliyi, əsasən hərbi təşkilatlarda daha çox olur. Rəhbərlərin bəzən tabeliyində olanlardan yaşca kiçik olması həmin təşkilatların iyerarxik təşkilati-ştat strukturundan və ştat üzrə vəzifələri tutmaq üçün tələblərin fərqli olmasından irəli gəlir. Belə bir halda qrupda və ya təşkilatda qəbul edilmiş rəsmi norma və qaydalar, yəni rəhbərin bu norma və qaydalar qarşısında öhdəçiliyi ön plana çıxır. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, liderlik prosesində rəhbərin öhdəçiliyinin biri də, məqsədlərə nail olmağı təmin etməkdir. Effektiv liderlikdə məqsədlərə nail olmaq üçün rəhbər müxtəlif təsiretmə üsullarından istifadə edərək fərqli yaş kateqoriyasında, o cümlədən yaşca böyük olan insanların onun əmr və göstərişlərini icra etməsini təmin edir. Əks təqdirdə idarəetmənin effektivliyi əhəmiyyətli dərəcədə azalacaq, ümumi məqsədlərə nail olunması işinə ziyan vurulacaqdır. Təşkilatda qarşıya qoyulmuş məqsədlər üzrə müsbət nəticənin əldə olunmasını təmin etməyən rəhbərin fəaliyyəti qeyri-etik sayılacaqdır. Çünki onun sadəcə milli və əxlaqi dəyərlərə bağlı qalmaq düşüncəsi ilə tabeliyində olanları idarə etməsi təşkilatın ümumi işinə, əməkdaşların həyat və güzəranına mənfi təsir göstərəcəkdir. Hesab edirik ki, effektiv liderlikdə etik davranışı şəkilləndirən əsas amillərdən biri rəhbərin idarə etdiyi qrup, təşkilat qarşısında olan məsuliyyətini dərk etməsidir. Məhz həmin məsuliyyət hissi əsasında peşə dəyərləri yaranır. Bunlar isə liderin peşəkar etik davranışını, onun vəzifəsinə dair tələblərin icrasında necə davranmaq lazım olduğunu müəyyən edir. Göründüyü kimi, liderin etik davranışı sadəcə mənəvi dəyərlərlə deyil, peşə dəyərlərinə bağlılıqla da ölçülür. Əsasən qrup və ya təşkilat üçün kritik vəziyyətlərdə liderlər tələpə qərar qəbul edərkən peşə dəyərlərinə və məsuliyyətinə əsaslanmış etik davranış sərgiləyirlər. Bu da lider üçün vacib olan qrupun, təşkilatın və ya ölkənin müqəddəratı, fəaliyyətinin davam etdirilməsi və ya alınan tapşırığın müvəffəqiyyətlə icrasındadır.

Bəzi hallarda liderin rəsmi göstəriş və qayda-qanunların tələblərinə deyil, mənəvi-əxlaqi dəyərlərə, daxili hiss və intuisiyasına əsaslanaraq qərar qəbul etməsi etik davranış sayılır. Məsələn, təşkilatın daxili prosedur və qaydaları əmək funksiyasını kobud şəkildə pozan hər hansı bir şəxsin cəzalandırılmasını tələb edir. Lakin rəhbər təşkilata vurula biləcək zərərdən çəkinməyərək, onu ailə, maddi və psixoloji vəziyyətinə görə cəzalandırmır. Rəhbərin belə vəziyyətdə bu davranışı potensial risk təşkil edir. Çünki günahkar islah olunmadıqda təşkilata və ya ətrafındakılara daha böyük zərərvermə ehtimalı vardır. Lakin o, güzəşt qarşılığında səhvlərindən nəticə çıxarıb düzgün yola qayıdırsa, həm liderin hörməti, həm də təsiretmənin effektivliyi artır. Digər bir misal, xüsusi qrup komandiri avtobusda olan sərnişinləri girov götürən terrorçuları məhv etmək və girovları azad etmək tapşırığı alır. Tapşırığı icra edərkən ona terrorçularla təmas quraraq danışıq aparmaq qəti qadağan edilmişdir. Bununla belə, qrup lideri təlimatlara uyğun hərəkət etdiyi təqdirdə girovlar arasında itkinin olması ehtimalını qiymətləndirir və terrorçularla danışıq aparmaq qərarına gəlir. Onun qərarının effektivliyi, o cümlədən etikliyi alınan nəticədən asılı olacaqdır. Danışıqlar nəticəsində terrorçular girovları azad edərək təslim olacaqlarsa,

qərar effektiv və etik sayılacaqdır. Digər tərəfdən, əgər o, tapşırığa uyğun olaraq girovları azad etmək üçün güc tətbiqi barədə qərar qəbul edərsə və bunun nəticəsində həm şəxsi heyət, həm də girovlar arasında itkiyə yol verərsə, onun davranışı qeyri-etik sayılacaqdır.

Göründüyü kimi, liderin etik davranışı çoxşaxəli bir anlayışdır. Belə ki, onun etik davranışında konkret olaraq milli, mənəvi, əxlaqi, peşə, dini dəyərlərin, norma və qanunların hər hansı biri və ya bir neçəsi əsas götürülür demək mümkün deyildir. Santa Klara Universitetinin Markkula Tətbiqi Etika Mərkəzində etik davranış haqqında verilən tərif bizim üçün maraq kəsb edir: “Etika – insanların dost, valideyn, vətəndaş, iş adamı, müəllim və s. olduqları bir çox vəziyyətlərdə necə hərəkət etməli olduqlarını izah edən davranış standartlarıdır” [6]. Tərifdən göründüyü kimi, liderin etik davranışının da standart bir çərçivəsi yoxdur. Bəzən yaranmış vəziyyətdə daxili hiss, bəzi hallarda milli, mənəvi, dini dəyərlər, bəzən isə iş yerində və ya cəmiyyətdə qəbul edilmiş norma, qayda və qanunlar liderdən situasiyaya uyğun davranma tələb edir. Əldə ediləcək faydanın həcm və təsir dairəsindən, nəticənin uzunmüddətli olmasından və məhdudiyyətlərdən asılı olaraq lider müvafiq qərar qəbul edir. Məhz bu zaman o, seçim qarşısında qalır: bir tərəfdə daxili hiss, tabeliyində olanların taleyi, həyat və sağlamlığı, digər tərəfdə isə qrupun, təşkilatın və ya ölkənin mənafeyi və əldə ediləcək töhfə.

Ümumi olaraq, liderlikdə etik davranış və onun təsiri dedikdə, aşağıdakılar nəzərdə tutulur [7; 8]:

Rol modeli. Liderlər etik davranış sərgiləmək, o cümlədən əxlaq, milli, mənəvi və peşə dəyərlərinə, qanun və normalara bağlı qalmaqla şəxsi nümunə göstərir və bununla tabeliyində olanları eyni qaydada davranmağa ruhlandırır.

Dürüstlük. Etik liderlər öz davranışlarında dürüstlük və şəffaflıq nümayiş etdirirlər. Onlar şəxsi mənfəət deyil, ümumi prinsiplər əsasında qərar qəbul edirlər.

Məsuliyyət. Etik liderlər öz işlərinə məsuliyyət və vicdanla yanaşır, həmçinin özlərinin və tabelikdə olanların buraxdıqları səhvlərə görə məsuliyyəti öz üzərilərinə götürürlər. Onlar qərar qəbul edilməsini şəffaflıq şəraitində həyata keçirir və nəticəsinə görə cavabdehirlər.

Cəsarat. Etik liderlər düzgün hesab etdiyi dəyərlərdən imtina etmirlər. Onlara çətin olsa belə, etik prinsiplərinə sadıq qalmaq üçün mənəvi cəsarat nümayiş etdirirlər. Etik davranış sərgiləməyə meyilli olan liderlər risklərdən çəkinmir, qərarların icrasında qətiyyət göstərir, inamla davranır, idarə etdiyi kollektivdə etimad mühiti yaradır və bununla da tabeliyində olanların inam, etibar və rəğbətini qazanırlar.

Gələcəyə baxış. Etik liderlər qərar qəbul edərkən təşkilatda, ölkədəki böyük mənzərəni görmək qabiliyyətindədirlər. Onlar təşkilatın, ölkənin gələcək vəziyyəti haqqında aydın təsəvvürə sahib olur və bunu başqalarına cəlbədicilik şəkildə çatdırmaq bacarığına malikdirlər. Qərarlarında etik davranış prinsiplərini əsas götürən liderlər, qısamüddətli nəticələrlə kifayətlənmir, onlar uzunmüddətli uğura istiqamətlənirlər.

Təsir. Etik liderlər qərar qəbul edərkən onun müxtəlif maraqlı tərəflərə, o cümlədən işçilərə, qrupa, təşkilata, cəmiyyətə və ölkəyə təsirini nəzərə alaraq, maraqları balanslaşdırmağa çalışırlar. Bu liderlər öz qərarlarının mümkün nəticələrini hərtərəfli təhlil edərək, uyğun fəaliyyət tərzini seçirlər.

Qərar qəbul etmə. Etik liderlər qərarlarında ədalət, dürüstlük və düzgünlük prinsiplərinə əsaslanırlar. Etik liderliklə effektiv qərar qəbul edilməsinin inteqrasiyası təşkilatda sağlam mühiti gücləndirir və daha yaxşı nəticələrin əldə edilməsinə imkan yaradır. Lazım olan etik mülahizələri əsas götürməklə, liderlər həm qərarını effektiv edir, həm də qərarında dəyər, norma və qaydaları, maraqlı tərəflərin gözləntilərini nəzərə alır.

Müzakirə. Qərar qəbul etmə və etik dilemma

Liderlik prosesində effektivliyin əldə olunmasında etik davranışla yanaşı, qərar qəbul etmə də mühüm rol oynayır. Çünki liderlər fəaliyyətləri əsnasında idarə etdikləri təşkilatlarda davamlı və yaxşı nəticə əldə etmək üçün müxtəlif alternativlər arasından uğurlu seçim etmək qərarı ilə üzləşirlər. Liderin qəbul etdiyi qərarın effektiv olması vacibdir. Qərarın effektivliyi onun təsiri, nəticəsinin arzuolunan, davamlı və geniş kütlə tərəfindən qəbul edilməsi ilə ölçülür. Effektiv qərar məqsədlərə uğurla nail olunmasına, problemlərin səmərəli həllinə və irəliləyişin olmasına kömək edir. Təcrübə göstərir ki, liderlər effektiv qərar qəbul etmə bacarığı sayəsində tabeliyində olanların inam və etimadını qazanaraq,

onları vahid məqsədlər ətrafında birləşdirirlər. Göründüyü kimi, qərar qəbuletmə effektiv liderlik prosesi ilə sıx bağlıdır və ona birbaşa təsir edir. Bununla yanaşı, effektiv liderlikdə rəhbərlərin etik cəhətdən düzgün və münasib qərar qəbul etmək məsuliyyəti vardır. Qərar qəbul edərkən milli, mənəvi-əxlaqi dəyər, rəsmi norma və qaydalar, yaxud müxtəlif maraqlar arasından liderin hansını əsas prioritet olaraq seçməsi isə müzakirə mövzudur.

Ümumi olaraq qərar qəbuletmə məqsədlərə nail olmaq üçün müxtəlif alternativlər arasında uyğun fəaliyyət tərzini seçmə prosesi kimi tərif edilir [9]. Rəhbərin seçdiyi və təşkilatı müvəffəqiyyətə aparan fəaliyyət tərzini liderlik prosesinin effektivliyini müəyyən edir. Burada effektivlik qarşıya qoyulmuş məqsədlərə nail olunmasını və tərəflərin maraqlarının qarşılınmasını nəzərdə tutur. Bu maraqlar lider, tabelikdə olanlar və təşkilatı ehtiva edir. Qərar qəbul edilərkən bütün tərəflərin maraqlarının əhəmiyyət dərəcəsinə görə nəzərə alınması mütləqdir. Bu səbəbdən, qərar qəbul edilərkən fərdi və təşkilat (ölkə) maraqlarının əhəmiyyət dərəcəsinin düzgün müəyyən olunması effektiv liderlikdə çox vacibdir.

Təcrübə göstərir ki, liderlər mürəkkəb vəziyyətlərdə, təşkilatın, yaxud ölkənin xeyrinə tələpə qərarlar qəbul edərkən tabelikdə olanların maraqlarını, onların rifahını, sağlamlığını, hətta həyatlarını təhlükəyə salan fəaliyyət tərzini seçirlər. Bu da kənardan qeyri-etik görünə bilər. Lakin lider həmin tərzini vaxtında seçməyə, vəziyyət getdikcə faciəvi xarakter alır. Məsələn, bir təqim komandirinin borcu təqimində xidmət edən hərbi qulluqçuların qayğısına qalmaq, o cümlədən onları qorumaqdır. Digər tərəfdən, müharibədə ona geri çəkilməmək şərti ilə müəyyən ərazini müdafiə etməsi tapşırılsa, belə şəraitdə təqim komandirinin tabeliyində olanları qoruması deyil, döyüş tapşırığını icra etməməsi qeyri-etik sayılacaqdır. Doğrudur, təqim komandiri bir lider kimi şəxsi heyətini qorumaq üçün lazımı tədbirləri görəcəkdir, lakin ərazinin müdafiəsi prioritet olacaqdır.

Göründüyü kimi, bir çox hallarda, o cümlədən müasir dünyanın sürətli dəyişkən mühitində liderlər təşkilatın və ya qrupun xeyrinə qərar qəbul edərkən etik davranışın çəkişməsi ilə üzləşirlər. Bu vəziyyət, əsasən, liderlər bir neçə arzuolunmaz alternativlər arasından seçim etmək məcburiyyətində qaldıqda yaranır. Okland Universitetinin dosenti Keren Allen bu vəziyyəti “etik dilemma” adlandırmışdır [10].

Bəzən etik dilemma ilə qarşılaşan rəhbər adekvat addım atmaqdan çəkinərək ya qərarı gecikdirir, yaxud da səhv qərar qəbul edir. Qərarın gecikməsi, hər kəs tərəfindən bəyənildən, lakin səhv qərarın qəbul edilməsi təşkilatı və ya ölkəni uçuruma aparır. Tarixdə bir çox liderlər lazım olan məqamda qərar qəbul etmədikləri üçün fürsəti əldən vermiş və qınanmışlar. 1938-ci ildə nasist Almaniyası Cexoslovakiyanın Sudan ərazisini ilhaq edərkən Fransa və İngiltərə liderlərinin qərarlılığı Hitleri daha aqressiv siyasət yürütməyə təşviq etdi [11]. Əslində, onların qərarlılığı I Dünya müharibəsinin acı xatirəsi ilə bağlı idi. Təkrar böyük itkilərlə nəticələnəcək yeni müharibənin başlanmasını heç kim istəmirdi. Genişmiqyaslı silahlı münaqişənin qarşısını almaq məqsədilə mövcud vəziyyətlə barışaraq Hitleri sakitləşdirmək siyasəti etik baxımdan düzgün görünürdü. Lakin Fransa və İngiltərə liderlərinin bu cəhdləri nəinki Hitleri dayandırmadı, hətta I Dünya müharibəsi ilə müqayisədə daha geniş ərazilərə yayılan, həmçinin böyük dağıntılarla yanaşı, milyonlarla insanın ölümünə səbəb olan II Dünya müharibəsinin başlamasına şərait yaratdı. Bəlkə də Hitlerə qarşı daha sərt davranılması üçün qərar qəbul edilsəydi, genişmiqyaslı müharibənin qarşısını almaq mümkün olacaqdı.

Liderlərin ilk nəzərdən sərt və qeyri-etik görünən, lakin ölkəni və ya təşkilatı xilas edən qərarları tarixdə çox olub. Məsələn, Mustafa Kamal Atatürkün “Mən sizə hücum etməyi yox, ölməyi əmr edirəm” sözü sərt olsa da, əsgərlərin tutduğu mövqelərdən geri çəkilməmək qərarı ilə bağlı idi. Döyüşün sonrakı gedişi və nəticəsi qərarın düzgün olduğunu göstərdi [12]. Atatürk geriçəkmə əmrini də verə bilərdi. Lakin bu, ölkənin müdafiəsi baxımdan mühüm ərazinin itirilməsi ilə bərabər, fəlakətə aparacaqdı.

Yuxarıda qeyd olunanları ümumiləşdirsək, liderin etik davranışı haqqında dilemma aşağıda göstərilən hallarda meydana gəlir:

- lider müvafiq davranış və vəziyyət haqqında qərar vermək məcburiyyətinə qaldıqda. Məsələn, hər hansı bir təşkilatda intizamsız davranan, daxili qaydaları mütəmadi pozan, lakin ciddi maddi ehtiyacı olan bir şəxsin işdə qalıb-qalmaması barədə qərarın qəbul edilməsi;

- qəbul ediləcək qərar nəticəsində bir və daha çox şəxsin rifahı, güzəranı, sağlamlığı, həyatı təhlükə altına düşdükdə. Məsələn, müharibədə müəyyən ərazini nəyin bahasına olursa-olsun əldə

saxlamaq əmrini alan komandir bu tapşırıqla bağlı qərar qəbul edərkən özünün və tabeliyində olanların həyat və sağlamlığını təhlükəyə atdığına bilməsi;

– qərarın nəticəsi çoxsaylı əməkdaşlara, qrup və təşkilatlara mənfi təsir etdikdə. Məsələn, hər hansı böyük şirkətin üzvləşdiyi böhrandan xilas olmağın bir yolu da işçilərin ixtisar edilməsidir. Şirkət rəhbərinin (liderin) ixtisar qərarını verərkən kimlərin, hansı altşirkətlərin ixtisar edilməsi seçimi ilə üzvləşməsi.

Yuxarıda göstərilən hallarda etik davranışa uyğun qərar qəbul etmək üçün liderlərin beş yanaşmadan istifadə etməsi məqsədəuyğun hesab edilir: utilitar, hüquqi, ədalətli və qərəzsiz, ümumi mənafe və ləyaqətli yanaşmalar [13]. Fikrimizcə, liderlər qərar verərkən etik dilemma ilə üzvləşdikdə də həmin yanaşmaları əsas götürərək aşağıda göstərilən qaydalara uyğun davranır.

1. Utilitar yanaşma. Bu yanaşma tərzinin əsas prinsipi maksimum xeyir, minimum zərərdir. Belə yanaşma tərzinə uyğun qərar verildikdə lider təşkilata, işçilərə və özünə dəyəcək zərər və itkini mümkün qədər azaltmaqla, hər kəs və ya təşkilat üçün böyük fayda əldə etməyə çalışır. Nəticəyə əsaslanan bu yanaşmada iddia edilir ki, etik davranış ən çoxsaylı maraqlı tərəflər üçün fayda və zərəri maksimum balanslaşdırən hərəkətdir. Məsələn, bir ölkədə terrorçuluq fəaliyyətlərinin sona çatdırılmasının faydası yaralanma, ölüm və dağıntı nəticəsində dəyən zərər balanslaşdırır. Bu səbəbdən yanaşma nəticənin və onun təsirinin nə olacağı ehtimalının dəqiq işlənməsini tələb edir. Utilitar yanaşmanın tərəfdarları istənilən nəticəyə aparən amoral yol və vasitələrə bəzən haqq qazandırır. Onlar üçün yalan danışmaq, zor tətbiq etmək kimi amoral davranışlar, əgər qrup, təşkilat və ya ölkə üçün böyük fayda və az zərərle nəticələnirsə, məqbul sayılır;

2. Hüquqi yanaşma. Bu yanaşma insan ləyaqətinə hörmət etmək prinsipinə əsaslanır. Hüquqi yanaşma liderdən qərar qəbul edərkən özünün və tabelikdə olanların qanuni hüquqlarını, habelə məsuliyyət və öhdəliklərini müəyyənləşdirməyi tələb edir. Lider bir-birinə zidd olan, toqquşan maraq və ya hüquqlarla qarşılaşdıqda üstün dəyərlərə malik olanı seçir. Belə yanaşma tabeliyində olan insanların hüquqlarını maksimum qoruyan davranışı etik hesab edir. Utilitar yanaşmadan fərqli olaraq hüquqi yanaşmada lider cəmiyyətin deyil, fərdlərin maraq və hüquqlarını üstün tutur. Onlar üçün əldə ediləcək nəticə kimi insan, onun hüququ, həyatı və güzəranı əsasdır;

3. Ədalətli və qərəzsiz yanaşma. Bu yanaşma xeyir və zərərin ədalətli və qərəzsiz bölüşdürülməsinə əsaslanır, liderdən qrupda, təşkilatda bərabər olanlara eyni münasibət göstərməyi tələb edir; bərabər olmayanlarla isə fərqli, lakin ədalətli və mütənasib, onların səviyyəsinə, performansına, işgüzarlığına uyğun şəkildə rəftar edilməsini nəzərdə tutur. Ədalətli və qərəzsiz yanaşmanın tezisi “hər kəsə haqqını, layiq olanını vermək”dir;

4. Ümumi mənafe yanaşması. Bu yanaşma tərzində əsas prinsip qrup, təşkilat, cəmiyyət və ya dövlətin ümumi mənafeyinə diqqət almaqdır. Lider necə davranması haqqında qərar qəbul edərkən sadəcə bir şəxs və ya kiçik qrup üçün deyil, cəmiyyətdəki bütün insanlar üçün ən çox xeyirli və faydalı davranışa üstünlük verir. Bəzən utilitar və ümumi mənafe yanaşmaları qarışdırılır. Lakin onların arasında böyük fərq vardır. Belə ki, utilitar yanaşma təzi ilə lider qərar qəbul edərkən insanların əldə etdiyi xeyri və onlara dəyən ziyanı balanslaşdırmağı düşünür. Burada lider dəyən zərərin müqabilində əldə ediləcək faydanı hesablayır. Ümumi mənafe yanaşmasında isə lider öz qərarının ümumi rifahın müəyyən elementlərinə fayda və ya zərərinə hesablayaraq, bütövlükdə qrup, təşkilat və ya ölkəyə təsirini qiymətləndirir. Bu yanaşmadan lider bütün qrup, təşkilat və ya ölkəni maraqlandıran problemin həlli əsnasında etik dilemma ilə qarşılaşdıqda istifadə edir.

5. Ləyaqətli yanaşma. Bu yanaşma təzi insanın mənəvi-əxlaqi dəyərləri ilə bağlıdır. Əgər əvvəlki yanaşmalarda qərar verildikdə məsuliyyət, norma və qaydalara sadıq qalmaq vacibdirsə, burada mənəvi və əxlaqi keyfiyyətlər ön plana çıxır, dürüstlük, xeyirxahlıq, empatiya, cəsarət, dözümlülük, səbirlilik, soyuqqanlılıq, özünəinam və vicdanlılıq kimi xarakterik keyfiyyətlər liderin etik davranışının əsasını təşkil edir. Həmin keyfiyyətlərə malik olan liderlər, adətən, xarizmatik olurlar. Ləyaqətli yanaşma əsl lider “nə etməlidir” deyil, “necə olmalıdır” sualına cavab verir. Respublikanın üzvləşdiyi çətin və böhranlı vəziyyətlərdə Ümummilli Lider Heydər Əliyevin qəbul etdiyi qərarlar ləyaqətli yanaşmaya aid olan ən bariz nümunələrdəndir. Ulu Öndər Qarabağ cəbhəsində məğlubiyyətlər

seriyasından sonra orduda sarsılmış mənəvi-psixoloji vəziyyəti yaxşılaşdırmaq üçün riskli və cəsarətli qərar qəbul etdi: mütəmadi olaraq ən qaynar cəbhə bölgələrinə getdi, səngərlərdə hərbi qulluqçularla görüşərək tapşırıq və tövsiyələr verdi. Onun belə fədakar və cəsur fəaliyyəti orduda ruh yüksəkliyi və rəhbərə böyük inamın yaranması ilə nəticələndi. Belə ki, Füzuli rayonunun Böyük Bəhmənli kəndi, bir gün sonra Horadiz qəsəbəsi, Füzulinin daha bir neçə kəndi, Cəbrayıl rayonunun Çocuq Mərcanlı kəndi geri alındı, sonra Ağdam – Tərtər istiqamətində aparılan uğurlu döyüşlərdə bir sıra strateji yüksəkliklər və yaşayış məntəqələri azad edildi [14, s.240].

Liderlər, əsasən yuxarı (strateji) səviyyədə olanlar mühüm qərarlar qəbul edərkən bütün təşkilatın və ya ölkənin maraqlarını nəzərə alır, belə halda onun etik davranışı nə etməsi ilə deyil, nə etdiyi ilə, yəni effektivliklə ölçülür [15]. Bu səbəbdən yuxarıda göstərilən yanaşma tərzlərindən birini seçərkən lider onun effektivliyini də nəzərə almalıdır.

Qərarın effektivliyinə liderin əlində olan məlumatlar, onların tamlığı, düzgünlüyü əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir. Lakin bəzi hallarda, əsasən riskli və dinamik dəyişən vəziyyətlərdə ya lazım olan məlumatlar əskik olur, ya da onları təhlil etməyə vaxt olmur. Belə bir qeyri-müəyyən vəziyyətdə təcrübəli liderlər intuisiyaya əsaslanaraq qərar qəbul edirlər. Rasionaldan fərqli olaraq intuitiv düşünmə və ya qərar qəbul etmə şüurlu mülahizəyə, təhlilə, məntiqi düşünməyə ehtiyac duymadan, hadisə və nəticələri instinktiv dərk etmə bacarığına əsaslanır. Belə bir bacarıq liderə vaxt qazandırır, ona kritik anlarda sürətlə müvafiq fəaliyyət tərzini seçməyə və müvəffəqiyyət əldə etməyə imkan verir. İntuitiv düşünmə bilən lider bir yerə fokuslanmır, daha geniş mənzərəni və perspektivi görür, real və ya konkretliyə can atır. İntuitiv qərar vermə bacarığı vaxtın məhdud olduğu, qeyri-müəyyən, əsasən daxil olan məlumatların bir-biri ilə ziddiyyət təşkil etdiyi məqamlarda liderin köməyinə gəlir və ona düzgün fəaliyyət tərzini seçməyə imkan verir. Çətin və qarışıq vəziyyətlərdə intuisiya əsasında düzgün fəaliyyət tərzini ən qısa vaxtda müəyyən edən lider tabelikdə olanların inam və etimadını qazanır. Meydana gələcək itki və risklərdən çəkinib vaxtında qərar qəbul etməyə, uyğun davranış göstərməyə rəhbər əksər hallarda daha çox bərpa edilməyən itkilərin olmasına şərait yaradır. Belə olduğu halda onun davranışının etikliyi şübhə altına düşür və ona olan etimad azalır.

Əslində, intuitiv qərar vermə nə mistik və qeyri-adi proses, nə də təsadüfi fəaliyyətdir. O, təcrübəyə, biliyə və uzun illər ərzində yaddaşa həkk olunmuş fakt, hadisə, davranış, qayda və prosedurlara əsaslanır. Doğrudur, sözükeçən prosesdə səhvetmə riski böyükdür, lakin tədqiqatlar göstərir ki, intuisiyanı çevik analitik düşünmə ilə birləşdirəndə tez və daha dəqiq qərar qəbul etmək mümkündür.

Nəticə

Liderlikdə qərar qəbul etmə və etik davranış təşkilatın, ölkənin müqəddəratına, insanların mənəvi-psixoloji vəziyyətinə, həmçinin qarşıya qoyulmuş məqsədlərə uğurla nail olunmasına təsir edən ən vacib amillər sayılır. Məhz bu səbəbdən effektiv liderlik etik standart və ya prinsiplər çərçivəsində əsaslandırılmış qərar qəbul etmək bacarığı kimi xarakterizə olunur. Liderin bu bacarığı və etik davranış sərgiləməsi bir-birinə sıx bağlı olan və birlikdə təşkilatın uğurunun təməl daşlarıdır. Effektiv liderlikdə qəbul edilmiş qərarın təşkilat məqsədlərinə nail olunmasını təmin etməsi ilə yanaşı, mənimsənmiş dəyər və normalar çərçivəsində olması da vacibdir. Qərar qəbul edərkən etik davranış nümayiş edən liderlər təşkilatda müsbət sosial-psixoloji mühit formalaşdırmaq və dəyərləri qorumaqla bərabər, ədaləti, şəffaflığı və hesabatlılığı təmin edən şərait yaradır və məsuliyyət hissənin güclənməsini təşviq edir. Bundan əlavə, qərar qəbul edilərkən etik normaların nəzərə alınması liderin hüquqi məsuliyyəti və reputasiyası ilə bağlı riskləri azaltmağa kömək etməklə uzunmüddətli uğuru təmin edir. Davamlı olaraq etik davranış nümayiş etdirən liderlər digərlərinə şəxsi nümunə göstərməklə onları eyni qaydada davranmağa həvəsləndirir, təşkilatda dürüst və ədalətli olmanın normalarını müəyyən edir. Qeyd edildiyi kimi, həm peşə, milli-mənəvi və əxlaqi dəyərlərə, həm də real mülahizələrə əsaslanmış qərar təşkilatın dayanıqlılığını və alınmış nəticənin davamlılığını artırır.

Dəyərlərə bağlı qalmaqla yanaşı, liderlikdə etik davranış qəbul edilmiş qərarın effektivliyi ilə də müəyyən edilir. Lider verdiyi qərar nəticəsində uğur əldə etdiyi təqdirdə alqışlanır və bununla da qərarın

düzgünlüyü, o cümlədən etikliyi haqqında mühakimə aparılmır, əgər uğursuzluğa düşər olarsa, həm qınaq obyektinə çevrilir, həm də qərarın etikliyi ciddi şəkildə araşdırılır. Beləliklə, bir çox hallarda qərarın etik olub-olmaması haqqında mühakimələrin aparılması onun effektivliyindən asılı olur.

Lider effektivliklə bərabər, qərarın etikliyini təmin etmək üçün əlində olan məlumatları, onların tamlığını və düzgünlüyünü, şəraiti, imkanları, insanların ehtiyaclarını, əldə ediləcək nəticəni, seçiminin təsirini hərtərəfli təhlil edərək utilitar, hüquqi, ədalətli və qərəzsiz, ümumi mənafe və ləyaqət yanaşmalarından birini seçir. Lider şəraitə uyğun olaraq yuxarıda qeyd edilən yanaşmaların birini və ya bir neçəsini tətbiq edir. Əgər şəraiti qiymətləndirmək üçün kifayət qədər məlumat və ya vaxt yoxdursa, lider göstərilən yanaşmaları təcrübəsinə əsaslanaraq intuitiv seçir. Lider intuitiv qərar qəbul edərkən qeyri-standart yanaşma tərzini də tətbiq edə bilər. İntuitiv qərar qəbul etmə bacarığı liderə etik davranışının standartları çərçivəsində daha sürətli və yaradıcı olmağa imkan verir. Bununla belə, ehtimal olunan nəticənin və risklərin təhlilinin aparılması mütləqdir.

Qeyd edilən yanaşmaların tətbiqi ilə bağlı aparılan təhlillər nəticəsində aşağıda göstərilən təkliflər irəli sürülür:

– utilitar yanaşmada çox sayda insanın maraqları nəzərə alındığı üçün etiklik və effektivlik baxımdan cəlbədicə sayılır. Bu səbəbdən sözükeçən yanaşma qərarın təşkilatda böyük kütləyə təsiri olduqda, nəticə qabaqcadan bilindikdə, həmçinin fayda ilə yanaşı, zərərin qaçılmaz olduğu hallarda tətbiq edilir. Nəticəyə əsaslanan bu yanaşmada maksimum sayda maraqlı tərəfin xeyrinə fayda və zərər balanslaşdırılır. Həm etik, həm də effektivlik baxımdan rəşional qərar qəbul etmək üçün istifadə edilir;

– hüquqi yanaşma hər hansı bir təşkilatda fərdlərin hüquqları, ədalət və bərabərlik prinsipləri ilə problemlə məsələləri başa düşmək və həll etmək üçün istifadə olunur. Bu yanaşmada fayda və zərər deyil, qəbul edilmiş rəşmi, qeyri-rəşmi prinsip və standartlar əsas götürülür. Fikrimizcə, bu yanaşma yanlış qərarların verilməsi və davranışların nəticəsində liderin sarsılmış nüfuzunun və təşkilatın zəifləmiş etibarının bərpa edilməsində effektivdir. Bunda başqa, bəhs edilən yanaşma daha çox insanların qərar qəbul etmə prosesinə cəlb edilməsi istənilədikdə tətbiq edilir;

– ədalətli və qərəzsiz yanaşma insanlarda motivasiyaya səbəb olmaqla, onlarda hər hansı işə qarşı həvəs və ya stimula yaradır. Bu səbəbdən şərh etdiyimiz yanaşmanın gündəlik, rutin, yaxud ağır və ya bezdirici işlərdə istifadə edilməsi məqsəduyğundur;

– ümumi mənafe yanaşmasına görə, etik davranışın əsasını cəmiyyətdəki, yaxud təşkilatdakı bütün insanların bir-biri ilə əlaqəli münasibələri təşkil edir. Buna uyğun olaraq qərar qəbul edilərkən ayrı-ayrı adamların, qrupların deyil, bütün təşkilatın (cəmiyyətin) rifahı nəzərə alınır. Hesab edirik ki, strateji səviyyədə təşkilat və ya dövlətin müqəddəratına təsir edən son dərəcədə mühüm, təxirəsalınmaz, tələyüklü məsələlərlə bağlı qərar verilərkən bu yanaşmadan istifadə edilir;

– ləyaqətli yanaşmada qərar verən liderin şəxsiyyəti, onun mənəvi və əxlaqi keyfiyyətləri əsas götürülür, nəinki rəşmi qayda, norma və öhdəçiliklər. Ləyaqətli yanaşmanı lider, təhlükəli vəziyyətlərdə şəxsi nümunə göstərmək zərurəti yarandıqda, yaxud rəhbərlik etdiyi qrup, tabeliyində olan şəxslər çətin vəziyyətlə üzləşdikdə, insanların köməyə və dəstəyə ehtiyacı olduqda istifadə edilir.

Beləliklə, informasiya mübadiləsinin sürətlə baş verdiyi və məlumat bazasının tez-tez dəyişdiyi müasir dövrdə, həmçinin insanın hüquq və azadlıqlarının üstün tutulduğu müasir vətəndaş cəmiyyətində əsaslandırılmış, eyni zamanda çevik qəbul edilmiş qərar müvəffəqiyyətin əldə edilməsində vacib rol oynayır. Effektiv liderlikdə əsaslı qərar qəbul etmək üçün liderlər həm məlumatları dərindən təhlil edir, həm ətrafda baş verən tendensiyaları nəzərə alır, həm də təcrübəsindən irəli gələn intuisiyaya əsaslanır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Tahirov, R.K. Ali hərbi məktəb kursantlarında liderlik keyfiyyətlərinin formalaşdırılmasının pedaqoji əsasları: / milli təhlükəsizlik və hərbi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru dis. / – Bakı, 2022. – 206 s.

2. Tahirov, R.K. Liderliyin səciyyəvi xüsusiyyətləri // – Bakı: Azərbaycan Respublikası Təhsil İnstitutu, Elmi əsərlər, – 2018. №5 (85), – s.198- 205.

3. Brandebo, M.F. Military Leaders and Trust: / Psychology dis. / – Karlstad University Faculty of Art and Social Sciences, Kalrstad, 2015. – 198 p.

4. Den Hartog, Deanne N. Ethical leadership // – Amsterdam: Annu. Rev. Organ. Psychol. Organ. Behav., – 2015. 2.1, – p. 409-434.
5. Ethical Behavior: [Electronic resource] / ScienceDirect, Journals & Books. – Last updated December 18, 2024.
URL: <https://www.sciencedirect.com/topics/computer-science/ethical-behavior#:~:text=Ethical%20behavior%20refers%20to%20the,and%20in%20a%20multicultural%20workforce>
6. Framework for Ethical Decision Making: [Electronic resource] / Markkula Center for Applied Ethics. – November 08, 2021.
URL: <https://www.scu.edu/ethics/ethics-resources/a-framework-for-ethical-decision-making/>
7. Villirilli, G. Framework for Ethical Decision Making: [Electronic resource] / BetterUP, Leadership & Management. – April 09, 2021.
URL: <https://www.betterup.com/blog/the-importance-of-an-ethical-leader>
8. Wizbowski, R. Ethical leadership: Fostering a culture of integrity from the top down: [Electronic resource] / Diligent One Platform, Blog /Compliance & Ethics. – March 04, 2024. URL: <https://www.diligent.com/resources/blog/ethical-leadership>
9. Zaffar, A.N. Decision Making in Action: Variations and Styles: [Electronic resource] / Researchgate/Cognitive/Science/Psychology/Decision Making, vol. 1. – April 07, 2015.
URL: https://www.researchgate.net/publication/318723750_Decision_Making_in_Action_Variations_and_Styles
10. Allen, K. What Is an Ethical Dilemma?: [Electronic resource] / The New Social Worker, the social work careers magazine, vol. 19, № 2. – March, 2012.
URL: https://www.socialworker.com/feature-articles/ethicsarticles/What_Is_an_Ethical_Dilemma-%3F/
11. Scanlon, S. Appeasement and “Peace for Our Time”: [Electronic resource] / The National WW2 Museum, New Orleans. – October 15, 2024.
URL: <https://www.nationalww2museum.org/war/articles/appeasement-and-peace-our-time>
12. ÜNALP, F, R. Çanakkale Muharebeleri ve Mustafa Kemal: [Electronic resource] / Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı, Yıl: 13, Sayı 18, – s. 37-64. – 2015.
URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/45150>
13. Shockley-Zalabak, P., Polok, N. Ethical Dilemmas in Leadership: [Electronic resource] / University of Colorado, Colorado Springs, ELP Program. – October 10, 2014.
URL: https://www.cu.edu/sites/default/files/oct_EthicalDilemmas_ppt.pdf
14. Süleymanov, M.S. Azərbaycan Ordusunun tarixi: 1991 – 2017: [V cild] / M.S.Süleymanov. – Bakı: Maarif, – 2019. – 485 s.
15. Ciulla, J. Ethics and Leadership Effectiveness: [Electronic resource] / ResearchGate, Publications. – January 01, 2009.
URL: https://www.researchgate.net/publication/265568882-Ethics_and_Leadership_Effectiveness/citation/download

Аннотация

Этическое поведение и принятие решений в эффективном руководстве Рашид Тахиров, Хикмет Гасанов

Эффективное принятие решений и этическое поведение лидеров играют важную роль в достижении успеха в быстро меняющейся и турбулентной среде современного мира. Эффективное принятие решений в руководстве считается важнейшим навыком, влияющим на судьбу организации, страны и морально-психологическое состояние людей. Именно по этой причине эффективное лидерство часто характеризуют как способность принимать обоснованные решения в сложных, стрессовых и запутанных ситуациях. Обоснованное принятие решения характеризуется как выбор из нескольких альтернативных вариантов действия, целесообразных

и полезных для организации, общества или страны на основе объективного оценивания текущих условий и ситуаций, соответствующей информации, прошлого опыта, ожидаемого результата и его последствий. Здесь целесообразность и полезность охватывают множество вопросов: желаемый результат, благосостояние и средства к существованию людей, устойчивость и эффективность результата. Таким образом, эффективное лидерство не ограничивается рациональным и полезным принятием решений. Эффективное принятие лидерских решений также включает в себя этическое поведение и ответственность лидера. Этическое поведение лидера учитывает более широкое влияние выбора лидера на других, окружающую среду и общество в целом в результате решения. Когда два элемента эффективного лидерства, правильное принятие решений и этическое поведение объединяются, укрепляется доверие к лидеру, увеличивается долговечность и длительность результата. Однако найти баланс между принятием решений и этическим поведением в эффективном руководстве иногда бывает проблематично. Такая ситуация возникает, когда в результате сделанного руководителем выбора возникает риск того, что произойдет нежелательное событие или не будет достигнут ожидаемый результат. Кроме того, решение, хотя и эффективное, может нанести ущерб репутации лидера, создать юридическую ответственность и нанести ущерб отношениям. В статье анализируются факторы, определяющие этическое поведение и стиль принятия решений при эффективном руководстве.

Ключевые слова: лидерство, эффективное, решение, этика, интуитивное, альтернативное

Abstract

Ethic behavior and decision making in effective leadership

Rashad Tahirov, Hikmet Hasanov

Ethical behavior and substantiated decision making plays an important role in creation corporate culture, trustful relationship between employees and employers by forming basis of effective leadership. In the article, principles of decision making and ethic behaviors are researched and importance of honesty, transparency and reporting in effectively managing the corporate and achieving desirable results. It is identified that leaders who demonstrate value-based behavior, create and ethic-friendly environment, defend interest of company and increase efficiency of administration. The research investigates decision making in order to reach goals and emphasize importance of ethical standards in decision making. Process of decision making aimed at execution position responsibilities not only coordinates the leaders actions to the values of society or organization, but also increases the effective of achieved results by helping to deal with complicated ethical dilemmas. In the research work, the characteristics of decision making and ethical behavior are shown by using analysis and synthesis methods. In the article, after analyzing different approaches, by defining ethic standards in dilemma making situation there were given some advises towards creation a balance between ethic standards and types of actions of leader in the decision making process.

Keywords: leadership, effective, decision, ethics, intuitive, alternative

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 27.12.2024

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 19.01.2025

Çapa qəbul edilmişdir: 28.01.2025

CİB DRONLARI: MOBİL VİDEOMÜŞAHİDƏ ÜÇÜN YENİ İMKANLAR

e.o. polkovnik-leytenant Bəkir Zülfüqarov

Milli Müdafiə Universitetinin Hərbi Elmi Tədqiqat İnstitutu
bekir.zulfuqarov@mmu.edu.az

m.t.h.e.ü.f.d, dosent, general-mayor Arif Həsənov

<https://orcid.org/0000-0002-8814-1590>
Milli Müdafiə Universitetinin Hərbi Elmi Tədqiqat İnstitutu
arif.h.hasanov@gmail.com

Xülasə. Bu tədqiqatın aktuallığı taktiki fəaliyyət, ovçuluq, turizm kimi müxtəlif sahələrdə havadan operativ müşahidəyə artan tələbatdan meydana gəlir. Elmi məqalənin predmeti minidronların ölçülərinin minimallaşdırılması və mobil cihazlara inteqrasiyası ilə portativliyin artırılmasına, habelə etibarlı idarəetmə və məlumatötürmənin təmin edilməsinə yönəlmiş innovativ texnoloji və mühəndis həlləridir. İşin məqsədi cibdə daşınmaqla yığcamlıq, funksionallıq və etibarlılıq arasında optimal balans təmin edən cib mikrotronu ideyasının əsasını qoymaq və bu ideyanın həyata keçirilməsi üçün araşdırmalara başlamaq olmuşdur. Bu məqsədə çatmaq üçün minidronlar, kameralar və ötürmə sistemlərinə dair müasir texnologiyaları, alternativ enerji təminatı və məlumatötürmə üsullarını nəzərdən keçirib tədqiq etmək, əsas texniki parametrlərini hesablamqla, konseptual nəzəri cib dronu modellərini hazırlamaq, müqayisə etmək və potensial tətbiq sahələrini müəyyənləşdirmək tapşırıqları qoyulmuşdur. Tədqiqat işində ədəbiyyatın araşdırılması və mövcud həllərin təhlili, nəzəri modelləşdirmə və hesablama, konseptual layihələndirmə və prototipləşdirmə, kompromislərin təhlili, risk və perspektivlərin kritik təhlili kimi elmi tədqiqat metodları, habelə sistemli təhlil, müqayisəli təhlil, güclü və zəif tərəflərin müəyyən edilməsi kimi təhlil metodlarından istifadə edilmişdir. Elmi yenilik cibdə daşınan FPV (First Person View) dron ideyası və onu minidronlar üzərində həyata keçirmək üçün uçuş kontrollerinin videomodul ilə inteqrasiyası, litium-kükürd batareyalarının, həmçinin radiomaneələrdən qorunma üçün ultrabənövşəyi rəbitənin tətbiqi fikirləridir. Tədqiqatın elmi nəticəsi mobil cihazlarla inteqrasiya olunan, keyfiyyətli təsvir və sabit idarəetməni təmin edən cib dronlarının konseptual nəzəri modellərinin hazırlanmasıdır. İşin tətbiqi əhəmiyyəti təklif olunan innovativ həllərin bir çox sahələrdə müxtəlif tapşırıqlar üçün operativ təsvirlər təmin edəcək portativ dronların yaradılması işində istifadə edilə biləcəyindən ibarətdir.

Açar sözlər: cib dronu, minidron, mobil cihazlara inteqrasiya, video və rəbitə modulu, innovativ həllər

Giriş

Bəzən yaxın bir ərazinin görüntülərini qısa vaxtda əldə etməyə ehtiyac yaranır. Bu, ovçuluq, təbii maneədən keçid yerinin dəqiqləşdirilməsi və ya taktiki döyüş meydanında fəaliyyət ilə bağlı ola bilər. Çox vaxt relyef, bitki örtüyü və ya tikililər görüntünü məhdudlaşdırır və bu halda yuxarıdan baxaraq baş verənlərin ətraflı mənzərəsini əldə etmək zərurəti yaranır. Müasir dronlar belə tapşırıqları həll etməyə qadirdir, lakin onların əksəriyyəti radiomaneələrə qarşı həssasdır, ayrıca pultla idarəetmə tələb edir və kifayət qədər böyükdür, buna görə də daşınması asan olmur.

Potensial dron istifadəçilərinin artıq özləri ilə smartfon gəzdirməyə alışdığı şəraitdə məhz mobil cihazla rəbitə saxlayacaq kiçik dron yaratmaq ideyası meydana gəlir. Belə dron öz qutusunda cibə rahat şəkildə yerləşdirilə və xüsusi mobil tətbiq (proqram) vasitəsilə idarə oluna bilər. Bu, cibdə daşınan kiçik bir vasitə ilə FPV görüntülər əldə etmək, video və fotoçəkiliş aparmaq imkanları yaradır.

Beləliklə, bu işin aktuallığını müxtəlif istifadəçi qruplarının havadan operativ müşahidəyə artan tələbatı müəyyən edir.

Tədqiqatın elmi problemi cibdə yerləşdiriləcək qədər yığcam, etibarlı və mobil cihazlara inteqrasiya olunmaqla keyfiyyətli görüntü təmin edən dronun mövcud olmamasıdır.

Tədqiqatın məqsədi cibdə daşınmaqla kiçik (100 m-ə qədər) hündürlükdən keyfiyyətli görüntü və onu mobil cihazda foto və video kimi saxlamaq imkanını təmin edən əsl cib dronu ideyasının əsasını qoymaq, habelə bu ideyanın həyata keçirilməsi istiqamətində işlərə start vermək olmuşdur.

Bu məqsədin həyata keçirilməsi üçün tədqiqatın qarşısında miniatur dronlar, kameralar və videosiqnalı ötürmə sistemləri sahəsində müasir texnologiyaları və innovativ həlləri nəzərdən keçirib, onları təsvirin keyfiyyəti ilə ölçülərin kiçildilməsi arasında kompromisin əldə olunması yönündən tədqiq etmək, alternativ vasitələrdən (ultrabənövşəyi rəbitədən, optik lifdən (sapdan)) istifadə etmək də daxil olmaqla, dron idarəetməsinin mobil cihazla inteqrasiyası imkanlarını təhlil etmək, funksional tələbləri və istismar parametrləri üzrə məhdudiyətləri nəzərə alaraq, optimallaşdırılmış ölçülərə, kütləyə və enerji sərfiyyatına malik konseptual nəzəri cib mikrodronu modelləri işləyib hazırlamaq, həmin modelləri müqayisə edərək, üstünlük və çatışmazlıqlarını, o cümlədən potensial tətbiq sahələrini müəyyənləşdirmək tapşırıqları qoyulmuşdur.

Tədqiqatın obyektini müasir minidronlar və onlarla birlikdə tətbiq oluna biləcək innovativ texnologiyalardır.

Tədqiqatın predmeti əsas funksionallıq saxlanmaqla ölçülərin minimallaşdırılması, idarəetmə pultunu ixtisar etmək və keyfiyyətli çəkilişə nail olmaq üçün mobil cihazlarla inteqrasiya edilməklə minidronların portativliyinin artırılmasına, həmçinin xüsusi təyinatlı modellərdə maneələrdən qorunmanın təmin edilməsinə yönəlmiş innovativ texnoloji və mühəndis həlləridir.

İşdə ədəbiyyat araşdırması və mövcud həllərin təhlili, nəzəri modelləşdirmə və hesablama, konseptual layihələndirmə və prototipləşdirmə, kompromislərin təhlili, risk və perspektivlərin kritik analizi kimi elmi tədqiqat metodları, habelə sistemli təhlil, müqayisəli təhlil, güclü və zəif tərəflərin müəyyən edilməsi kimi təhlil metodlarından istifadə edilmişdir.

Mövcud texnologiyaların nəzərdən keçirilməsi və təhlili

Konstruktiv quruluşun qısa təhlili. Ən kiçikölçülü müasir minidronların əsas komponentləri çərçivə, yığcam gövdə, 4 mikromotor, AIO FPV modulu, uçuş kontrolleri və batareyadır. Onlara birinci nümunə ölçüləri ~82×82×26 mm və kütləsi ~24 qram olan, FPV uçuş həvəskarları tərəfindən çox bəyənilən əla manevr qabiliyyətli Nimble65 kvadropteridir [1]. İkinci, ölçüləri və kütləsi birinci ilə təxminən eyni olan Blade Inductrix Pro BNF kvadropteridir. O, sabit FPV uçuşu, keyfiyyətli videosiqnal və asan idarəetmə ilə tanınır [2]. Başqa bir nümunə: əvvəlkilərlə təxminən eyni ölçülərə və ~26 qram kütləyə malik olan Eachine QX65-dir. O, keyfiyyəti qənaətbəxş olan təsviri və sabit uçuşu təmin edir, hobbii üçün mini FPV dron hesab edilir [3].

Mini dronlardan görüntü vasitələrinin qısa icmalı. Araşdırmalar göstərir ki, bu gün ən çox istifadə olunan AIO FPV (All-in-One FPV) moduludur. Bu modul kamera, videoötürücü və anteni özündə birləşdirir və belə inteqrasiya ümumi kütlə və ölçüləri əhəmiyyətli dərəcədə azaltmağa imkan verir. AIO FPV modulu təsvirin real vaxt rejimində mobil cihaza (smartfona, planşetə) ötürülməsini təmin edir [4].

Mövcud rəbitə və məlumatötürmə texnologiyalarının qısa icmalı. Keçirilmiş təhlillərin nəticələrinə görə, müasir mini dronlarda (onların AIO FPV modullarında) videosiqnalın ötürülməsi üçün ən geniş yayılmış üsul radiotezlik protokollarının, xüsusilə də Wi-Fi-nin (2.4 GHz, 5 GHz) istifadəsidir. Bu texnologiya cüzi ləngimə, yüksək keyfiyyətli videonun ötürülməsi üçün kifayət qədər zolaq genişliyi və xüsusi proqramlar vasitəsilə mobil cihazlarla asan inteqrasiyanı təmin edir.

Beləliklə, müasir minidronlar problemin həlli üçün müxtəlif yanaşmalar təqdim edir. Onlar istehlak bazarına yönəlmiş, asan idarə olunan və keyfiyyətli təsviri təmin edən olsa da, radiomaneələrə qarşı həssasdır və ölçüləri onların cibdə asanlıqla yerləşdirilməsi üçün uyğun deyil.

İnnovativ ideyaların təklif edilməsi

Uçuş kontrollerinin AIO FPV modulu ilə integrasiyası dronun komponentlərinin sayını və onlar arasındakı birləşdirici naqillərin uzunluğunu, nəticədə komponentlərin, həmçinin dronun özünün ümumi kütlə və ölçülərini azalda bilər. Bu ideya əsasında yaradılacaq yeni modulu 4IO FPV (4-in-One FPV) adlandıraraq.

Akkumulyator batareyasını cibdə daşınacaq qutuda yerləşdirməklə, dronun elektrik qidalanması və rabitəsi üçün **optik sapdan istifadə** radiomaneəldən qorunmanı təmin edə bilər. Bu, video və rabitə modulunda anteni ixtisar etməyə imkan verəcək, həmçinin videoötürücü fərqli quruluşda olacaq. Uçuş kontrollerini də buraya əlavə etməklə (4IO FPV-də olduğu kimi) 4IO FPV fiber adlandırılan yeni növ video və rabitə modulunu yaratmaq və bununla ümumi kütlə və ölçüləri azaltmaq mümkündür.

Radiodalğalara qarşı həssas olmayan **ultrabənövşəyi rabitədən** (UVC – Ultraviolet Communication) [5] istifadə radiomaneəldən qorunmanı əhəmiyyətli dərəcədə artırır. Dronla bu tip rabitə üçün müvafiq 4IO FPV modulu hazırlana və drona quraşdırıla bilər.

Enerji mənbəyi kimi minidronlarda hal-hazırda istifadə olunan litium-polimer batareyaları ilə müqayisədə daha yaxşı xarakteristikalara malik olan **litium-kükürd batareyalarından** [6] istifadə dronun kütləsini və ölçülərini azalda bilər.

Qeyd etmək vacibdir ki, VLC (Visible Light Communication) kimi tanınan və rabitə üçün görünən spektri istifadə edən optik məlumatötürmə sistemləri də radiomaneələrin təsirini minimuma endirə və 10 Gbit/san.-dən yüksək ötürmə sürəti təmin edə bildiyi üçün tədqiqatın ilkin mərhələsində onlardan istifadə də innovativ ideya kimi düşünülürdü. Lakin araşdırmalar göstərdi ki, bu sistemlər ötürücü ilə qəbuledici arasında dəqiq mövqə seçimi tələb edir [7] və buna görə də mobillik tələblərinə uyğun deyil.

Mövcud həllərin və təklif olunmuş innovativ ideyaların müqayisəli nəzəri təhlilinin nəticələri

Quruluş, komponentlər və fiziki ölçülər. Müasir minidronlar standart kvadrokopter arxitekturası üzərində qurulur. Bu arxitektura səmərəliliyini və etibarlılığını sübut etmişdir, lakin dronun cibdə rahat yerləşməsi üçün ölçülərinin daha da kiçildilməsi aktual məsələ olaraq gündəmdə qalır. 4IO FPV modulunun yaradılması və tətbiqi dronun kütləsini və ölçülərini azalda bilər. Litium-kükürd batareyaları litium-polimer batareyaları ilə müqayisədə təxminən iki dəfə çox xüsusi enerji tutumu və xüsusi enerji sıxlığına malik olduğu, həmçinin nəzəri olaraq bu fərq on dəfəyə qədər artırıla bilər [6] üçün ikincilərin əvəzinə birincilərin istifadəsi də batareyanın, son nəticədə dronun kütləsini və ölçülərini azalda bilər. Əvvəlcə akkumulyator batareyasını cibdə daşınan qutuda yerləşdirməklə, dronun elektrik qidalanması və rabitəsi üçün optik sapdan istifadənin də dronun kütləsini və ölçülərini azalda biləcəyi düşünülürdü, lakin sonrakı mərhələdə hesablamalar göstərdi ki, əslində bunun əksi baş verir.

Enerji təminatı və uçuş müddəti. Təhlillər göstərir ki, litium-polimer batareyaları ən geniş yayılmış enerji mənbəyi olaraq qalır, çünki nisbətən ucuzdur və qısamüddətli uçuşlar üçün kifayət qədər enerji tutumunu təmin edir. Lakin onların əvəzinə litium-kükürd batareyasından istifadə əhəmiyyətli dərəcədə artırıq, akkumulyator batareyasını cib qutusunda yerləşdirməklə optik sapdan istifadə isə çox böyük enerji tutumu və uçuş müddəti təmin edə bilər.

İdarəetmə və məlumatötürmə etibarlılığı. AIO FPV modulu videosiğnalı özünün Wi-Fi komponenti vasitəsilə real vaxt rejimində ötürməyə imkan verir. Belə ötürmə radioelektron maneələrə qarşı həssasdır və bu da sözügedən modulun, xüsusilə hərbi məqsədlər üçün istifadəsini məhdudlaşdırır. Ultrabənövşəyi rabitədən istifadə radiomaneəldən qorunmanı əhəmiyyətli dərəcədə artırır. Cihaz belə rabitə siğnalının ötürülməsi üçün fiziki maneələri aşırıla bilən ultrabənövşəyi şüalardan (200 – 280 nm) istifadə edir. Ultrabənövşəyi rabitənin təcrübədə 2,4 Gbit/san.-ə qədər ötürmə sürəti nümayiş etdirməsi onun gələcəkdə əhəmiyyətli texnologiyaları əvəz etmək üçün böyük potensialı olduğunu göstərir [8]. Optik sapdan istifadə isə rabitə kanalının keyfiyyətini və buna görə də görüntünün keyfiyyətini və sabitliyini, şübhəsiz, artıracaq, həmçinin radioelektron maneələrdən effektiv qorunmanı təmin edə bilər [9; 10].

Mobil cihazlarla inteqrasiya və idarəetmə imkanları. Təhlillər göstərir ki, müasir minidronların əksəriyyəti bunu Wi-Fi və standart mobil tətbiqlər vasitəsilə dəstəkləyir. Bu, idarəetmə və monitorinqi asanlaşdırır. Dronla ultrabənövşəyi rəbitədə və ya optik sapla rəbitədə olan funksional cib qutusu isə mobil cihazla USB OTG və ya Bluetooth, Wi-Fi vasitəsilə inteqrasiya olunduqda dronun mobil cihazla rəbitəsinə və idarə olunmasına vasitəçilik edə bilər. Bu halda dronla ultrabənövşəyi kanal üzrə məlumat mübadiləsinin mobil cihazla əlaqələndirilməsi üçün cib qutusunda ultrabənövşəyi rəbitə siqnallarının qəbulunu, ötürülməsini və analoq-rəqəmli çevrilməni həyata keçirən xüsusi modul yerləşdirilməlidir. Belə ultrabənövşəyi rəbitə modulu drondan siqnalı qəbul edərək, rəqəmli formaya çevirib kabel və ya simsiz qoşulma vasitəsilə mobil cihaza ötürə bilər. Bundan başqa, mobil cihazların gələcək modellərinə dronla birbaşa rəbitə üçün bu cür modul daxil edilə bilər. Mobil cihazlarla idarəetmə üçün *xüsusi mobil tətbiqi* hazırlana, ona video və fotoçəkilişin aparılması, dronun, ehtiyac yarandıqda, bir toxunuşla, eləcə də batareyanın enerjisi tükəndikdə avtomatik olaraq buraxılma nöqtəsinə, mobil cihazla rəbitəsi pozulduqda isə bir an öncə rəbitədə olmuş məkana avtomatik qayıtması kimi vacib funksiyalar daxil edilə bilər.

Müqayisəli təhlil göstərir ki, mövcud həllər əsas tələblərə: dronun yığcamlığına və radiomaneəldən qorunmasına cavab vermir, təsvirin və rəbitənin keyfiyyətinə, enerji təminatına, idarəetmənin sabitliyinə olan digər tələbləri isə əsasən ödəyir. Təklif olunan innovativ ideyalar ölçüləri kiçiltmək, radiomaneəldən qorunmaq və funksionallığı artırmaq üçün yeni imkanlar açır, lakin idarəetmə və rəbitənin etibarlılığı sahəsində çətinliklərlə üzləşə bilər.

Konseptual modellərin nəzəri prototipləşdirilməsi və müqayisəsi

Tələblərin formaləşdirilməsi. Hazırlanacaq konseptual modellərə mövcud modellərdə olan keyfiyyətli videoçəkiliş, komanda və videosiqnalın cüzi ləngimə ilə ötürülməsi, qısa zamanda istifadəyə hazırlanma kimi funksional imkanlar saxlanmaqla, dron yerləşdirilmiş qutunun cibdə asanlıqla daşınmaya imkan verən ölçülərdə olması, dronun smartfon və ya planşet vasitəsilə idarə edilməsi və hərbi təyinatlı modellərin radiomaneəldən qorunması kimi yeni tələblər qoyulmuşdur.

Komponentlərin seçilməsi. Mövcud texnologiyalar, həllər və burada təklif olunmuş innovativ ideyalar nəzərə alınmaqla, hər bir konseptual model üçün optimal komponentlər: platforma və güc qurğusu kimi kvadrokopter çərçivəsi, tələb olunan qaldırıcı qüvvəyə malik dörd mikromotor, yüngül gövdə və sistem elektronikası (sensorlar), enerji mənbəyi kimi burada təklif olunmuş, tələb olunan enerji tutumu ilə bərabər minimal kütlə və ölçülərə malik litium-kükürd akkumulyatoru seçilmişdir. Videoötürmə və rəbitə üçün bu işdə təklif olunmuş üç modulun hər biri (Wi-Fi və ultrabənövşəyi rəbitə üçün müvafiq 4IO FPV və optik sap üçün 4IO FPV fiber) uyğun hesab edilmiş, buna görə də onların üçün də istifadə edib, müqayisələndirmək qərarı verilmişdir.

Konseptual modellərin işlənilib hazırlanması. Yuxarıda göstərilmiş sonuncu qərar “standart kvadrokopter”, “maneələrə dayanıqlı kvadrokopter” və “optik saplı kvadrokopter” adlandırılmış üç konseptual modelin ortaya çıxmasına səbəb olmuşdur. Standart kvadrokopter Wi-Fi üzrə idarə olunan 4IO FPV modulu, dörd mikromühərrik, litium-kükürd batareyası, çərçivə, gövdə, naqillər, bərkidicilər, pərlər və dronun cibdə daşınması üçün qutudan; maneələrə dayanıqlı kvadrokopter ultrabənövşəyi kanal üzrə idarə olunan 4IO FPV modulu, dörd mikromühərrik, litium-kükürd batareyası, çərçivə, gövdə, naqillər, bərkidicilər, pərlər və dronun cibdə daşınması üçün qutudan; optik saplı kvadrokopter isə optik sap üzrə idarə olunan 4IO FPV fiber modulu, fotoelektrik çevirici, dörd mikromühərrik, çərçivə, gövdə, naqillər, bərkidicilər, pərlər və akkumulyator batareyası (litium-polimer batareyası ola bilər) da içərisində yerləşdirilmiş dron qutusunda ibarətdir.

Kütlə və ölçülərin nəzəri qiymətləndirilməsi. Ölçüləri $\sim 82 \times 82 \times 26$ mm və kütləsi $\sim 24-26$ qramdır [1-3] (bunun $\sim 4,4$ qramı AIO FPV modulu [11], ~ 3 qramı uçuş kontrolleri [12], ~ 5 qramı akkumulyator batareyası [13], $\sim 7,2$ qramı dörd mühərrik [14] və $\sim 4,4-6,4$ qramı çərçivə, gövdə, naqillər, bərkidicilər və pərlər üçün) olan mövcud kvadrokopterlər tədqiqatda qarşıya qoyulmuş yığcamlıq tələblərinə cavab vermir, çünki belə dronu daşıyan qutu hər cibə yerləşməyə bilər.

Ən güzəştli hesablamalara görə, standart kvadrokopterdə 4IO FPV modulunun kütləsi, onun tərkib hissələrinin: AIO FPV modulunun və uçuş kontrollerinin kütləsi nəzərə alınmaqla, 7 qramdan, litium-kükürd batareyasının kütləsi isə, eyni tutumlu belə batareyanın litium-polimer batareyasından iki dəfə yüngül olduğu nəzərə alınmaqla [6], 3 qramdan çox olmamalıdır. Əvvəlki təhlillərdən məlumdur ki, dronun kütləsi və ölçülərini, həmçinin mühərriklərin tələb olunan qaldırıcı qüvvəsini əsasən video və rabitə modulunun və akkumulyator batareyasının ölçüləri və kütləsi müəyyən edir. Mövcud modellərdə AIO FPV modulunun, uçuş kontrollerinin və batareyanın ümumi kütləsi ~12,4 qramdır. Burada təklif olunan 4IO FPV modulunun və batareyanın hesablanmış ümumi kütləsi isə ~10 qramdır. Bu təhlildən görüldüyü kimi, faydalı yükün və batareyanın ümumi kütləsinin (yəqin ki, həm də ölçülərinin) 19% azaldılmasına nail olmaq çətin deyil. Bu halda sadə miqyaslama tətbiq etsək, mühərriklər və pərlər, eləcə də qalan hər şey: çərçivə, gövdə, naqillər, bərkidicilər 19% kiçik seçilə, nəticədə dron özü həmin qədər yüngülləşdirilə və kiçildilə bilər. Yuxarıda göstərilənlərə əsasən, standart kvadrokopterin ölçüləri ~66×66×21 mm və kütləsi ~19-21 qram ola bilər.

Maneələrə dayanıqlı kvadrokopterdə 4IO FPV modulu və akkumulyator batareyası standart kvadrokopterdəkinə oxşardır, buna görə də onların hesablanmış ümumi kütləsi ~10 qramdır. Standart kvadrokopterdə olduğu kimi, bütün yuxarıda göstərilənlərə əsaslanaraq, ölçülərin ~66×66×21 mm və kütlənin ~19-21 qram olacağı gözlənilir.

Optik saplı kvadrokopterdə 4IO FPV fiber modulunun kütləsi 4IO FPV modulunun kütləsi qədər, hətta anteni olmadığı üçün daha az ola bilər. Buna görə də onun kütləsi ~6 qram qəbul edilmişdir. Mikroelektron fotoelement istehsalçıların texniki sənədlərinə əsasən, fotoelektrik çevirici heç olmasa 1 qram [15; 16], dronun qaldırılmalı olduğu 100 m uzunluqlu optik sap isə ~9,7 qram kütləyə malik olacaq [17]. Bunları nəzərə alaraq, 4IO FPV fiber modulunun, fotoelektrik çeviricinin və optik sapın ümumi kütləsi ~16,7 qram qəbul edilə bilər. Mövcud modelin müvafiq komponentlərinin ümumi kütləsinin isə ~12,4 qram olduğu yuxarıda qeyd edilmişdir. Yenə sadə miqyaslama tətbiq etsək, optik saplı kvadrokopterdə batareyanın yer səviyyəsinə endirilməsinə baxmayaraq, o məhz nisbətən böyük kütləli optik sapı qaldırdığına görə mövcud modellərdən ~35% ağır və nəticədə böyük ölçülü alınır. Deməli, optik saplı kvadrokopterin ölçüləri ~111×111×35 mm və kütləsi ~32-35 qram olacağı gözlənilir.

İdarəetmənin sabitliyi və etibarlılığı. Standart kvadrokopter sınaqdan keçmiş və geniş istifadə olunan texnologiyanın nəzəri məhsuludur və düzgün nizamlanıqda sabit idarəetməni təmin edir. Bununla belə, xüsusilə şəhərlərdə və sənaye ərazilərində intensiv radiomübadilə mühitində yaranan radiomaneələr idarəetmənin etibarlılığına təsir göstərə bilər. Maneələrə dayanıqlı kvadrokopter radiotezlik maneələrinə həssas deyil, bu da keyfiyyətli və sabit idarəetməyə nail olmağa imkan verir. Ultrabənövşəyi rabitə siqnalı havada yayılma və əks olunma hesabına maneələri aşib keçmək qabiliyyətlidir, amma atmosfer hadisələrinə (dumana, toza, yağışa) həssasdır [5; 8]. Bunlar isə gözlənilməz şəraitdə etibarlılığı azalda bilər. Elektromaqnit maneələri optik saplı kvadrokoptərə təsir etmir [9; 10] və bu da çox sabit idarəetməni təmin edir. Bu model daha keyfiyyətli elektrik enerjisi ilə təmin olunmaq imkanına malikdir ki, bu da, hətta böyük yüklənmə altında elektronikanın etibarlılığına zəmanət verə bilər. Beləliklə, standart kvadrokopter ən universal modeldir, maneələrə dayanıqlı kvadrokopter radiomaneələrin çox olduğu mühitdə də sabit idarə edilə, optik saplı kvadrokopter isə maksimal sabit və etibarlı idarəetməni təmin edə bilər.

Enerji sərfiyyatı və uçuş müddəti. Standart kvadrokopter məlumatları radiokanal üzrə ötürən standart simsiz rabitə sxemindən (Wi-Fi-dən) istifadə edir və belə sxem batareyadan fasiləsiz enerji istehlakı tələb edir [18]. Uçuş müddəti batareyanın tutumu ilə məhdudlaşır və adətən, 4-5 dəqiqədir [1-3]. Maneələrə dayanıqlı kvadrokopter xüsusi ultrabənövşəyi rabitə komponentləri sayəsində enerjiyə daha qənaətcil rabitə sxeminə malik ola bilər [5], lakin bu ümumi enerji sərfiyyatında cüzi payla kiçik irəliləyiş yaradır. Buna görə də, enerji sərfiyyatı standart kvadrokoptərlə müqayisə edilən və uçuş müddəti təxminən eyni olacağı gözlənilir. Amma optimal şəraitdə kiçik irəliləyişlər mümkündür. Optik saplı kvadrokopterin kütləsinin artıq və buna görə də mühərriklərinin nisbətən güclü olması səbəbindən daha çox enerji sərf edəcək. Buna baxmayaraq enerji qat-qat böyük tutumlu yerüstü mənbədən təmin edildiyi üçün uçuş müddəti əhəmiyyətli dərəcədə arta bilər. Beləliklə, avtonom batareyalı modellər

(standart kvadrokopter və maneələrə dayanıqlı kvadrokopter) təxminən bərabər enerji sərfiyyatına və kiçik tutumlu batareyaya görə məhdud, optik saplı model isə daha böyük enerji sərfiyyatlı olsa da, böyük tutumlu kənar batareyaya hesabına əhəmiyyətli dərəcədə böyük uçuş müddətinə malik ola bilər.

Videonun keyfiyyəti və məlumatötürmənin etibarlılığı. Təhlillər göstərir ki, signal sabit olduqda *standart kvadrokopter* kifayət qədər yüksək ayırdetmə və cüzi ləngimə təmin edir ki, bu da keyfiyyətli təsvir əldə etməyə imkan verir. Məlumatötürmənin etibarlılığı radiotezlik maneələrinin səviyyəsindən asılı olur. Güclü maneələr şəraitində signal kəsilə və ya onun keyfiyyəti pisləşə bilər. Maneələrə dayanıqlı kvadrokoptərə ənənəvi radiotezlik maneələrinin təsir etməməsi səbəbindən yüksək keyfiyyətli videoçəkilişləri təmin edə bilər. Bununla belə, keyfiyyət atmosfer şəraitindən asılı olacaq və bu da signalın sabitliyinə, dəyişən şəraitdə isə məlumatötürmənin etibarlılığına təsir göstərə bilər. Optik saplı kvadrokopter optik sapın böyük zolaq genişliyi, elektromaqnit maneələrinə həssas olmaması və keyfiyyətli enerji təchizatı hesabına çox etibarlı məlumat və yüksəkkeyfiyyətli videoçəkiliş ötürə bilər. Beləliklə, standart kvadrokopter maneələrə məruzqalma riski ilə universal bir həll təklif edir: maneələrə dayanıqlı kvadrokopter daha keyfiyyətli təsvir, optik saplı kvadrokopter isə maksimum keyfiyyətli təsvir və etibarlı məlumatötürmə təmin edə bilər.

Operativ istifadə və mobil cihazlarla inteqrasiya imkanları. Standart kvadrokopter əlavə yerüstü avadanlıq tələb etməyən tam avtonom modeldir. Bu, təxirəsalınmaz hallarda dronu sürətlə göyə qaldırmağa və videoaxını dərhal qəbul etməyə imkan verir. O, smartfon və planşetlə Wi-Fi vasitəsilə asanlıqla inteqrasiya olunur və real vaxt rejimində intuitiv idarəetmə və monitorinqi təmin edir. Maneələrə dayanıqlı kvadrokopterin funksional qutusu USB və ya simsiz qoşulma (Bluetooth, Wi-Fi) vasitəsilə mobil cihazlara qoşula və öz qutusu ilə rəbitədə olan dronun sözügedən mobil cihazlara inteqrasiyasını təmin edə bilər. Mobil cihazların gələcək modellərinə dronla birbaşa rəbitə üçün xüsusi adapterlər və ultrabənövşəyi rəbitə modulları daxil edilə bilər. Bunlar dronun kifayət qədər operativ istifadəsinə imkan verə bilər. Optik saplı kvadrokopterin sapı öz qutusuna qoşularaq səliqə ilə açılıb-yığılmalıdır ki, bu da müəyyən qədər vaxt aparacaq. Bunlar qutuda xüsusi tərtibatın olmasını zəruri edir və dronun istifadə sürətini azaldacaq. Mobil cihazlarla inteqrasiya mümkündür: dronun funksional qutusu USB və ya simsiz qoşulma (Bluetooth, Wi-Fi) vasitəsilə mobil cihazla rəbitəni təmin edə bilər. Beləliklə, standart kvadrokopter avtonom və universal olması sayəsində operativ istifadə və mobil cihazlarla asan inteqrasiya arasında ən yaxşı balansı təmin edir. Maneələrə dayanıqlı kvadrokopter birinci ilə rəqabət apara bilər və o, xüsusilə mobil cihazlarla inteqrasiya baxımından ən geniş imkanlara malikdir. Optik saplı kvadrokopterin havaya qaldırılması daha çox vaxt apardığından, istifadə operativliyi digərlərindən azdır. Amma o, mobil cihazlarla inteqrasiya üçün standart kvadrokoptərlə müqayisədə daha yaxşı imkanlara malik ola bilər.

Konstruksiyanın yığcamlığı, mobilliyi və portativliyi. Standart kvadrokopter öz qutusu ilə birlikdə minimal ölçüləri olan yığcam bir modeldir. O hər hansı fiziki bağlılığı olmadığı üçün yüksək mobil və qutusu ilə birlikdə cibdə rahat daşıma biləcəyi üçün portativdir. Maneələrə dayanıqlı kvadrokopter xüsusi ultrabənövşəyi rəbitə modulu ilə təchiz olunmuş mobil cihazdan birbaşa idarə edilən variantında standart kvadrokopter kimi yığcam, mobil və portativ ola bilər. Bu model mobil cihazla öz qutusu vasitəsilə əlaqələndirildikdə isə, sözügedən funksional qutunun nisbətən böyük ölçülü olacağı və buna görə də yığcamlıq və portativliyin azalacağı gözlənilir. Optik saplı kvadrokopter nisbətən böyük və ağır alınır, bundan başqa, optik sapın istifadəsi yığcamlığı bir qədər də azaldan əlavə elementlərin olmasını zəruri edir. Ölçülərinin daha böyük olması öz funksional qutusu ilə birlikdə cibdə rahat daşınmasına mane olur – portativliyi kiçikdir. Öz qutusuna fiziki bağlılığı, həmçinin optik sapın ətrafdakı müxtəlif maneələrə, məsələn, ağacların budaqlarına ilişə bilməsi bu modelin mobilliyini də azaldır. Beləliklə, standart kvadrokopter yığcam, mobil və portativdir. Maneələrə dayanıqlı kvadrokopter standart kvadrokopter kimi mobildir, onun kimi yığcam və portativ ola bilər. Optik saplı kvadrokopter isə həm yığcamlıqda, həm mobillikdə, həm də portativlikdə digər iki modeldən geri qalır.

Beləliklə, cib mikrodronlarının konseptual modellərinin nəzəri prototipləşdirilməsi modul konstruksiyasını, əsas texniki parametrlərin hesablanması və innovativ ideyaların qiymətləndirilməsini birləşdirən kompleks yanaşmadır. Bu yanaşma yığcamlıq, funksionallıq və təsvirin

keyfiyyəti arasında balansı təmin edən ən perspektivli üsulları seçməyə imkan verir. Bu seçim gələcək tədqiqatlar və layihənin praktiki həyata keçirilməsi üçün başlanğıc nöqtədir.

Təklif olunan konseptual modellərin üstünlükləri və çatışmazlıqları. Standart kvadrokopterin üstünlükləri etibarlılıq, sınaqdan keçmiş quruluş, mobil cihaz vasitəsilə idarəetmənin asanlıığı; çatışmazlıqları isə məhdud uçuş müddəti, təsvirin orta keyfiyyətli olması, radiomaneələrə qarşı həssaslığıdır.

Maneələrə dayanıqlı kvadrokopterin üstünlükləri idarəetməyə və təsvirin keyfiyyətinə radiomaneələrin təsir edə bilməməsi, çatışmazlıqları isə məhdud uçuş müddəti, təsvirin orta keyfiyyətli olması, ətraf mühitin idarəetməyə və təsvirin keyfiyyətinə təsir göstərməsidir.

Optik saplı kvadrokopterin üstünlükləri uzunmüddətli uçuş, təsvirin sabit və keyfiyyətli olması, idarəetməyə və təsvirin keyfiyyətinə radiomaneələrin təsirsiz olması, ətraf mühitdən asılı olmaması, çatışmazlıqları isə yığcamlığın, mobilliyin və portativliyin kiçik olmasıdır. Bu konsepsiyaların hər biri müəyyən tapşırıqları yerinə yetirməyə imkan verən üstünlüklərə, həmçinin praktiki reallaşma üçün əlavə təkmilləşdirmə və optimallaşdırma tələb edən məhdudiyətlərə malikdir.

Potensial tətbiq sahələri. Yığcam və portativ cib dronu ovçuluq və meşəçilikdə müşahidə, əraziyə nəzarət və ov təhlükəsizliyinin artırılması, həmçinin qorunan təbiət ərazilərinin monitorinqi, turizm və səyahətdə, xüsusilə blogger və aktiv istirahət həvəskarları üçün aktual olan memarlıq obyektlərinin və təbiət mənzərələrinin panoramalı çəkilişi, hərbi və taktiki tapşırıqlarda iri PUA-ların səmərəsiz olduğu qapalı məkanlarda kəşfiyyat, düşmən mövqelərinin müşahidəsi və operativ məlumat toplama, balıqçılıqda su hövzələrinin monitorinqi, vəziyyətinin qiymətləndirilməsi və potensial balıqtutma yerlərinin aşkar edilməsi, qoyunçuluq və heyvandarlıqda sürüyə, otlaqlara nəzarət, mal-qara oğurluğunun və yırtıcı heyvanların sürüyə hücumunun qarşısının alınması, xilasetmə əməliyyatlarında və fəvqəladə halların monitorinqində fiziki maneələrlə məhdudlaşan görmə şəraitində və ya əlçatmaz yerlərdə tez bir zamanda havadan görüntü əldə edilməsi üçün tətbiq oluna bilər. Bu, yığcamlığı və mobil cihazlarla inteqrasiyası sayəsində müxtəlif sahələrdə operativ müşahidə və çəkiliş üçün yeni imkanlar yaradan cib dronlarının faydalı və perspektivli vasitə ola biləcəyini göstərir.

İnnovativ həllərin tətbiqi ilə bağlı məhdudiyətlər və risklər. Yeni üsulların (məsələn, məlumatların ultrabənövşəyi kanalla, enerji və məlumatların optik sapla ötürülməsinin) tətbiqi əhəmiyyətli tədqiqatlar və sınaqlar tələb edir. İnnovativ komponentlərin mövcud sistemlərlə inteqrasiyasının mürəkkəbliyi sinxronizasiya və işin sabitliyi problemlərinə səbəb ola bilər. 4IO FPV və 4IO FPV fiber modullarının yaradılması zamanı onların konstruksiyasında yüksək tezlikli videosiqnallarla idarəetmə siqnalları arasında qarşılıqlı elektromaqnit maneələrinin qarşısının alınması, həmçinin istiliyin effektiv yayılması kimi texniki məsələlərin həlli vacib ola bilər. Yeni texnologiyalar real şəraitdə az etibarlı (məsələn, ultrabənövşəyi rabitə kanalları atmosfer şəraitinə gözlənilməyindən daha çox həssasdır) ola bilər. Yeni, tam sınaqdan keçirilməmiş texnologiyalardan istifadə kritik anlarda qəza və ya nasazlıq (məsələn, sabit idarəetmə və ya qidalanmada gözlənilməz nasazlıq) riskini artırır.

Sonrakı tədqiqatlar və praktiki tətbiq üçün perspektivlər. Prototiplərin hazırlanması və real şəraitdə sınaqdan keçirilməsi miniatur kameralarla yeni rabitə kanallarının inteqrasiyası kimi innovativ həllər sırasından optimal seçim etməyə, müxtəlif istismar şəraitlərində idarəetmə sabitliyini və etibarlılığını, təsvirin keyfiyyətini qiymətləndirmək üçün ərazidə sınaqlarının keçirilməsi hər bir tapşırıqda uyğun optimal modeli müəyyənləşdirməyə kömək edəcək. Energetik (yoxsa, enerji) səmərəliliyin artırılması üçün yeni enerji mənbələrinin tədqiqi və miniatur akkumulyator batareyalarının yaradılması dronun uçuş müddətini artırmağa imkan verəcək. Yeni kompozit materialların hazırlanması və tətbiqi gövdə və çərçivəni yüngülləşdirmək və möhkəmləndirməklə, ümumi kütləni azaldacaq və mexaniki təsirlərə davamlılığı artıracaq. Optik saplı kvadrokopter lazımı qədər yığcam olmaması səbəbindən hazırkı mərhələdə cib dronu ideyasına cavab verməsə də, optik sapın xüsusi kütləsinin azaldılması gələcəkdə vəziyyəti dəyişdirə bilər.

Əsas qənaətlər. Mobil cihazların ekranında istifadəçiləri keyfiyyətli təsvirlərlə təmin edə bilən miniatur pilotsuz uçuş aparatlarına böyük ehtiyac var və bu bir çox sahələr üçün aktualdır. İstifadəçinin

daim yanında olan smartfondan istifadə idarəetmə interfeysini əhəmiyyətli dərəcədə sadələşdirməyə və ümumi portativliyi artırmağa imkan verir.

Tədqiqatın miniatur dronların inkişafına verdiyi töhfə. Tədqiqat ənənəvi həllərin yeni enerji və məlumatötürmə üsulları və mobil cihazlar vasitəsilə təkmilləşdirilmiş idarəetmə ilə inteqrasiyasının mümkünlüyünü nümayiş etdirir. Keçirilmiş təhlillər təsvirin və idarəetmənin keyfiyyətini əhəmiyyətli dərəcədə azaltmadan dronun kütlə və ölçülərinin necə azaldıla biləcəyini, ölçülərin azaldılması ilə funksionallığın saxlanması arasında kompromisin əldə edilməsinin mülki və hərbi sahələrdə müxtəlif ehtiyacları ödəyə bilən prototiplər hazırlamağa imkan verəcəyini göstərir. Tədqiqat idarəetmə və məlumatalma vasitəsi kimi smartfon və planşetlərdən istifadənin əhəmiyyətini ortaya çıxarır və bu interfeysi sadələşdirmək və portativliyi artırmaqla yanaşı, perspektiv cib dronlarının gündəlik praktikada geniş tətbiqini stimullaşdırır. Təklif olunmuş konseptual modellər və nəzəri hesablamalar sonrakı prototipləşdirmə və eksperimental sınaqlar üçün zəmin yaradır. Bu, innovativ ideyaların seriyalı istehsalə və praktik tətbiqə çevrilməsi üçün mühüm mərhələdir. Tədqiqat göstərmişdir ki, mikroelektronika, materialşünaslıq, aerodinamika və rabitə sistemləri sahələrində biliklərin ümumiləşdirilməsi pilotsuz aparatların miniaturlaşdırılmasında mövcud olan məhdudiyətləri aradan qaldırmaq üçün zəruri həllərin işlənilib hazırlanmasını asanlaşdırır.

Nəticə

Tədqiqat nəticəsində mobil cihazlarla inteqrasiya olunan, minimal ölçülərə malik və keyfiyyətli videoçəkilişi təmin edən cib mikrodronlarının konseptual nəzəri modelləri hazırlanmışdır. Tədqiqat göstərmişdir ki, Wi-Fi üzərindən idarəetmə kimi ənənəvi texnologiyaların innovativ həllər: uçuş kontrollerinin AIO FPV modulu ilə inteqrasiyası, alternativ enerji mənbələrinin, məsələn, litium-kükürd batareyalarının və məlumatötürmə üçün qeyri-standart üsulların, o cümlədən ultrabənövşəyi rabitənin istifadəsi ilə birləşdirilməsi portativlik, funksionallıq və idarəetmənin etibarlılığı arasında optimal balansa nail olmağa imkan verir. Əldə edilmiş nəticələr hərbi tapşırıqlar, ovçuluq, turizm kimi müxtəlif sahələrdə səmərəli operativ təsvirlərlə təmin edəcək cib dronlarının yaradılması üçün perspektivlər açıq və bu da sözügedən texnikanın sonrakı tədqiqatını və praktiki prototipləşdirilməsini təşviq edir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Sub250 Nimble65 1S 65mm Whoop Analog w/ Caddx ANT: [Electronic resource] / GetFPV. – 2025. URL: <https://www.getfpv.com/ready-to-fly-quadcopters/micro-ready-to-fly/sub250-nimble65-1s-65mm-whoop-analog-w-caddx-ant.html>
2. Gunn, M. Horizon Hobby Blade Inductrix Pro BNF – RCGroups Review: [Electronic resource] / RCGroups. – 2017. URL: <https://www.rcgroups.com/forums/showthread.php?2963168-Horizon-Hobby-Blade-Inductrix-Pro-BNF-RCGroups-Review>
3. Eachine QX65, A Tiny Whoop with Solid Upgrades: [Electronic resource] / Half Chrome. – 2018. URL: <https://www.halfchrome.com/eachine-qx65/>
4. What is an AIO FPV Camera and Why Should You Consider It for Your Drone?: [Electronic resource] / HAKRC. – 2025. URL: <https://www.hakrc.com/aio-fpv-camera.html>
5. Guo, L. Ultraviolet communication technique and its application / L. Guo, Y. Guo, J. Wang [et al.] // Journal of Semiconductors, – 2021. vol. 42, № 8: [Electronic resource] / URL: <https://doi.org/10.1088/1674-4926/42/8/081801>
6. Shao, Q. A review on lithium-sulfur batteries: Challenge, development, and perspective / Q.Shao, S.Zhu, J.Chen // Nano Research, – 2023. vol. 16, – p. 8097-8138.: [Electronic resource] / URL: <https://doi.org/10.1007/s12274-022-5227-0>
7. Ismail, S. N., Salih, M. H. A review of visible light communication (VLC) technology // 2nd International Conference on Materials Engineering & Science, – Baghdad, Iraq: IConMEAS2019, – March 2020, AIP Conference Proceedings 2213(1):020289.: [Electronic resource] / URL: <https://doi.org/10.1063/5.0000109>

8. Cao, F. Research on the Coverage of Ultraviolet Communication Network in the Arbitrary Polygon Area / F.Cao, C.Li, Z.Xu [et al.] // Photonics, – 2021. vol. 8, № 7, – p. 240.: [Electronic resource] / URL: <https://doi.org/10.3390/photonics8070240>
9. Aydin, Y. Fiber optic drones revolutionize combat in Russia-Ukraine war: [Electronic resource] / Anadolu Agency. – 2025. URL: <https://www.aa.com.tr/en/world/fiber-optic-drones-revolutionize-combat-in-russia-ukraine-war/3446365>
10. Fiber Optic Solutions for Tethered and Non-Tethered Drones: [Electronic resource] / Optical Zonu. – 2023. URL: <https://www.opticalzonu.com/solutions/fiber-optic-drones/>
11. Radiolink 5.8G 48CH Wireless Image Transmission OSD Camera for RC8X FPV Display, 800TVL 200mW FPV Camera for Radiolink F121 Mini Racing Drone Quadcopter: [Electronic resource] / Amazon. – 2025. URL: <https://www.amazon.com/ATA-HOBBY-Radiolink-Transmission-Quadcopter/dp/B0C2Z66CFB?th=1>
12. Flywoo GOKU GN405 Nano V3 F4 HD Flight Controller w/ ELRS 2.4GHz – 16x16: [Electronic resource] / GetFPV. – 2025. URL: <https://www.getfpv.com/electronics/flight-controllers/flywoo-goku-gn405-nano-v3-f4-hd-flight-controller-w-elrs-2-4ghz-16x16.html>
13. Gens ace 200mAh 1S 45C 3.7V Lipo Battery with Molex Connector: [Electronic resource] / Genstattu. – 2025. URL: <https://genstattu.com/gens-ace-200mah-1s-45c-3-7v-lipo-battery-with-molex-connector/>
14. SpeedyFPV 4pcs 615 6x15mm Coreless Brushed Motors 0.8mm Shaft 1S Drones (2X CW / 2X CCW): [Electronic resource] / Amazon. – 2025. URL: <https://www.amazon.com/SpeedyFPV-6x15mm-Coreless-Brushed-Motors/dp/B0CCD172D3>
15. Resources Technical notes: [Electronic resource] / Hamamatsu. – 2025. URL: <https://www.hamamatsu.com/jp/en/support/resources/technical-notes.html>
16. Download center: [Electronic resource] / ams-OSRAM. – 2025. URL: <https://ams-osram.com/support/download-center>
17. Fiber Optic Image Digital Module: [Electronic resource] / Skywalker. – 2025. URL: <https://skywalkerfpv.com/>
18. What is the Power Consumption of a WiFi Module, and How Can I Optimize It?: [Electronic resource] / Trolink. – 2024. URL: <https://trolinkiot.com/blog/2556.html>

Аннотация

Карманные дроны: новые возможности мобильного видеонаблюдения Бакир Зульфугаров, Ариф Гасанов

Актуальность данного исследования обусловлена растущим спросом на оперативное воздушное наблюдение в различных областях, таких как тактические действия, охота и туризм. Предметом исследования являются инновационные технологические и инженерные решения, направленные на повышение портативности мини дронов за счет минимизации их размеров и интеграции в мобильные устройства, а также обеспечение надежного управления и передачи данных. Целью работы было заложить основу идеи карманного дрона, обеспечивающего оптимальный баланс компактности, функциональности и надежности, и начать работу по реализации этой идеи. Для достижения этой цели были поставлены задачи по обзору и исследованию современных технологий для мини-дронов, камер и систем передачи, альтернативных методов энергоснабжения и передачи данных, разработке концептуальных теоретических моделей карманных дронов с расчетом их основных технических параметров, их сравнению и определению потенциальных областей применения. Были использованы методы научного исследования, как обзор литературы и анализ существующих решений, теоретическое моделирование и расчеты, концептуальное проектирование и прототипирование, анализ компромиссов, критический анализ рисков и перспектив, а также методы анализа, как системный анализ, сравнительный анализ и выявление сильных и слабых сторон. Научная новизна – это идея карманного FPV-дрона и мысли для ее реализации на мини-дронах: интеграция контроллера

полета с видеомодулем, использование литий-серных аккумуляторов, а также ультрафиолетовой связи для защиты от радиопомех. Научным результатом является разработка концептуальных теоретических моделей карманных дронов, интегрирующихся с мобильными устройствами, обеспечивающих качественное изображение и стабильное управление. Прикладная значимость работы заключается в том, что предлагаемые инновационные решения могут быть использованы при создании портативных дронов, которые будут обеспечивать получение оперативных изображений для решения различных задач во многих областях.

Ключевые слова: карманный дрон, мини дрон, интеграция с мобильными устройствами, модуль видео и связи, инновационные решения

Abstract

Pocket Drones: New Possibilities for Mobile Video Surveillance

Bakir Zulfugarov, Arif Hasanov

The relevance of this study is due to the growing demand for operational aerial surveillance in various fields, such as tactical operations, hunting and tourism. The subject of the study is innovative technological and engineering solutions aimed at increasing the portability of mini drones by minimizing their size and integrating them into mobile devices, and at ensuring reliable control and data transmission. The purpose of the work was to lay the foundation for the idea of a pocket drone that provides an optimal balance of compactness, functionality and reliability, and to begin work on implementing this idea. To achieve this goal, the following tasks were set: review and study of modern technologies for mini drones, cameras and transmission systems, alternative methods of power supply and data transmission, development of conceptual theoretical models of pocket drones with the calculation of their main technical parameters, their comparison and identification of potential areas of application. The following scientific research methods were used: literature review and analysis of existing solutions, theoretical modeling and calculations, conceptual design and prototyping, trade-off analysis, critical analysis of risks and prospects, as well as analysis methods such as system analysis, comparative analysis and identification of strengths and weaknesses. Scientific novelty is the idea of a pocket FPV drone and thoughts for its implementation on mini-drones: integration of a flight controller with a video module, use of lithium-sulfur batteries, as well as ultraviolet communication for protection against radio interference. The scientific result is the development of conceptual theoretical models of pocket drones that integrate with mobile devices, providing high-quality images and stable control. The applied significance of the work is that the proposed innovative solutions can be used to create portable drones that will provide operational images for solving various problems in many areas.

Keywords: pocket drone, mini drone, integration with mobile devices, video and communication module, innovative solutions

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 02.04.2025

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 06.04.2025

Çapa qəbul edilmişdir: 08.04.2025

OPTIMIZATION OF INFORMATION PROCESSING IN THE LOGISTICS MANAGEMENT SYSTEM IN THE ARMY

Lieutenant Colonel Gunel Zeynalova

Azerbaijan State Economic University

83zeynalovagunel@gmail.com

Abstract. Due to the growing volume of information and the complexity of military operations, managing logistics in the armed forces has become increasingly challenging. This article explores the key issues affecting the logistics system, particularly in the management of motor vehicle provision and the flow of information. Despite having advanced equipment and technical resources, inefficiencies in data processing, the geographic spread of military units, and a lack of automation continue to limit operational effectiveness. The article identifies several challenges, including unorganized data collection, the absence of effective forecasting tools, and the need for streamlined processes. To tackle these issues, it proposes practical solutions such as developing algorithms to calculate vehicle and spare part demand, automating information flows, optimizing material transportation, and creating centralized logistics systems.

Implementing modern information technologies and improving reporting and accounting processes will simplify operations, reduce resource waste, and enhance decision-making. The article emphasizes the need to introduce a technological approach to improve the efficiency and combat readiness of military logistics systems.

Keywords: military logistics, management, information flow, information sources, increasing efficiency

Introduction

Despite the use of advanced information technologies to optimize daily work in the army, the importance of increasing the efficiency of collecting and processing information, simplifying, regulating and optimizing it to fully cover the ever-increasing volume of incoming information is relevant. This includes simplifying, regulating, and optimizing these systems to effectively manage the ever-growing volume of incoming data. The challenge is not only to cope with the enormous volume of information, but also to ensure that it is processed and used in a way that supports decision-making and improves operational efficiency.

According to the analysis of the logistics management system in the armed forces, despite the sufficient number of existing sources of information (transmitting and receiving information flow), the high level of technical maintenance and repair provided them, the increasing amount of modern equipment and the growing number of tasks performed by military units have strained the existing system. The reforms carried out in the restructuring of the army have led to a significant increase in the volume of information received by the central management body, necessitating more advanced methods to manage and process this data effectively.

A detailed analysis of the logistics management system in the armed forces reveals the critical role and importance of military vehicles and high strategic status of the troops included in the structural composition of countries' armed forces. Thus, more than 80% of the total vehicles used in all service branches are of different types, purposes and exploitation groups. [1, 2, 3].

This broad range of vehicles plays a vital role in ensuring the mobility, effectiveness, and combat readiness of the troops, which adds another layer of complexity to the logistics management system. Given the significant volume of data related to these vehicles, such as maintenance schedules, repair needs, and spare parts inventory, it becomes increasingly important to improve and enhance the existing information system to ensure smooth and efficient operations across military units. Evolving military

logistics requires continuous improvement in data processing technologies to maintain optimal levels of performance in military operations.

Logistics management system in the army

Considering the large-scale use of motor vehicles, to ensure a high level of combat readiness of troops, the importance of timely and correct organization of the following vehicle provision tasks should be noted [4]:

1. Provisioning and inventory management – ensuring timely and accurate supply of vehicles and spare parts while maintaining systematic record-keeping.
2. Operational readiness – keeping vehicles in combat-ready condition through preventive and corrective maintenance.
3. Maintenance and repairs – conducting timely repairs and replacing malfunctioning components.
4. Personnel training – enhancing the skills of drivers and technical personnel for effective vehicle service and maintenance.
5. Automation of logistics management – implementing digital solutions to streamline and enhance logistical operations.

Implementation of the above-mentioned tasks is ensured by the interaction of forces and means that establishes the logistics system. One of the main elements of the logistics system in the army is the management of objects in this area by increasing the efficiency of information flow process.

The supply of military units is considered as a subsystem of the army's logistics system. The effective functioning of this system suffers if its elements (accounting, reporting, planning, monitoring, provisioning and organizing) are not carried out precisely.

The geographic location of military units has a significant impact on the logistics management system. Most units are stationed far from the central management body, typically at distances of 300 to 500 kilometers. Many of these units operate in the field and are geographically isolated, making coordination and logistics support more challenging. These factors are of particular importance in the logistics management system, transmission, collection, processing, protection of information, and making the right decisions in time.

Information flow and processing in military logistics management. In the field of technical support, information flows are generated through the execution of the following operations, as well as the collection, storage, processing, and transmission of relevant data, including the preparation and transfer of orders, requests, decisions, and other necessary documents. The exchange of information, which is considered the main element of the logistics system, is carried out by correspondence between the central management body and subordinate military units. Research shows that the direct interaction of each military unit with the centre, as well as the lack of use of modern information technologies in the logistics management system, led to an increase in the volume of information collected at the centre and creates issues in its processing.

The above factors determine the need to check the correctness and adequacy of information flow, including how and by whom control is carried out, the rules for verifying and reconciling the information received, the loss of all or any part of the information, protection, collection, forecasting and storage analysis in the logistics management system.

To address these inefficiencies, it is necessary to:

- Verify and standardize the accuracy and adequacy of received data.
- Establish control measures for reconciling and validating information.
- Minimize information loss and improve data storage and retrieval systems.
- Develop predictive models for demand forecasting.

The volume of information processed in the army logistics system is quite large. For instance, a military unit with an average of 250 vehicles every month generates up to 1.000 permit documents (permission to leave a unit), 100 spare part purchase orders, 50–60 maintenance and repair reports, and up to 30 additional planning and accounting documents [5].

According to statistical data, every year, the information received from the troops by the logistics management system amounts to approximately 67.325 documents, equivalent to 527.288 A4-sized pages of text. The distribution of these documents is as follows:

- automobile property acquisition documents – 48.838;
- documents related to the repair of automobile equipment – 1.555;
- acquisition and decommissioning records for automobile equipment – 5.582;
- documents related to motor transport operations management – 10.850;
- other activities – more than 500.

The entire process of information flow between the central management body, military units and other information sources in the logistics system of the troops is shown on the figure. As it can be seen from the figure, the entire information flow consists of three main blocks. The first block is the “incoming information flow”, the second block is the “information processed in the centre”, the third block is the “outgoing information flow”.

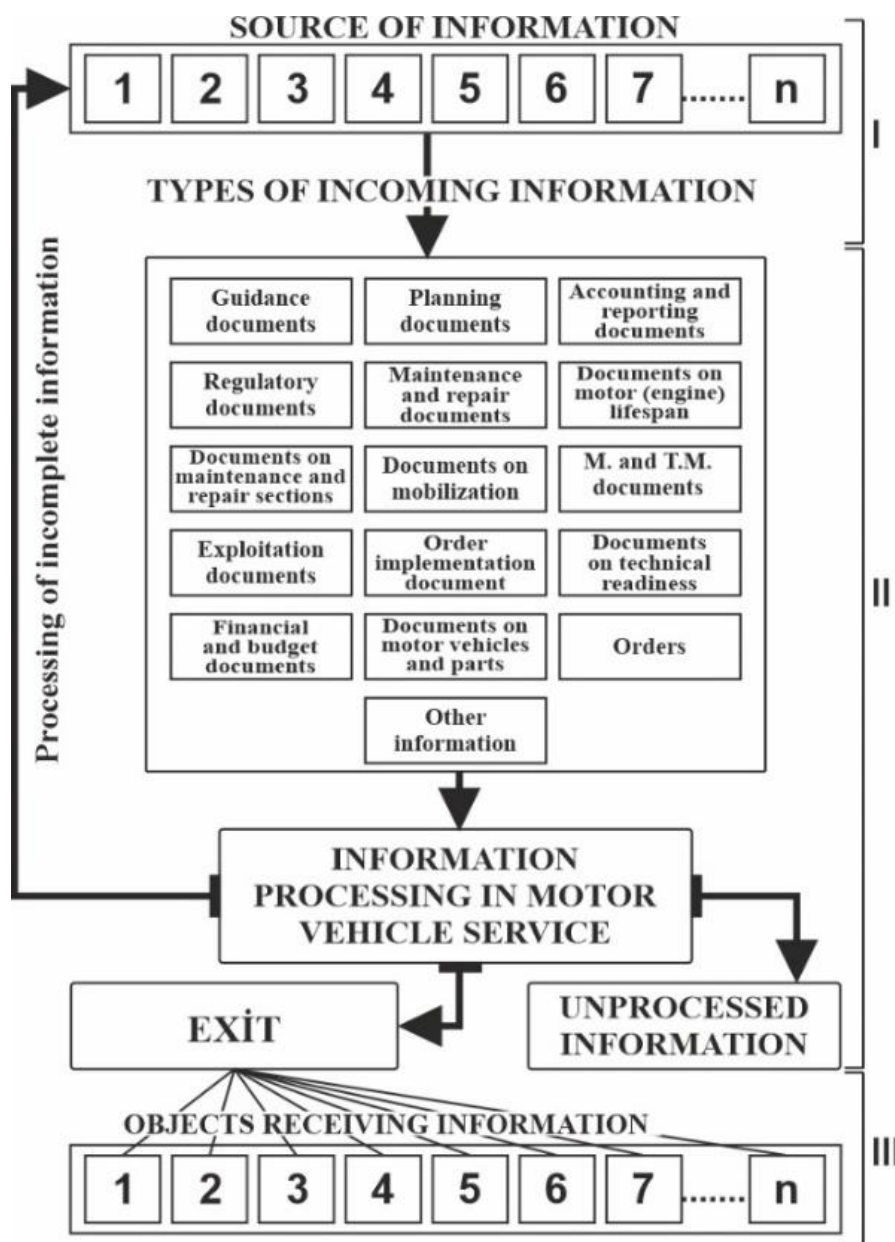

Figure. Information flow in logistics system management:

- 1 – main headquarters; 2 – departments of main headquarters; 3 – civil organizations;
4 – management departments of service branches, 5-6 – management departments of military units;
7 – military repair facilities; n – other sources of information

As shown on the figure, a huge volume of logistics information (guidance documents, regulatory and survey data, planning and accounting documents, information about equipment and spare parts, their maintenance and repair; information about service specialists and engineering personnel, other documents affecting the efficiency of motor vehicle support) is received, processed, and stored at the centre.

From the figure we can see that the “incoming information flow” block directly receives information from the main and other sources of information and transfers it to the centre. Even though the 4th, 5th and 6th sources of information, that make up the main part of the troops, are grouped and operated as part of units, the information flow emanating from them are not generalized, simplified and staged. As a result, the volume of information sent to the second block significantly increases, the control of this information by the command of military units is weakened, the principle of unified control is violated, and the consumption of material resources (transportation, support and supply) increases during solving practical problems.

All information from the first block must be received and processed in the second block, decisions must be made on its basis, then new documents for the implementation of these decisions must be prepared and sent to the third block. The main part of the information received by the central management body consists of acts, records and reports on the acquisition of motor vehicle equipment and spare parts, their repair and disposal. Experience shows that more than 25% of the information (documents) from this category is returned, because it does not meet the requirements, and a certain part remains unprocessed because it does not comply with the logistic support plan.

The study showed that the limited number of personnel in the central management body, the huge amount of other service tasks, and the lack of a system algorithm for processing information flow in the second block do not allow this block to process part of the irregularly (chaotically) incoming information. A certain part of the information processed in the second block is transferred to the third block, and part of the information remains for accounting, forecasting and delivery to addresses for processing.

All of three blocks are inextricably linked and information in them is constantly flowing. The information flow is considered as a continuous, constantly changing cyclic process. Sources of information that create this flow and influence its characteristics also become a part of cyclical process.

The amount of information processed is mainly determined by supply and demand. The basic operations of information processing and decision-making are sorted according to various criteria. This may include the provision of vehicles and spare parts, types of repairs and necessary parts, the importance of departments, production and repair, service specialists, etc.

Challenges and gaps in the information flow and logistics management system. Research and observations show that the current situation has led to a number of serious problems in the delivering and processing of information flows, as well as to a slowdown in the process of improvement in this area. Following are the examples:

- underdevelopment of the mechanism for collecting and summarizing the flow of information processed in military units and prepared for transmission to a higher management body at the unit level;
- failure to conduct researches on expanding the functions of management bodies of units in the logistics management system;
- failure to determine the frequency of sending information to the central management body;
- failure to develop an algorithm and calculation program in the field of providing vehicles in military units with motor vehicles in the next calendar year;
- failure to establish stages of simplifying the information flow process;
- inability to develop an algorithm that optimizes the transportation of material assets, etc.

Proposals for optimizing information flow and enhancing logistics management in military units. It is relevant to develop proposals and methods for grouping information (documents) used in military units according to their nature and purpose.

By using modern information technologies in the logistics management system, it is possible to automate the transfer of information and, as a result, facilitate the work of service managers, save time and material resources, and optimize information processing.

It is important to develop a new program for preparing an annual plan for the maintenance and repair of motor vehicles of a military unit. This program must include the reporting of spare parts that need to be purchased for vehicles in the next calendar year. [6]

To optimize transportation and improve efficiency, it is necessary to develop a methodology that determines the frequency of purchases of motor vehicles considering demand.

To enhance the activities of supply units in the army, a program that turns them into a means of transferring supplies between military units and central bases (warehouses), and ensures the work of these units in supply services must be developed.

Considering the above, the development and programming of an algorithm for calculating the demand for motor vehicles and spare parts, dividing the process of their acquisition into stages, simplifying documentation, automating accounting and reporting, optimizing the processing of information flow are important tasks.

Conclusion

Given the large volume of information flowing through the logistics management system and the unique ways motor vehicles are used in different units, it's essential to establish an organized and efficient process at every level, adopting a modern, technology-driven approach. This means developing algorithms to accurately calculate the demand for vehicles and spare parts, automating data transfer processes to reduce manual work, and setting up centralized logistics systems that streamline information flow. By improving how data is collected, processed, and used, we can cut down on resource waste and make decision-making faster and more reliable. Investing in modern information technologies and refining reporting and accounting processes will not only simplify day-to-day operations but also ensure that military logistics keep pace with the demands of modern warfare. Ultimately, embracing these changes will make logistics management more efficient, allowing the armed forces to stay agile, prepared, and ready for any situation.

The article puts forward practical and well-reasoned proposals to make logistics management more efficient and streamlined. One of the key recommendations is to group information flows in a way that makes them easier to process and deliver. Automating the transfer of data and optimizing its processing frequency are also crucial steps to ensure smooth operations and reduce manual workload.

A major focus of the article is on developing and implementing algorithms that can accurately predict the demand for motor vehicles and spare parts for the upcoming calendar year. By breaking down the acquisition process into well-defined stages, it becomes easier to manage and monitor each step. Additionally, simplifying documentation tasks and automating accounting and reporting processes will save time and resources while minimizing errors.

Creating a centralized system is vital to bringing all these improvements together. Such a system will not only enhance data accuracy and efficiency but also support better decision-making and resource management. By leveraging modern information technologies, the logistics management system can become more responsive, agile, and capable of meeting the demands of today's military operations.

References

1. Silahlı Qüvvələrdə avtotexniki təminatın inkişafının bəzi nəzəri və təcrübi aspektləri // – Bakı: Heydər Əliyev adına ANHM, Elmi əsərlər məcmuəsi, – 2014. №2 (23), – s. 66-68.
2. Talıbov, Ə.M. Qoşunlarda avtotexniki təminat sisteminin perspektiv inkişaf istiqamətləri // – Bakı: Hərbi bilik, – 2024. № 4, – s.10-17.
3. Техническое обеспечение соединений и частей сухопутных войск. // – Учебное пособие. / – Москва: Издат. Дом, – 2005. – с. 219.

4. Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrində Avtomobil xidməti haqqında təlimat // – Bakı: Hərbi Nəşriyyat, Azərbaycan Respublikası müdafiə nazirinin 63 nömrəli qərarı – 2014, s.246

5. Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrində silahların, texnikanın, əmlakın və digər maddi vəsaitlərin uçotu üzrə əsasnamə // – Bakı: Hərbi Nəşriyyat, Azərbaycan Respublikası müdafiə nazirinin 8 nömrəli qərarı – 2014, s.250.

6. Talıbov, Ə.M. Döyüş dinamikasının riyazi modeli və nəticənin proqnozlaşdırılması / Ə.M.Talıbov, S.A.Valehov // Hərbi bilik, – Bakı: – 2024. № 6, – s. 3-7.

Xülasə

Orduda logistikanın idarəetmə sistemində informasiya emalının optimallaşdırılması

Günel Zeynalova

Hərbi əməliyyatların mürəkkəbliyi və gündəlik artan məlumat həcmi orduda logistikanın idarə edilməsini getdikcə çətinləşdirir. Bu məqalədə logistika sisteminə təsir edən əsas məsələlər, xüsusən də avtonəqliyyat vasitələri ilə təminat və məlumat axınının idarə olunması araşdırılır. Orduda müasir avadanlıqların, yüksək texnoloji resursların və kifayət qədər inkişaf etmiş texniki bazanın mövcudluğuna baxmayaraq, logistika əməliyyatlarının səmərəliliyi hələ də məlumatların işlənmə həcmünün və mürəkkəbliyinin artmasına səbəb olan bir sıra problemlərlə məhdudlaşır, bu da məlumatların işlənməsini çətinləşdirir.

Məqalədə strukturlaşdırılmamış məlumatların toplanması, ehtiyacların proqnozlaşdırılması üçün effektiv vasitələrin və informasiyanın göndərilmə tezliyinin müəyyən edilməsi üçün aydın metodologiyanın olmaması, alınan məlumatların həcmi ilə müəyyən edilmiş tələblər arasında uyğunsuzluq kimi bir sıra problemlər müəyyən edilir. Yanlış məlumat emalı ilə bağlı problemlər isə bütün logistika prosesinin səmərəliliyinə mənfi təsir göstərir. Bu problemlərin həlli üçün nəqliyyat vasitələrinə və ehtiyat hissələrinə tələbatın hesablanması alqoritmlərinin işlənilməsi, məlumat axınının avtomatlaşdırılması, informasiya mübadiləsinin optimallaşdırılması və mərkəzləşdirilmiş logistika sistemlərinin yaradılması kimi praktik həllər təklif olunur.

Müasir informasiya texnologiyalarının tətbiqi, hesabat və qeydiyyat proseslərinin təkmilləşdirilməsi əməliyyatları sadələşdirəcək, resursların israfını azaldacaq və qərarların qəbulu prosesini təkmilləşdirəcəkdir. Məqalədə hərbi logistika sistemlərinin səmərəliliyinin və döyüş hazırlığının artırılması üçün texnoloji yanaşmanın tətbiqinin zəruriliyi vurğulanır.

Açar sözlər: hərbi logistika, idarəetmə, informasiya axını, informasiya mənbəyi, effektivliyin artırılması

Аннотация

Оптимизация обработки информации в системе управления логистикой армии

Гюнель Зейналова

В данной статье рассматриваются ключевые вопросы, оказывающие влияние на управление логистической системы вооруженных сил, с особым акцентом на поставку транспортных средств и управление потоками данных. Несмотря на наличие современного оборудования, высокотехнологичных ресурсов и достаточно развитой технической базы, эффективность логистических операций все еще ограничена рядом проблем, приводящим к увеличению объема и сложности обработки данных, что затрудняет принятие оперативных решений.

В статье обозначен ряд проблем, таких как неструктурированный сбор данных, недостаток эффективных инструментов для прогнозирования потребностей, отсутствие четкой методологии для определения частоты отправки информации, а также несоответствие объемов получаемой информации установленным требованиям. Проблемы, связанные с неправильной обработкой информации, также сказываются на эффективности всего логистического процесса. Для решения этих проблем предлагаются практические решения, такие как разработка алгоритмов расчета

спроса на транспортные средства и запчасти, автоматизация потоков данных, оптимизация обмена информацией и создание централизованных логистических систем.

Внедрение современных информационных технологий, усовершенствование процессов отчетности и учета позволят упростить операции, сократить растрату ресурсов и улучшить процесс принятия решений. В статье подчеркивается необходимость внедрения технологического подхода для повышения эффективности и боеготовности систем военной логистики.

Ключевые слова: военная логистика, управление, поток информации, источники информации, повышение эффективности

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 13.02.2025

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 05.03.2025

Çapa qəbul edilmişdir: 11.03.2025

RADİOELEKTRON SİSTEMLƏRİN İFRAT YÜKSƏKTEZLİKLİ ELEKTROMAQNİT ŞÜALANMADAN QORUNMASI PROBLEMLƏRİ

t.e.d., dosent İslam İslamov

Milli Müdafiə Universitetinin Hərbi Elmi Tədqiqat İnstitutu

Bakı Mühəndislik Universiteti

isislamov@beu.edu.az

f.-r.ü.f.d., dosent Arzuman Həsənov

<https://orcid.org/0000-0002-3642-1689>

Milli Müdafiə Universitetinin Hərbi Elmi Tədqiqat İnstitutu

gasqhapk@gmail.com

Aynurə Abdullayeva

Milli Müdafiə Universitetinin Hərbi Elmi Tədqiqat İnstitutu

aynure-huseynova-2015@mail.ru

Xülasə. Məqalədə radioelektron sistemlərin ifrat yüksək tezlikli elektromaqnit şüalanmadan qorunması problemlərinin işlənməsi məsələsinə baxılmış və radioelektron qurğuların normal fəaliyyət göstərməsi şərtləri, o cümlədən radioelektron qurğuların və elektromaqnit şüalanma mənbələrinin hal funksiyaları əldə olunmuşdur. Radioelektron qurğuların ehtimal olunan risklərdən qorunması üçün vasitələrin effektiv seçilməsi probleminin tədqiqi üçün oyunlar nəzəriyyəsindən istifadə etməklə alınmış məsələni Simpleks metodunun tətbiqi ilə həll etmək olar. Həmçinin radioelektron sistemlərin ifrat yüksək tezlikli elektromaqnit şüalanmadan qorunması məsələsində onların optimal yerləşdirilməsi üçün riyazi model işlənməmişdir. Alınmış məsələnin həlli üçün Simpleks metodunun modifikasiya edilmiş variantı olan Qomori metodunu tətbiq etmək olar. Radioelektron qurğularda partlayış dalğasının təsviri üçün 3D Bianki tipli tənlik təklif olunmuş və bu tənliklər üçün sərhəd məsələsi tədqiq edilmişdir. 3D Bianki tənliyinin sərhəd məsələsi üçün ümumiləşmiş Riman funksiyası anlayışı verilmiş və həllin inteqral forması tapılmışdır. Bu zaman xüsusi törəməli diferensial tənliklər, inteqral və inteqro-diferensial tənliklər, Banax fəzalarında xətti operator tənliklər nəzəriyyəsindən və funksional analizin metodlarından istifadə edilmişdir.

Açar sözlər: elektromaqnit dalğalar, elektromaqnit şüalanma, radioelektron qurğular, ifrat yüksək tezlikli diapazon, vibrasiya

Giriş

Elmi-texniki tərəqqinin nəticəsi olaraq, son onilliklərdə müxtəlif tezlik diapazonlu elektromaqnit enerjisi məişətdə, elmdə, sənayedə və hərbi texnikada, yüksək və ifrat yüksək radiotezliklərin elektromaqnit enerjisi isə radiolokasiya, radionaviqasiya, radioastronomiya, radiospektroskopiya, nüvə fizikası, tibb, sənaye və məişətdə geniş istifadə olunur.

Müasir informasiya kommunikasiya sistemlərinin element və komponentlərinin güclü elektromaqnit şüalanmasından qorunmasının təmin edilməsi zərurəti bir çox obyektlərin layihələndirilməsi üçün ilkin şərtə çevrilmişdir. Bu tələbləri ultra güclü genişzolaqlı elektromaqnit sahələrinin yaradılması sahəsində ən son nailiyyətlərə, eləcə də bir çox mürəkkəb texniki sistemlərdə yer alan paylanmış kabel şəbəkələrinə də aid etmək olar. İnformasiya emalının yüksək sürətini təmin edən texnologiya müxtəlif təbii və süni mənşəli mənbələrdən elektromaqnit sahələrinin yaratdığı induksiya gərginliklərinə və cərəyanlara, o cümlədən məqsədli yaradılmış elektromaqnit təsirlərinə qarşı həssaslığı artırmışdır [1; 2]. Bu, əsasən də hərəkət edən obyektlərin nəzarət və monitorinq sistemlərində xüsusi yer tutan və getdikcə daha çox elektromaqnit təsirinə həssas olan elektron elementlərlə təchiz edilmiş ultraqısa elektromaqnit şüalanmasına məqsədli yaradılmış məruzqalma şəraitində işləyən müasir

rəqəmsal radioelektron cihazlara aiddir. Bununla əlaqədar olaraq bu gün radioelektron sistemlərin ultraqısa impulsu elektromaqnit şüalanmasının təsirindən qorunması vəzifəsi xüsusilə aktualdır.

Aparılmış təhlillər nəticəsində bu problemlə bağlı aşağıdakı tədqiqat sahələri müəyyənləşdirilmişdir:

- elektromaqnit sahəsinin parametrlərinin hesablanması üsullarının işlənilib hazırlanması;
- iş şəraiti və istifadə olduğu obyektin konstruktiv xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla, elektromaqnit impulsunun radioelektron sistemlərə təsirinin öyrənilməsi;
- elektromaqnit impulslarının radioelektron sistemlərə təsirinin qiymətləndirilməsi üçün xüsusi metodların işlənilib hazırlanması və elektromaqnit şüalanmasının zədələyici təsirini müəyyən edən parametrlər siyahısının yaradılması;
- radioelektron sistemlərin müəyyən edilmiş şüalanma təsirlərinə davamlılığını təmin etmək üçün üsul və vasitələrin işlənilib hazırlanması.

Qeyd olunanları nəzərə alaraq radioelektron sistemlərin ifrat yüksək tezlikli elektromaqnit şüalanmadan qorunması üçün metodun işlənməsi və optimal idarə olunması elmi araşdırma məsələsi (obyekti) olmaqla yanaşı, çox aktualdır.

Radioelektron qurğuların və elektromaqnit şüalanma mənbələrinin hal funksiyaları

Fərz edək ki, müəyyən tezlik diapazonunda işləyən radioelektron qurğu növlərinin (tiplərinin) sayı N -dir. Bu qurğuların normal işləməsinə xarakterizə edən elektrik və maqnit sahələrinin intensivliyinin qiymətləri $E^n = (E_1^n, E_2^n, \dots, E_N^n)$ və $H^n = (H_1^n, H_2^n, \dots, H_N^n)$ verilib. Belə qurğuların işləməsinə xarakterizə edən hal funksiyaları məlumdur:

$$F_j(E, H, S), j = 1, 2, \dots, N, \quad (1)$$

burada E – qurğuya təsir edən elektromaqnit dalğanın elektrik sahəsinin intensivliyi (V/m);

H – qurğuya təsir edən elektromaqnit dalğanın maqnit sahəsinin intensivliyi (A/m);

S – qurğunun elektron aparatının səth sahəsidir (m^2).

Həmçinin fərz edək ki, hal funksiyaları (1) tənliyi ilə verilmiş N növlü elektron cihazların işləməsinə maneə və növlərinin sayı M olan elektromaqnit şüalanma mənbələrinin gücünü xarakterizə edən funksiyaları verilib:

$$G_i(E, H, P_i), i = 1, 2, \dots, M, \quad (2)$$

burada E – cihaza təsir edən elektromaqnit dalğanın elektrik sahəsinin intensivliyi (V/m);

H – cihaza təsir edən elektromaqnit dalğanın maqnit sahəsinin intensivliyi (A/m);

P_i – elektromaqnit şüalanma mənbəyinin gücünü göstərən parametrdir (Vt).

Ümumi halda elektron cihazların sıradan çıxması, zədələnməsi, işinin pozulması və ya partlayışların baş verməsi səbəblərinin müəyyənləşdirilməsi aşağıdakı tənliklər sistemini həll etməklə mümkün ola bilər:

$$\frac{\partial F_j(E, H, S)}{\partial E} = 0, j = 1, 2, \dots, N \quad (3)$$

$$\frac{\partial F_j(E, H, S)}{\partial H} = 0, j = 1, 2, \dots, N. \quad (4)$$

Nəticədə (3) və (4) tənliklər sistemi həll edilərək $E^k = (E_1^k, E_2^k, \dots, E_N^k)$ və $H^k = (H_1^k, H_2^k, \dots, H_N^k)$ qiymətləri tapıla bilər və elektron cihazların normal işləməsi üçün uyğun qorunma vasitələri istifadə oluna bilər.

Elektron qurğularının ehtimal olunan risklərdən qorunma vasitələrinin effektiv seçilməsi

Fərz edək ki, N sayda elektromaqnit hücumları mümkündür. Müəyyən xüsusiyyətlərinə görə bu elektromaqnit hücumları k_1 sayda EH_1 növlü, k_2 sayda EH_2 növlü və s. k_n sayda EH_n növlü elektromaqnit hücumlarına bölünə bilər. Onda, şərtə görə,

$$k_1 + k_2 + \dots + k_n = N \quad (5)$$

və mümkün olan elektromaqnit hücumları sırasında EH_j növlü elektromaqnit hücumunun ehtimalı və ya payını

$$P_j = \frac{k_j}{N}, \quad j = 1, 2, \dots, n \quad (6)$$

düsturu ilə hesablamaq olar.

Fərz edək ki, M sayda elektromaqnit hücumlarından m növlü $EHQ_1, EHQ_2, \dots, EHQ_m$ qorunma vasitələrinin hər hansı EHQ_i ($i = 1, 2, \dots, m$) ilə j ($j = 1, 2, \dots, n$) növlü EH_j elektromaqnit hücumundan qorunmağı (neytrallaşmasını) xarakterizə edən a_{ij} matrisi verilmişdir (Cədvəl). Elektromaqnit hücumlarının müəyyən edilməsi və onların neytrallaşdırılması üçün ən yaxşı həllini təmin edən qorunma vasitələrinin effektiv seçilməsi üçün tövsiyələrin hazırlanması aktual məsələdir.

Oyunlar nəzəriyyəsi istifadə edərək məsələni həll edə bilərik [3; 4]. Bunun üçün, fərz edək ki, $EHQ_1, EHQ_2, \dots, EHQ_m$ qorunma vasitələri I tərəfin, EH_1, EH_2, \dots, EH_n elektromaqnit hücumları isə II tərəfin strategiyası olsun. Onda II tərəfin tətbiq etdiyi hər hansı $EH_j, j = 1, 2, \dots, n$ strategiyasına qarşı I tərəf $EHQ_i, i = 1, 2, \dots, m$ cavab strategiyasını tətbiq edir. Bu halda I tərəfin a_{ij} qorunmağı (uduşu), yəni elektromaqnit hücumundan qorunma vasitəsinin effektivliyinin, II tərəf üçün isə uduşunun kəmiyyət göstəricisidir. Bütün hallar üçün $a_{ij}, i = 1, 2, \dots, m$ və $j = 1, 2, \dots, n$ $m \times n$ ölçülü matrisi I tərəfin qorunmasını xarakterizə edir (Cədvəl).

Cədvəl. Elektromaqnit hücumlarından qorunma və ya neytrallaşdırıcı vasitələrin effektivlik əmsalları

Sıra №-si	Qorunma vasitələrin növləri	Elektromaqnit hücumlarının növləri						$\alpha_i = \min_j a_{ij}$
		EH_1	EH_2	...	EH_j	...	EH_n	
1	EHQ_1	a_{11}	a_{12}	...	a_{1j}	...	a_{1n}	α_1
2	EHQ_2	a_{21}	a_{22}	...	a_{2j}	...	a_{2n}	α_2

i	EHQ_i	a_{i1}	a_{i2}	...	a_{ij}	...	a_{in}	

m	EHQ_m	a_{m1}	a_{m2}	...	a_{mj}	...	a_{mn}	α_m
	$\beta_j = \max_i a_{ij}$	β_1	β_2	...	β_j	...	β_n	

I tərəf üçün tapılmış optimal strategiya elə EHQ_i strategiyasıdır ki, ona rəqib olan II tərəfin hər hansı EH_j strategiyasını seçməsindən asılı olmayaraq, mümkün maksimum qorunmasını təmin edir. I tərəf hesab edir ki, EHQ_i strategiyasını seçdikdə onun minimum qorunması i sayılı sətirdəki ən kiçik ədədə bərabərdir. Ona görə I tərəf elə strategiya tapmaq istəyir ki, mümkün minimum elektromaqnit hücumlarından qorunmanı maksimumlaşdırsın (maxmin strategiyası)

$$\alpha = \max_i \min_j a_{ij},$$

burada α oyunun aşağı qiyməti adlanır. I tərəfin qorunması α -dan aşağı olmayacaq.

II tərəf üçün optimal strategiya elə strategiyadır ki, I tərəfin mümkün maksimum qorunması ən az və minimum olsun və heç bir halda

$$\beta = \min_j \max_i a_{ij}$$

qiymətini aşmasın (minimax strategiyası). β ədədi oyunun yuxarı qiyməti adlanır.

I tərəfin maxmin, II tərəfin isə minimax strategiyası ən ehtiyatla seçilmiş tərəfləri sığortalayan strategiyalardır. II tərəfin təminatı var ki, I tərəfin qorunması heç vaxt minimaxdan çox olmayacaq, I tərəf isə bilir ki, ən az uduşu maxmin qədər olacaq.

Oyunlar nəzəriyyəsi minimax və ya maxmin strategiyalarını tətbiq etməyi həmişə tövsiyə etmir. Bu, ödəniş matrisinin yəhərvari nöqtəsinin olub-olmamasından asılıdır.

Fərz edək ki, əgər baxılan halda oyunun aşağı və yuxarı qiymətləri bərabərdirsə, yəni maxmin və minimax $\alpha = \beta$, onda a_{ij} elementinə elektromaqnit hücumlarından qorunma və ya neytrallaşdırıcı vasitələrin effektivlik əmsallarına matrisin yəhərvari nöqtəsi və ya elementi deyilir. Yəhərvari nöqtəsi olan oyunlarda hər iki tərəf maxmin (minimax) strategiyalarını seçməlidir. Bu, prinsipdən yayınan tərəf üçün məğlubiyyət deməkdir.

Əgər oyunda yəhərvari nöqtə yoxdursa, onda EHQ_i $i = 1, 2, \dots, m$ və EH_j $j = 1, 2, \dots, n$ təmiz strategiyalarından heç biri optimal həll olmayacaq və həllin dayanıqlılığını təmin etməyəcəkdir. Buna görə də fərz edək ki, EH_j , $j = 1, 2, \dots, n$ elektromaqnit hücumlarının baş verməsi ehtimalları, q_j^* , $j = 1, 2, \dots, n$ və EHQ_i , $i = 1, 2, \dots, m$ qorunma vasitələrinin bu hücumlara qarşı tətbiq olunma p_i^* , $i = 1, 2, \dots, m$ ehtimallarıdır.

$$q_j^*, j = 1, 2, \dots, n \text{ və } p_i^*, i = 1, 2, \dots, m$$

ehtimallarının qiymətləri məlum deyil və onların tapılması lazımdır.

Onda tələb olunur ki,

$$S_I^* = \begin{pmatrix} EQ_1 & EQ_2 & \dots & EQ_m \\ p_1^* & p_2^* & \dots & p_m^* \end{pmatrix} \text{ və } S_{II}^* = \begin{pmatrix} EH_1 & EH_2 & \dots & EH_n \\ q_1^* & q_2^* & \dots & q_n^* \end{pmatrix}$$

optimal strategiyaları tapılsın.

Burada S_I^* və S_{II}^* ilə uyğun olaraq $2 \times m$ və $2 \times n$ ölçülü matrislər olub I və II tərəfin optimal strategiyaları işarə olunub, p_i^* – I tərəfin təmiz EHQ_i strategiyasının və q_j^* isə II tərəfin təmiz EH_j strategiyasının tətbiq olunma ehtimallarıdır:

$$p_1^* + p_2^* + \dots + p_m^* = 1, \quad q_1^* + q_2^* + \dots + q_n^* = 1. \quad (7)$$

I tərəfin optimal S_I^* strategiyası o deməkdir ki, o, I tərəf və ya II tərəfin ixtiyari strategiyasında oyunun qiyməti v -dən az olmayan orta qorunmanı (uduşu) təmin edir. II tərəfin optimal strategiyasında qorunma (uduş) v -yə bərabər olur. Ümumiliyi pozmadan qəbul edə bilərik ki, $v > 0$. Ödəniş matrisinin bütün elementlərini mənfi olmayan ədəd etməklə buna nail olmaq olur.

Əgər I tərəf II tərəfin ixtiyari təmiz EH_j strategiyasına qarşı özünün qarışıq S_I^* strategiyasını istifadə edərsə, onda o, orta uduş (zərərsizləşdirilən elektromaqnit hücumlarının sayı) və ya uduşun (zərərsizləşdirilən elektromaqnit hücumlarının sayı) riyazi gözləməsi

$$a_{1j}p_1 + a_{2j}p_2 + \dots + a_{mj}p_m, \quad j = 1, 2, \dots, n \quad (8)$$

olan uduş əldə edir. I tərəfin optimal S_I^* strategiyasında bütün orta uduşlar oyununun qiyməti v -dən az deyil:

Məhdudiyyət şərtləri

$$\sum_{j=1}^n x_{ij} = a_i, \quad i = 1, 2, \dots, m \quad (22)$$

$$\sum_{i=1}^m x_{ij} = b_j, \quad j = 1, 2, \dots, n \quad (23)$$

$$x_{ij} \geq 0 \quad (24)$$

olar.

Burada a_i – i -ci növ qorunma vasitələrinin sayıdır.

(22) şərti i -ci EHQ_i qorunma vasitəsilə bütün elektromaqnit hücumlarına tətbiq oluna bilər.

b_j isə j -ci növ elektromaqnit şüalanma cihazların sayıdır.

(23) şərti j -ci növ elektromaqnit şüalanma cihazına qarşı bütün elektromaqnit hücumundan müdafiə vasitələrinin tətbiq oluna bilər.

Fərz edək ki, $a_{ij}, i = 1, 2, \dots, m; j = 1, 2, \dots, n$ kəmiyyətlərinin qiymətləri, a_i – elektromaqnit hücumundan müdafiə vasitələrinin və b_j – elektromaqnit şüalanma cihazlarının sayı verilmişdir. Bu verilənlər əsasında (11), (14) və (15) məsələsini Simpleks metodunun modifikasiya olunmuş variantı olan Qomori metodu ilə Mathcad proqramının [5; 7] Minimize() və Maximize() funksiyaları vasitəsilə həll etməklə

$$x_{ij}, i = 1, 2, \dots, m; j = 1, 2, \dots, n$$

kəmiyyətlərinin və $MH(x)$ funksiyasının qiymətlərini tapmış olarıq. Yəni elektron hücumlardan qorunmuş obyektlərin sayının ən kiçik və ən böyük qiymətləri məlum olar [7].

Elektromaqnit şüalanmanın radioelektron qurğulara təsiri tənliyinin təsviri

Elektromaqnit dalğaların təsiri nəticəsində elektron cihazlarda titrəyişlər (vibrasiya) əmələ gəlir. Bununla bağlı məşhur fizik, mühəndis Nikola Tesla demişdir ki, vibrasiya, enerji və zərrəcikləri başa düşsək, təbiəti anlamış olarıq. XX əsrin əvvəllərində dahi fizik, Nobel mükafatı laureatı Albert Eynşteyn yuxarıdakı fikri daha da dəqiqləşdirərək belə qənaətə gəlmişdir ki, “*Hər şey enerjidir, hamısı bu qədər!*” Fizika qanunlarından məlumdur ki, “*enerji itmir və heç nədən yaranmur, o, bir şəkildən başqa şəkə çevrilir*”. Yəqin ki, təbaşirlə yazılan lövhəni sildikdən sonra yazı lövhəsinin aşağısına tozun yığıldığının şahidi olmuşuq. Kompüterdə və ya smartfonda yazılan informasiyanı silərkən, başqa sözlə desək, ləğv edərkən bəs o hara gedir? Əlbəttə ki, enerjinin saxlanma qanununa görə, ayrılan enerjiyə çevrilir. Kompüter və ya smartfonun monitor ekranının qızdığını hamı müşahidə edib. Birmənalı şəkildə hökm vermək olar ki, gözə görünən və görünməyən hər nə varsa, enerjidir. Bu fəlsəfi fikir deyil, müasir fizikanın qanunlarına görə belədir. Nikola Teslanın fikrinə görə, əgər, söhbət vibrasiyadan gedirsə, deməli, burada hərəkət vardır. Hərəkət edən cisim isə kinetik enerjiyə malikdir. Vibrasiya enerji ilə bağlıdır. Bəs zərrəciklərlə enerjinin nə əlaqəsi? Fizikanın elementar zərrəcikləri öyrənmə bölmələrindən biri də nüvə fizikasıdır. Nüvə fizikası bəşəriyyətin can atdığı tükənməz enerji mənbəyi olan nüvənin daxilində gedən prosesləri öyrənmə bölmədir. İki növ nüvə reaksiyası vardır: idarə olunan və idarə olunmayan zəncirvari nüvə reaksiyaları. İdarə olunmayan nüvə reaksiyalarına atom və neytron bombalarını, idarə olunan nüvə reaksiyalarına isə nüvə reaktorlarını nümunə göstərə bilərik.

Vibrasiya prosesləri əsasən özünü radiodalğalarda göstərir. Təsadüfi deyil ki, radionu ixtira edən nə rus alimi Aleksandr Popov, nə də Markoni olmuşdur. Amerika Birləşmiş Ştatlarının patentlər idarəsi təsdiqləyir ki, Markonidən qabaq radionu kəşf edən elə Nikola Tesladır. Bu səbəbdən təsadüfi deyil ki, tənliyin adını daşıdığı “Bianki” sözü məşhur İtalyan alimləri Luici Bianki və Oneratta Nikolettinin

tədqiqatları ilə bağlıdır. 1895-ci ildən vibrasiya prosesləri tədqiq olunmağa başlanmışdır. Belə prosesləri adekvat təsvir edən 3D Bianki tənliyidir və o partlayış dalğasını ifadə edir.

3D Bianki tənliyi elektromaqnit dalğalarının elektron cihazlara təsirini təsvir edir [12].

Məlumdur ki, istənilən diferensial tənliyin həlli mühitin xassələrini göstərir. Əgər tənliyin əmsalları kəsilməz və kəsilməz diferensiallandırsa, onda partlayış hamar mühitdə baş vermişdir. Yox, əgər, tənliyin əmsalları kəsiləndirsə, bu onu göstərir ki, partlayış zamanı mühitdə fəsadlar əmələ gəlmişdir.

Nəticə

Radioelektron qurğuların işləməsini və elektromaqnit şüalanma mənbələrinin gücünü xarakterizə edən hal funksiyaları vasitəsilə radioelektron sistemlərin ifrat yüksək tezlikli elektromaqnit şüalanmadan qorunması üçün şərtlər tapıla bilər.

Radioelektron qurğuların ehtimal olunan risklərdən qorunması üçün vasitələri effektiv seçmək olar.

Həmçinin radioelektron sistemlərin ifrat yüksək tezlikli elektromaqnit şüalanmadan qorunması üçün onların optimal planlaşdırılması mümkündür.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Саламатин, В.В. Распространение радиоволн. / В.В.Саламатин, И.Л.Афонин – Севастополь: Изда-во СевНТУ, – 2012. – 57 с.
2. Быстров, Р.П. Электромагнитные системы и средства преднамеренного воздействия на физические и биологические объекты. / Р.П.Быстров, В.Г.Дмитриев, А.А.Потапов [и др.] Радиоэлектроника, Rensit, – Москва: – 2014. № 6 (2), – с. 129-169.
3. Самаров, К.Л. Элементы теории игр / К.Л.Самаров. – Москва: ООО «Резольвента», – 2009. – 24 с.
4. Самарский, А.А. Математическое моделирование. Идеи. Методы. Примеры. – 2-е изд., испр. / А. А. Самарский, А.П. Михайлов – Москва: Физматлит, – 2005. – 320 с.
5. Mathcad: [Electronic resource] / Wikipedia the free an encyclopedia / URL: <https://en.wikipedia.org/wiki/Mathcad>
6. Gasanov, A.G. Methodology for effective planning of means of destruction located in the cover and in the stern for various types of targets / A.G.Gasanov, Y.Sh.Karimov // Voenen Zhurnal, –Sofia, Bulgari: – 2024. vol. 131, № 2, – p. 207-213.
7. Gasanov, A.G. Optimal management of the application of a group of unmanned aerial vehicles (UAVs) of the same type to different targets / A.G.Gasanov, Y.Sh.Karimov // Journal of Defense Resources Management, – Brasov – Romania: – 2023. vol. 14, № 2 (27), – p.125-130.
8. Mamedov, I.G. Integral representations of a function in the S.L.Sobolev space and their application to boundary problems / I.G.Mamedov, A.J.Abdullayeva // American Journal of Applied Mathematics, – 2023. vol. 11, № 4, – p.58-70.: [Electronic resource] / URL: <http://www.applmath.org/article/10.11648.j.ajam.20231104.11>
9. Мамедов, И.Г. О корректной разрешимости краевой задачи в неклассической трактовке заданной на середине области для одного интегро-дифференциального уравнения 3D Бианки / И.Г.Мамедов, А.Дж.Абдуллаева // Journal Contemporary Applied Mathematics, – Baku: – 2018. vol. 8, №1, – p.69-80.: [Электронный ресурс] / URL: <http://journalcam.com/wp-content/uploads/2018/06/8.pdf>
10. Abdullayeva, A.J. Fundamental solution of the boundary value problem for a hyperbolic integro-differential equation of the 3D Bianchi type // – Baku: Proceedings of the Institute of Applied Mathematics, – 2022. vol. 11, № 2, – p. 159-190.: [Electronic resource] / URL: <http://www.iamj.az/Files/Contents%20V.11,%20N.2,%202022/8abdullayvastil.pdf>
11. Abdullayeva, A.J. Construction of a adjoint operator in the study of the problem designed in

the middle of the area for one integro-differential equation of 3D Bianchi // “Modern problems of innovative technologies in oil and gas production and applied mathematics” Proceedings of the International conference dedicated to the 90 th anniversary of academician A.K.Mirzajanzade, – Baku: – 13 –14 December, – 2018, – p. 105-106.: [Electronic resource] /

URL: <https://bit.ly/aynura-abdullayeva>

12. Mamedov, I.G. One 3D in the Geometrical Middle Problem in the Non-classical Treatment for one 3D Bianchi Integro-differential Equation with Non-smooth Coefficients / I.G.Mamedov, A.J.Abdullayeva // Caspian Journal of Applied Mathematics, – Baku: – 2018. vol. 6, – p. 73-81.: [Electronic resource] /

URL: <https://www.researchgate.net/publication/327797267>

Аннотация

Проблемы защиты радиоэлектронных систем от электромагнитного излучения сверх высокой частоты

Ислам Исламов, Арзуман Гасанов, Айнуро Абдуллаева

В статье рассмотрен вопрос разработки способа защиты радиоэлектронных систем от электромагнитного излучения крайне высокой частоты, а также условия, показывающие нормальную работу радиоэлектронных средств, в том числе были получены функции состояния радиоэлектронных устройств и источников электромагнитного излучения. С применением теории игр создана математическая модель задачи эффективного выбора средств защиты радиоэлектронных устройств от возможных рисков. Для решения задачи предложен симплексный метод. Также разработана математическая модель оптимального размещения радиоэлектронных систем в вопросах защиты от электромагнитного излучения сверх высокой частоты. Проблему можно решить, применив метод Гомори, который представляет собой модифицированную версию симплекс-метода. Предложено трехмерное уравнение типа Бьянки, описывающее взрывную волну в радиоэлектронных устройствах, и исследована краевая задача для этих уравнений. Для краевой задачи трехмерного уравнения Бьянки дано понятие обобщенной функции Римана и найдена интегральная форма решения. При этом использовались теория специальные дифференциальные уравнения, интегральные и интегрально-дифференциальные уравнения, линейные операторные уравнений и методы функционального анализа в банаховых пространствах.

Ключевые слова: электромагнитные волны, электромагнитное излучение, радиоэлектронные устройства, диапазон сверх высоких частот, вибрация

Abstract

Problems of protection of radio-electronic systems from electromagnetic radiation over high frequency

Islam Islamov, Arzuman Gasanov, Aynura Abdullayeva

The article considers the development of a method for protecting electronic systems from extremely high-frequency electromagnetic radiation, as well as the conditions that demonstrate normal operation of electronic equipment, including were obtained the state functions of electronic devices and electromagnetic radiation sources. Using game theory, a mathematical model of the problem of efficient selection of means of protecting electronic devices from possible risks was created. A simplex method was proposed to solve the problem. A mathematical model of optimal placement of electronic systems in matters of protection from ultra-high-frequency electromagnetic radiation was also developed. The problem can be solved using the Gomori method, which is a modified version of the simplex method. A three-dimensional Bianchi-type equation describing a blast wave in electronic devices was proposed, and a boundary value problem for these equations was investigated. For the boundary value problem of the three-dimensional Bianchi equation, the concept of a generalized Riemann function was given and

an integral form of the solution was found. In this case, theory special differential equations, integral and integral-differential equations and linear operations of equations and methods of functional analysis in Banach spaces were used.

Keywords: electromagnetic waves, electromagnetic radiation, radio electronic devices, ultra-high frequency range, vibration

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 03.12.2024

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 14.01.2025

Çapa qəbul edilmişdir: 19.02.2025

İKİNCİ QARABAĞ MÜHARİBƏSİ VƏ ANTİTERROR ƏMƏLİYYATLARI TÜRKİYƏ MƏDİASINDA

siy.e.ü.f.d. Qaşqay Ramazanov

<https://orcid.org/0009-0001-6438-25-33>

Milli Müdafiə Universitetinin Hərbi Elmi Tədqiqat İnstitutu

ziyeddinoglu@gmail.com

Xülasə. Məqalədə İkinci Qarabağ müharibəsinə, habelə postmüharibə dövründə aparılan antiterror əməliyyatlarına, o cümlədən 2023-cü ilin sentyabrında həyata keçirilən lokal xarakterli antiterror tədbirlərinə Türkiyə mediasının münasibəti, informasiya müharibəsində Azərbaycana verdiyi dəstək geniş şəkildə araşdırılmışdır. Tədqiqat zamanı Türkiyə mətbuatında dərc olunan xəbər, məqalə, müsahibə, reportaj, şərh, analitik yazı, habelə televiziya kanalları və digər KİV-də Azərbaycanın öz ərazi bütövlüyünü təmin etmək üçün apardığı mübarizə barədə informasiyaların məzmunu, təsir dairəsi və əhəmiyyəti tədqiq olunmuşdur. Araşdırma zamanı müəyyən edilmişdir ki, 44 gün ərzində həm Türkiyə mediasının Azərbaycanda akkreditə olunmuş təmsilçiləri, həm də Türkiyədə və digər xarici ölkələrdə olan əməkdaşları müharibənin gedişini müşahidə etməklə qalmamış, açıq şəkildə münasibətlərini bildirmiş, münaqişə ilə bağlı mövqə öyrənmiş, hətta yaxın tarixə ekskurs edərək, yüzlərlə materiallar hazırlayıb yayımlamışlar. Tədqiqatda həmin fəaliyyətin əsas məqamlarını əhatə etməklə ümumi mənzərənin təsvirinə cəhd edilmişdir. Məqalədə II Qarabağ müharibəsinin əvvəlindən Ermənistan silahlı qüvvələrinin mülki əhaliyə qarşı törətdiyi cinayətlərə, eyni zamanda Vətən müharibəsində Azərbaycanın tarixi qələbəsinə, dövlətimizin suverenliyi və ərazi bütövlüyünün tam təmin edilməsi məqsədilə 2023-cü ilin sentyabrında Azərbaycan Ordusu tərəfindən aparılan lokal xarakterli antiterror tədbirlərinə Türkiyə mediasının ümumi yanaşmasının təhlil olunması öz əksini tapmışdır.

Tədqiqatın sonunda belə bir nəticəyə gəlinmişdir ki, fərqli ideoloji xəttə xidmət edən media orqanları, hətta xarici ölkə kütləvi informasiya vasitələrinin Türkiyədəki filialı (xidməti) kimi fəaliyyət göstərən media qurumları, eyni zamanda təmsilçiləri əksər hallarda Vətən müharibəsində Azərbaycanın haqlı olaraq ərazi bütövlüyünü təmin etmək üçün özünün işğal olunmuş ərazilərində hərbi əməliyyatlar apardığını nəinki ölkə ictimaiyyətinə, bütün dünyaya yaymaqla mühüm işlər görmüşlər.

Açar sözlər: antiterror tədbirləri, informasiya müharibəsi, humanitar atəşkəs, hərbi əməliyyat, qanunsuz rejim, qeyri-qanuni silahlı birləşmələr, media qurumları

Giriş

2020-ci il sentyabrın 27-də başlayan və Azərbaycan xalqının mütləq həmrəylik və birlik nümayiş etdirdiyi 44 günlük Vətən müharibəsinə ölkə xaricində fəaliyyət göstərən hərbi-siyasi dairələrin və medianın münasibəti birmənalı olmayıb. Ermənistan başda olmaqla, xüsusilə bəzi yaxın və uzaq xarici ölkələrin mediasında baş verənlər qeyri-obyektiv işıqlandırılır, eyni zamanda münaqişənin tarixi kökləri və səbəbləri barədə yanıltıcı məlumatlar yayılırdı. Buna baxmayaraq, ümumən götürəndə əksər ölkələrin mətbuatı və televiziya kanalları, habelə nüfuzlu beynəlxalq media orqanları obyektivlik nümayiş etdirirdi. İnformasiya müharibəsində bu cür mühüm üstünlüyün əldə edilməsinin Azərbaycan dövlətinin və media orqanlarının 30 ildir beynəlxalq müstəvidə təcavüzkarın öz adı ilə çağırılması yönündə ardıcıl fəaliyyətinin nəticəsi olduğunu inkar etmək olmaz. Həmin prosesdə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin beynəlxalq media orqanlarına çoxsaylı müsahibələri də mühüm töhfə vermişdir. Azərbaycanın illərdir yürütdüyü siyasətə Türkiyə Respublikasının media orqanlarının II Qarabağ müharibəsi dövründə informasiya dəstəyi verməsi bu baxımdan, xüsusilə aktualıq kəsb edir.

Bu araşdırmada qaşıya qoyulan əsas məqsəd 44 günlük Vətən müharibəsi və postmüharibə dövründə ərazi bütövlüyümüzün təmin olunması istiqamətində aparılan antiterror əməliyyatları zamanı Türkiyə media orqanlarının münasibətinin tədqiq olunmasıdır.

Tədqiqatda həm siyasi, həm də digər cəhətlərdən rəngarəngliyi ilə seçilən Türkiyə Cümhuriyyəti mediasının II Qarabağ müharibəsinə yanaşması, onun ictimaiyyətə necə çatdırılması müqayisəli təhlil, müşahidə və analiz metodları ilə araşdırılır.

44 günlük Vətən müharibəsinin başlanmasına Türkiyə mediasının ümumi yanaşması

44 günlük Vətən müharibəsi dövründə Türkiyə mediası Azərbaycanın öz torpaqlarının azad edilməsi yönündə hərbi əməliyyatlara tam siyasi dəstək göstərən Türkiyə Respublikasının rəhbərliyi ilə sinxron şəkildə fəaliyyəti ilə seçilirdi. Qardaş ölkənin müharibə jurnalistikası sahəsindəki peşəkar müxbir və reportyorları informasiya cəbhəsində azərbaycanlı media təmsilçiləri ilə bərabər çox ağır və məsuliyyətli işin öhdəsindən uğurla gəldilər. Bəzi hallarda Azərbaycan mediasının xarici auditoriyaya çıxara bilmədiyi xəbərləri mütəmadi olaraq yayan Türkiyə media təmsilçiləri xarici media qurumlarının diqqətini Azərbaycana yönəldə bildilər. Belə ki, müharibə zonasından xəbərlər, habelə raket atəşinə məruz qalan mülki əhəlinin fəryadı, Azərbaycanın haqq səsi, Qarabağ həqiqətləri, Azərbaycan Ordusunun hərbi uğurları Türkiyə mediası vasitəsilə beynəlxalq ictimaiyyətə çatdırıldı. 2020-ci il sentyabrın 27-də məhz Ermənistan silahlı qüvvələrinin Azərbaycana qarşı hücumu keçməsi, yeni işğalçılıq planı Türkiyə mediasında bu sahənin ekspertləri ilə müzakirəyə çıxarıldı. Eyni zamanda düşmənin növbəti təcavüzü, işğalçı dövlətin təxribatları pisləndi.

Məsələn, “CNN-Türk” telekanalının Ermənistan silahlı qüvvələrinin sentyabrın 27-də səhər saatlarında atəşkəsi yenidən pozaraq cəbhə boyu ərazilərdə təxribat törətməsi nəticəsində müharibənin başlaması barədə xəbəri sürətlə bütün dünyaya yayıldı. Bununla da dünya ictimaiyyətinə savaşın Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən başladıldığı haqqında informasiya verildi [1, s.49].

Türkiyənin aparıcı mətbuat orqanlarından biri olan “Cümhuriyyət” qəzeti 28 sentyabr 2020-ci il tarixli mənsətində “Sərhəddə müharibə” sərəlövhəsi ilə Azərbaycanla Ermənistan arasında müharibə başladığını xəbər verirdi. Böyük şriflərlə verilən xəbərdə müharibənin Türkiyə sərhədi yaxınlığında gətirdiyi vurğulanırdı. “Qafqaz atəşi” sərəlövhəli xəbərdə isə Ermənistanın yaşayış məntəqələrimizi hədəfə almasından sonra Azərbaycanın 1992-ci ildə işğal olunmuş Qarabağ torpaqlarının azad edilməsi üçün hərbi əməliyyata başladığı bildirilirdi. Verilən mətnə Ermənistanın sözügedən təxribatlarına cavab olaraq hərbi əməliyyatlara başlayan Azərbaycanın haqlı olduğu da xüsusi vurğulanırdı [2, s.98].

“Sabah” qəzeti isə 2020-ci il sentyabrın 28-də “Azərbaycandan işğalçı Ermənistanı sillə” başlığı ilə Azərbaycanla Ermənistan arasında II Qarabağ müharibəsinin başladığını elan etmiş və xəbər sərəlövhəsi böyük şriflərlə verilmişdi. Xəbərdə Ermənistanın işğalçı hərəkətlərinə Azərbaycanın sərət reaksiyası qeyd edilirdi: “Azərbaycan kəndlərini ağır artilleriya ilə vuran Ermənistanı dərhal cavab verilib, Qarabağda 30 ildir işğal altında olan 7 kənd geri alınıb”.

“Azərbaycanın əks-hücumu” sərəlövhəsi ilə verilən xəbər məzmununda isə Ermənistan ordusunun ağır bombardmanları nəticəsində Azərbaycan kəndlərində çoxlu sayda mülki şəxsin həlak olduğu və yaralandığı bildirilir, Azərbaycan Ordusunun erməni birləşmələrinə məxsus çoxlu sayda hərbi texnika və obyekt məhv etdiyi qeyd olunurdu. Qəzet Ermənistanın hücumlarına qarşı mənfi münasibətini davam etdirərək diqqəti onun işğalçı mövqeyinə yönəldirdi. Xəbərdə daha sona Füzuli rayonunun Qaraxanbəyli, Qərvənd, Kənd Horadiz, Yuxarı Əbdürrəhmanlı kəndləri ilə Cəbrayıl rayonunun Böyük Mərcanlı və Nüzgar kəndlərinin Azərbaycan Ordusunun nəzarətinə keçdiyi bildirilirdi [2, s.106].

“Sabah” qəzetinin 6 oktyabr tarixli nömrəsində “Zəfərə qədər Azərbaycanın yanındaıq” başlıklı xəbərdə Türkiyə Prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğanın Azərbaycana hərtərəfli dəstək verdiyi və Türkiyənin Azərbaycanın yanında olduğu bildirilir, həmçinin çıxışından bu hissə verilirdi: “*Dünya quldur dövlətlərdən xilas olmalıdır. Bunun üçün biz, yeddi dünya gücünə meydan oxumaq olsa belə, ədalətin tərəfindəyik. Azərbaycan Qarabağı xilas edəndə bu mövqedən çıxış edirik*” [3]. Prezident

R.T.Ərdoğanın çıxışlarından da görünür ki, Türkiyə hökuməti Qarabağ məsələsində qətiyyətlə mövqeyini davam etdirir.

“Cümhuriyyət” qəzetində 2020-ci il oktyabrın 6-da dərc olunan “Rusiyanı müharibəyə cəlb etmək istəyirlər” başlıqlı xəbərdə Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin açıqlamalarına yer verilib. Xəbərin davamında Azərbaycan Ordusunun Ermənistanın işğalı altında olan Dağlıq Qarabağ xəttində irəliləyərkən ümumilikdə 22 yaşayış məntəqəsini geri aldığı bildirilib və Azərbaycan Ordusunun hərbi uğurlarından bəhs edilib. Xəbərdə, həmçinin Ermənistanın mülki şəxsləri güllələməklə hərbi cinayətlər törətdiyinə dair Azərbaycanın bəyanatları yer alır [4].

“Haber-Türk” telekanalının müxbiri Fevzi Çakır “Qarabağda PKK terrorçuları Azərbaycan forması geyinib” sərəlvhəli xəbərində qeyd edirdi ki, Azərbaycan Prezidentinin köməkçisi Hikmət Hacıyev məğlub olan Ermənistanın çirkin planını ifşa edib. Ermənistanın öz əsgərlərinə Azərbaycan Ordusuna məxsus hərbi geyim forması geyindirdiyinin əks olunduğu fotosəklə paylaşan H.Hacıyev açıqlamasında bildirib ki, Ermənistan müdafiə nazirinin erməni əsgərlərlə çəkdirdiyi foto Ermənistan müdafiə nazirliyi tərəfindən dərc olunub. Fotoda Ermənistan müdafiə nazirinin yanında əyləşən ayaqyalın erməni əsgərinin əynindəki forma Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin müvafiq qoşun növünün hərbi geyiminə oxşardır. F.Çakır xəbərin davamında qeyd edir ki, erməni əsgərinin formasının Azərbaycanın hərbi geyim forması ilə eyni olması ciddi şübhələr yaradır. Digər tərəfdən, kəşfiyyət mənbələrindən alınan məlumata görə, İraq və Suriyada təlim alan onlarca PKK terrorçusunun Ermənistan tərəfindən Şuşaya yerləşdirildiyi öyrənilib. Mənbələr Şuşaya göndərilən PKK terrorçularına Azərbaycan hərbi forması geyindirdiklərini, ermənilərin bu yolla əsl Azərbaycan əsgərlərini çəkdirməyə məqsədi güddüklərini, PKK terrorçuları öldürüldükdən sonra sözügedən terrorçuların guya Suriyadan Azərbaycana gətirilən muzdlular olduğunu iddia edəcəklərinə diqqət çəkib. Halbuki Azərbaycan Ordusuna hərbi əməliyyat zamanı əsir düşən erməni əsgər Albert Mikaelyan PKK terrorçularının Ermənistan tərəfində döyüşdüyünü etiraf edib [5].

“Sabah” qəzetinin 6 oktyabr 2020-ci il tarixli nömrəsinin birinci səhifəsində dərc olunan “Quldur dövlət, Qarabağı tərk et!” başlıqlı xəbərdə Türkiyə dövlət başçısının çıxışlarına yer verilib. Davamlı sülhə nail olmağın yeganə yolunun Ermənistanın işğal etdiyi Azərbaycan torpaqlarının hər qarışını geri qaytarması olduğunu bildiren R.T.Ərdoğan, *“Ermənistanın Qarabağı işğal etməsinə, dinc əhalinin qətləminə kor, kar və lal qalanların münasibəti də ikiüzlülükdür. Bu quldur dövləti (Ermənistan) dəstəkləyənlərə xəbərdarlıq edirəm ki, şərik olduqlarına görə hesab verəcəklər”,* – deyərək bildirib [6].

“Sabah” qəzetinin 5 oktyabr 2020-ci il tarixli sayında gedən “Azərbaycan addım-addım qələbəyə doğru” sərəlvhəli xəbərdə Azərbaycan Ordusunun Qarabağda 10 yaşayış məntəqəsini erməni işğalından azad etdiyi və qələbənin ölkədə şadyanılıqla qeyd olunduğu bildirilib. “Cəbrayıl şəhəri də azad edildi” başlıqlı xəbərin mətnində işğaldan azad edilən 10 yaşayış məntəqəsi arasında kritik əhəmiyyətə malik Madagiz və Cəbrayıl şəhərlərinin olduğu, işğaldan əvvəl adının “Suqovuşan” olan Madagizin adının geri qaytarıldığı vurğulanıb. Qəzet Azərbaycanın hərbi uğurlarına diqqət çəkir, qələbənin yaxın olduğunu vurğulayır. “Mübarizin qisası alındı” sərəlvhəli xəbərdə Qarabağın 70 faizini elektrik enerjisi ilə təmin edən bəndin nəzarətə götürüldüyü, Milli Qəhrəman Mübariz İbrahimovun şəhid olduğu döyüş postunun azad edildiyi və Azərbaycan bayrağının ucaldıldığı, toqquşmalarda 4 erməni tankının sıradan çıxarıldığı, 3 tankın və külli miqdarda sursatın isə ələ keçirildiyi öz əksini tapıb [7].

II Qarabağ müharibəsinin gedişi, Azərbaycan Ordusunun azad etdiyi torpaqlar, düşmənin mülki əhaliyə qarşı törətdiyi terror aktları, Azərbaycan şəhərlərinin raket atəşinə tutulması, azad edilmiş torpaqlarımızda erməni vandalizminin nəticələri və s. Türkiyə mediasının diqqət mərkəzində oldu. Gündəlik televiziya proqramlarında, ictimai-siyasi verilişlərdə ölkənin tanınmış mütəxəssisləri, dövlət və ictimai xadimləri müharibənin gedişini təhlil edərək apardığımız haqq savaşını obyektiv işıqlandırdılar [1, s.50].

Məsələn, fərqli siyasi ideologiyaların təmsilçilərinin himayəsində olan “Cümhuriyyət” qəzeti təkcə 1 – 31 oktyabr tarixləri arasında Azərbaycan – Ermənistan müharibəsi ilə bağlı xəbərlərə mütəmadi olaraq yer verib. Qəzetin birinci səhifəsində gedən xəbərlərin başlıqları belədir: “Qafqazda müharibə”, “AİHM-də də müharibə”, “Moskva gözləmə mövqeyində”, “Moskva ilə fikir ayrılığı”, “Qarabağda

yaşayış məntəqələri hədəfə alınıb”, “Gəncəyə hücum”, “Rusiyanı müharibəyə çəkmək niyyəti”, “Rusiya arada qaldı”, “Yenə mülki şəxslər hədəfə alınıb”, “Humanitar atəşkəsdə mülki şəxslər güllələnib”, “Azərbaycan dinc əhali üçün fəryad edir”, “Naxçıvanı da vurdular”, “Uşaqları vurdular”, “Atəşkəsə yenə də əməl olunmadı”, “İrəvan işğalı rəsmiləşdirməyə çalışır”, “Qarabağa sülhməramlı qüvvə”, “Ermənistan dinc sakinləri güllələdi” və s. [2, s.100].

Qeyd edilənlərdən belə bir nəticə çıxarmaq mümkündür ki, 44 günlük Vətən müharibəsi dövründə Türkiyənin kütləvi informasiya vasitələri, demək olar ki, hər gün əsas mövzularını Azərbaycanın haqq savaşına həsr etmişlər.

II Qarabağ müharibəsi zamanı Ermənistanın mülki əhaliyə qarşı törətdiyi cinayətlərə Türkiyə mediasının reaksiyası

Birinci Qarabağ müharibəsində olduğu kimi, İkinci Qarabağ müharibəsi, habelə 2023-cü ilin sentyabrında həyata keçirilən antiterror tədbirləri zamanı Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələri beynəlxalq humanitar hüququn bütün prinsip və tələblərinə, müharibə qaydalarına əməl edib. Lakin Ermənistan I Qarabağ müharibəsində olduğu kimi, II Qarabağ müharibəsində də beynəlxalq hüququn heç bir qayda, prinsip və adətlərinə məhəl qoymayıb.

Belə ki, müharibə dövründə Azərbaycanın dinc əhalisinə qarşı Ermənistanın ballistik raketlərdən istifadə etməsi, bu terror aktlarında 98 mülki vətəndaşın qətlə yetirilməsi də Türkiyə mediasının gündəmindən düşmədi. Oktyabrın 4-də “Haber-Türk” televiziya kanalı Ermənistanın Gəncəyə hücum etdiyini, atəşkəs haqqında razılaşmanı kobud şəkildə pozduğunu dünyaya çatdırdı. “CNN-Türk” telekanalı isə Ermənistan ordusunun humanitar atəşkəs haqda razılaşmadan 24 saat keçməmiş Gəncə şəhərinə raketlərlə hücum etməsi, nəticədə 9 nəfər mülki şəxsin həlak olması, 34 nəfərin isə yaralanması barədə məlumatları hadisə yerindən canlı olaraq efirə verdi [1, s.50].

“Ermənistan dinc əhaliyə atəş açır” başlıqlı xəbərin mətnində Türkiyənin “Sabah” qəzetində Azərbaycanın qarşısında tab gətirməyən Ermənistan ordusunun mülki əhalinin üzərinə bomba yağdırdığı, Tərtər, Naftalan və Ağdam rayonlarında səhiyyə ocaqlarını, məktəbləri, uşaq bağçalarını, evləri hədəfə aldığı bildirilirdi. Qəzet bununla yaşayış məntəqələrini və mülki şəxsləri hədəfə alan Ermənistanın ədalətsiz və təcavüzkar davranışına diqqət çəkirdi. Xəbərin davamında Azərbaycan Prezidenti, Ali Baş Komandan İlham Əliyevin cəbhə bölgəsinə getdiyi və yerində vəziyyətə nəzarət etdiyi qeyd olunurdu [6].

5 oktyabr 2020-ci il tarixdə “Cümhuriyyət” qəzetində yayımlanan “Gəncəyə hücum” başlıqlı xəbərdə “Qarabağda münaqişə səngimək bilmir. Azərbaycan Cəbrayılı da işğaldan xilas etdi” ifadələri diqqəti cəlb edirdi. Xəbərin mətnində Azərbaycanın Gəncə şəhərində mülki əhalinin yaşadığı yerlərin raketlərin hədəfi olduğu vurğulanır və “yenidən mülki şəxslər hədəfə alınıb” ifadəsinə yer verilirdi. Gəncəyə hücumda bəzi binalara ciddi ziyan dəydiyi, şəhərin müxtəlif yerlərinə hücumlar nəticəsində 22 nəfərin öldüyü bildirilirdi. Xəbərin təsirini gücləndirmək üçün birinci səhifədə Ermənistanın mülki əhaliyə hücum etməsi faktı vurğulanmaqla yanaşı, müharibə cinayəti hesab edilən hücumun fotoları da verilmişdi [2, s.100].

Həmin qəzetin 12 oktyabr 2020-ci il tarixli sayında “Humanitar atəşkəsdə mülki şəxslərə atəş açılıb” başlıqlı xəbərdə Bakı və İrəvanın Moskvada razılaşdığı humanitar atəşkəsdən 24 saat keçməmiş Ermənistanın Gəncəyə ballistik raket zərbəsi endirdiyi, bunun nəticəsində ən azı 9 mülki şəxsin həyatını itirdiyi, 34 nəfərin yaralandığı yer alırdı. Xəbərdə Azərbaycana qarşı hücumlarla bağlı Türkiyənin beynəlxalq ictimaiyyətə müraciət etməsinin və Ermənistana lazımi xəbərdarlıqlar olunmasının vacibliyi diqqətə çatdırılırdı [8].

Ermənistanın mülki şəxsləri hədəfə alması faktlarını Türkiyənin “TRT-Haber” telekanalı bir çox hallarda canlı yayımlayırdı. “TRT-Haber”in oktyabrın 13-də efirə gedən reportajında atəşkəs haqqında razılığa gəlməsinə baxmayaraq, Ermənistan tərəfindən Azərbaycanın yaşayış məntəqələrinin günlərdir atəşə tutulduğu xüsusi vurğulanır, Ermənistan silahlı qüvvələrinin humanitar atəşkəs razılaşmasını kobud şəkildə pozması, döyüş bölgəsindən uzaqda yerləşən dinc əhaliyə qarşı cinayətlər törətməsi, Azərbaycan şəhərlərinə raket hücumları barədə geniş məlumat verilirdi [1, s.51].

“Sabah” qəzetinin müxbiri Uğur Yıldırım 30 oktyabr 2020-ci il tarixdə dərc etdiyi “Müharibə cinayətlərinin dəlilləri” başlıqlı məqaləsində Ermənistanın Bərdə şəhərini atəşə tutduğunu, mülki vətəndaşların qətlini lentə aldığını, yerli xalqın əzab və izzətlərinə şahid olduğunu vurğulayırdı. Xəbərin sərəlvində və mətnində Ermənistanın mülki əhalini hədəfə alması, mülki azərbaycanlılara hücum edərək hərbi cinayət törətməsi qabarıq şəkildə verilirdi [2, s.111].

“TRT-Haber”in Azərbaycan üzrə müxbiri Fatih Avanosun xəbərinin sərəlvəsi “Ermənistan ibadət yerlərini də hədəfə alır” şəklində idi. Xəbərdə, eyni zamanda qeyd edilirdi ki, Ermənistan silahlı qüvvələri Qarabağda hərbi cinayət sayılan hücumlarını davam etdirir, onun qanunsuz hücumları sərhəd tanımır. Tez-tez yaşayış məntəqələrinə zərbələr endirən Ermənistan dini məbədləri də hədəfə alır. Hücumlarla bağlı Gəncə müftisi Hacı Tahir Abbasov və Gəncə Rus Pravoslav kilsəsinin nümayəndəsi “TRT-Haber”in Azərbaycan üzrə müxbiri vasitəsilə bu cinayətlərə görə beynəlxalq ictimaiyyəti reaksiya verməyə çağırıblar. Gəncə müftisi T.Abbasov Ermənistanın döyüşlərin gedişində dəfələrlə ibadət ocaqlarını hədəfə aldığını vurğulayıb. Gəncə Rus Pravoslav kilsəsinin nümayəndəsi Denis Stoqolov da ermənilərin hücumları zamanı məscidlərlə yanaşı, kilsələrin də zərər gördüyünü bildirib [9].

“Sabah” qəzetinin “Üç rayonda intensiv toqquşmalar” başlıqlı xəbərində Azərbaycan və Ermənistan silahlı qüvvələri arasında toqquşmaların Cəbrayıl, Füzuli və Ağdərə rayonları ətrafında getdiyi, Azərbaycan Ordusunun Ermənistan silahlı qüvvələrinə məxsus xeyli sayda zirehli texnikanı məhv etdiyi vurğulanırdı. Bildirilirdi ki, Ermənistan 300 kilometr məsafəyə vura bilən raketlərlə dinc əhaliyə hücumlarını davam etdirir [10].

“CNN-Türk” telekanalının müxbiri Fulya Öztürk müharibənin ilk günlərindən cəbhə bölgələrində oldu, informasiya müharibəsində Azərbaycana mühüm dəstək verdi. Gəncəyə atılan raket və bombaların törətdiyi faciələri ilk işıqlandıranlardan biri də məhz Fulya Öztürk oldu. O, canlı efirdə apardığı reportajında Gəncəyə raket hücumundan birində hadisəni belə təsvir edir: “İşğalçı Ermənistanın atdığı raket bir daha Gəncəni hədəfə alıb. 4 – 5 mərtəbəli bir bina yerlə-yeksan olub. Burada bir yaralı çıxarmağa çalışırlar. Baxın, bir nəfəri də sağ çıxara bildilər. Çox sayda yaralı var. Körpə bir uşağın cansız bədənini toxundum. Qan içindəydi, əlini tutdum. O qədər ağır idi ki...”. Bundan sonra Fulya Öztürkü qəhər boğur, danışa bilmir [11].

“Habertürk” telekanalının xəbər departamentinin rəhbəri Çətinər Çətin də II Qarabağ müharibəsi dövründə mütəmadi olaraq canlı efirə çıxırdı. Gah Bakıdan, gah Gəncədən, gah da təmas xəttinə yaxın bölgələrdən reportajlar hazırlayıb, Azərbaycanın əldə etdiyi uğurları dünyaya çatdırırdı [12].

Müharibənin işıqlandırılmasında Azərbaycanda akkreditə olunmuş xarici jurnalistlər, təbii olaraq, təhlükə və çətinliklərlə də üzləşirdilər. Azərbaycan tərəfinin dəqiq və düşünülmüş şəkildə həyata keçirdiyi təhlükəsizlik tədbirləri nəticəsində 44 günlük müharibə dövründə digər savaşlardan fərqli olaraq, cəbhə xəttində jurnalistlərin həlak olmasının qarşısını almaq mümkün oldu. Buna baxmayaraq, qarşı tərəfin heç bir humanitar qayda-qanunlara məhəl qoymaması bəzi hallarda nəinki mülki şəxslərə, jurnalistlərə də ciddi təhlükə yaradırdı. Məsələn, Türkiyənin rəsmi dövlət xəbər agentliyi “Anadolu”nun Azərbaycandakı təmsilçisi 27 sentyabr 2020-ci il tarixdə cəbhə bölgəsinə səfər edərkən erməni hücumuna məruz qalmışdı.

44 günlük Vətən müharibəsi dövründə cəbhədən xəbərlər hazırlayan “TRT-Haber”in müxbiri Fatih Avanos müharibə zamanı informasiya təhlükəsizliyi yanaşmalarını belə izah edir: “*Suriyada olduğu kimi, Azərbaycan – Ermənistan müharibəsi zamanı da sosial şəbəkələrdə tez-tez dezinformasiya ilə rastlaşırdıq. Məsələn, 3 il əvvəl çəkilmiş görüntülər “Ağdamda Azərbaycan əsgərləri” adı altında yeni kimi təqdim edildi. Bu görüntülərin yeni deyil, köhnə olduğunu müəyyən etdik. Sırf belə dezinformasiya olduğu üçün sosial mediada paylaşımlara tam biganə qalmadıq*”. F.Avanos yeni mobil rabitə texnologiyaları sayəsində müharibə boyu xəbərlərin vizuallaşdırılması, təşkili və ötürülməsi zamanı çox rahat işləmək imkanı əldə etdiklərini isə belə izah edir: “*İndi müxbir təkcə xəbər verə bilər. Mən bunu Azərbaycan – Ermənistan müharibəsi zamanı etmişəm. Müharibənin ilk günlərində Türkiyədən dəstək üçün yeni komanda göndərilənə qədər hücumların baş verdiyi bölgəyə “ağıllı telefon”la daxil olub canlı yayımlar edirdim. İnkişaf etməkdə olan yeni tətbiqlərlə canlı yayımların daha asan ola biləcəyini gördük*” [13, s.68].

Müharibə boyu, xüsusilə sosial media platformalarında eksklüziv xəbərləri ilə seçilən “Diriliş Posta” qəzetinin Qafqaz üzrə müxbiri Ceyhun Aşirov Qarabağ bölgəsində informasiya təhlükəsizliyi (intensiv kəşfiyyat fəaliyyəti və s.) səbəbindən əsas xəbərləri Müdafiə Nazirliyinin gündəlik informasiya paylaşımından aldığı bildirərək, izah edir ki, münaqişə bölgələrində baş verən hadisələrlə bağlı institusional xəbər mənbələri önə çıxsada, xəbər istehsalında regiondakı yerli mənbələr mühüm rol oynayır. Türkiyənin “Haber-Türk” televiziya kanalının müxbiri Fevzi Çakır da xəbər istehsalı prosesində informasiya mənbələrinin rolundan bəhs edərək, qarşı tərəfin (Ermənistan) nisbətən amansız, əvvəlki müharibələrdə mülki və hərbiçilərə fərq qoymadan jurnalistləri hədəf alan silahlı qüvvələrə malik olduğunu nəzərə almağın vacibliyini qeyd edir [13, s.62-63].

II Qarabağ müharibəsinin gedişində döyüş meydanında uduzan Ermənistanın cəbhə bölgəsindən çox-çox uzaqda yerləşən yaşayış məntəqələrimizi bombardmana məruz qoyması bütün dünya mediası, o cümlədən Türkiyə mediasının da diqqətindən yayınmayıb. Ermənistanın mülki əhaliyə qarşı törətdiyi cinayətlərə Türkiyə mediasının birmənalı reaksiyası təcavüzkarın ifşa olunmasında mühüm rol oynayıb.

Türkiyə mediasının 44 günlük Vətən müharibəsində Azərbaycanın qələbəsinə münasibəti

Ermənistanın kapitulyasiya aktını imzalamağa məcbur qalmasını, on minlərlə azərbaycanlının Azərbaycan və Türkiyə bayraqları ilə küçə və meydanlara axışmasını, Şanlı Qələbəmizdən sonra bəzi Qərb ölkələrinin Azərbaycana qarşı məkrli siyasətini də Türkiyənin əksər media qurumları əsas xəbər kimi işıqlandırdı.

Məsələn, “Sabah” qəzetinin 9 noyabr 2020-ci il tarixli “Qarabağın qəlbi Şuşa azaddır” başlıqlı xəbərində “Azərbaycan Ordusunun şanlı qələbəsi. “Qarabağın incisi” Şuşa 28 ildən sonra erməni işğalından azad edildi. Bütün ölkə bayram edir” ifadələri yer alıb. Xəbərin davamında Azərbaycan Ordusunun Qarabağın siyasi, mədəni və tarixi baxımdan ən strateji məntəqəsi olan Şuşa şəhərinin azad etməsindən sonra Azərbaycanda minlərlə insanın tarixi qələbəni qeyd etmək üçün Azərbaycan və Türkiyə bayraqları ilə küçələrə axışması vurğulanıb [2, s.112]. “Anadolu” xəbər agentliyi də noyabrın 11-də xalqımızın Qələbə sevinci ilə küçələrə axışmasından, insanların 30 illik həsrətin sona çatmasını bayram kimi qeyd etməsindən geniş material hazırladı [1, s.51].

Media orqanı Şuşanın azad edilməsi ilə bağlı dövlət başçısının xalqa müraciətinə də münasibət göstərib: “Hərbi geyimdə sevindirici xəbəri açıqlayan Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev “Noyabrın 8-i tariximizə Qələbə günü kimi yazılıb. Bizim üçün xüsusi yeri olan Şuşada azan səsi 28 ildən sonra səslənəcək. Biz Xocalı qətliamının qisasını aldıq”, – deyib. Türkiyə Prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğanın tarixi qələbə ilə bağlı fikirlərinə də yer verən qəzet, “Səbirli idilər və qələbə qazandılar” başlıqlı xəbərində R.T.Ərdoğanın azərbaycanlıları Şuşa zəfəri münasibətilə təbrik etməsinə toxunub: “*Qardaşlarımızın sevinci bizim də sevincimizdir*”. Qəzetin 11 noyabr 2020-ci il tarixli sayında “İki dövlət, bir qələbə” başlığı ilə Azərbaycan – Ermənistan müharibəsinin nəticələrini manşet səhifəsinə çıxarmışdı. Xəbərin mətnində Azərbaycan – Türkiyə birliyinin, dostluğunun daimiliyi, Azərbaycanın Ermənistanın 27 illik Qarabağ işğalına son qoyduğu, tarixi qələbənin ölkədə “İki dövlət, bir millət” şüarları ilə qeyd edildiyi vurğulanırdı [2, s.112].

“Cümhuriyyət” qəzeti 9 noyabr 2020-ci il tarixdə dərc olunan “Şuşa azad edildi!” sərlövhəli xəbərində Azərbaycan Ordusunun Dağlıq Qarabağın bütün yollarının kəşidiyi Şuşa şəhərini erməni işğalından azad etdiyi və xəbərin açıqlanmasından sonra bu tarixi hərbi uğurun Bakıda şadlıqla qeyd edildiyi yazılmışdı. Qəzet Şuşanın işğaldan azad edilməsi ilə bağlı gedən əməliyyatlardan xəbər verir, müharibənin Azərbaycanın xeyrinə başa çata biləcəyini, Azərbaycanın müharibədə üstün olduğunu oxucularına çatdırırdı [14]. 2020-ci il noyabrın 11-də “İki ölkənin qələbəsi” başlığı ilə çap olunan materialda Azərbaycan – Ermənistan müharibəsinin nəticəsi oxuculara təqdim edilirdi. Qələbə ilə bağlı Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin “Düşməni torpaqlarımızdan qovduq, diz çökdürdük” ifadəsi yer alırdı. “Onları diz çökdürdük” açıqlaması ilə qəzet “Azərbaycan qüdrətli ordusu ilə Ermənistan üzərindəki üstünlüyünü nümayiş etdirdi” fikrinə yer verərək, Azərbaycanda bayram ab-havasının olduğunu, şənliklərin Azərbaycan və Türkiyə bayraqları ilə keçirildiyi bildirilir və burada Azərbaycan və Türkiyənin birliyi vurğulanırdı [2, s.104].

Ümumiyyətlə, Azərbaycan Ordusunun Qarabağın strateji və tarixi baxımdan mühüm önəm daşıyan Şuşa şəhərini azad etməsi və II Qarabağ müharibəsinin Azərbaycanın qələbəsi ilə başa çatması Türkiyə mediasında olduqca müsbət qarşılanmış, həmin tarixi zəfəri qeyd etmək üçün soydaşlarımızın Azərbaycan və Türkiyə bayraqları ilə küçələrə axışması xüsusi olaraq dəfələrlə xəbərlərin əsas mövzusu olmuşdur.

Postmüharibə dövründə aparılan antiterror əməliyyatları Türkiyə mediasında

Məlum olduğu kimi, 10 noyabr 2020-ci ildə imzalanmış Üçtərəfli Bəyanatın müvafiq maddələrinə zidd olaraq Qarabağdakı separatçı qruplaşmaların hərbi sursat inventarında hava hücumundan müdafiə sistemlərindən tutmuş zirehli texnika və tanklara kimi ağır silahların olması və onların terror fəaliyyətində istifadə edilməsi Azərbaycanı həm daxili, həm də beynəlxalq hüquq normaları çərçivəsində suveren hüquqlarından istifadə etməyə məcbur etdi. Bu baxımdan, Azərbaycanın qondarma strukturlara qarşı başladığı antiterror əməliyyatı zəruri, əsaslandırılmış və məcburi dövlət siyasətinə çevrildi. Beynəlxalq hüququn təmin etdiyi hüquqi baza çərçivəsində həyata keçirilən bu əməliyyat uğurla başa çatdırılaraq, bölgədəki qanunsuz silahlı birləşmələr zərərsizləşdirildi. Əməliyyat Azərbaycanın suveren hüquqlarının bərqərar olmasında, iqtisadi, mədəni və sosial transformasiyanın təmin edilməsində mühüm addım oldu.

Azərbaycanın regionda uzun illərdir davam edən gərginliyə son qoymaq, sülhün, sabitliyin, dövlətin suveren hüquqlarının bərqərar olması məqsədilə lokal xarakterli antiterror əməliyyatına başlaması və uğurla başa çatdırılmasına, habelə sonrakı hadisələrə də Türkiyə mediası ciddi diqqət yetirmiş, bu məsələ bəzi tədqiqatçıların araşdırma mövzusunda belə çevrilmişdi.

“Anadolu” xəbər agentliyi 2023-cü ilin 19 sentyabrında başlanan lokal xarakterli antiterror tədbirləri barədə həmin günlərdə çoxsaylı xəbərlər yaymışdı. Onların arasında Azərbaycanın Ermənistan silahlı bölmələrinin və qeyri-qanuni silahlı birləşmələrin, həmçinin qanunsuz fəaliyyət göstərən rejimə daxil olan qurumların ləğv edilməsi ilə bağlı tələblər, antiterror tədbirlərinin başlanması və 1 sutka ərzində aparılan uğurlu hərbi əməliyyatlar nəticəsində terrorçu rejimin təslim olması, qanunsuz rejimin buraxıldığını elan etməsi, Vətən müharibəsindən sonra Qarabağa gələrək pozuculuq fəaliyyəti ilə seçilən Ruben Vardanyanın ələ keçirilməsi və digər xəbərlər yer almışdı [15].

Azərbaycan Respublikasının Müdafiə Nazirliyinə istinadən “Anadolu” agentliyinin yaydığı növbəti xəbərdə 2023-cü ilin sentyabr ayına qədər Ermənistan silahlı qüvvələrinin Azərbaycanın Qarabağ bölgəsində Azərbaycan Ordusunun mövqelərini sistemli şəkildə atəşə tutması, minabasdırma işlərini intensiv davam etdirməsi, möhkəmləndirmə işləri aparması gərginliyi artıran səbəblər kimi qeyd olunurdu. Regionda və Ermənistanda olan destruktiv qüvvələrin Qarabağ ermənilərinin Azərbaycana inteqrasiyasına maneələr yaratmasının regionda gərginliyi artırmasından, Şuşada Ermənistan silahlı qüvvələrinin hücumu nəticəsində 1 mülki şəxsin həlak olmasından, Ermənistan silahlı qüvvələrinin Qarabağda basdırdığı minaların partlaması nəticəsində 4 Azərbaycan polisinin şəhid olmasından bəhs edən xəbərlərdə son nəticədə Azərbaycanın Ermənistan qarşısında ordusunu Qarabağdan çıxarmağı və qondarma rejimin ləğvi tələbini qoyduğu vurğulanırdı. Məlumat verilirdi ki, erməni silahlı bölmələri şəxsi heyət, zirehli texnika, artilleriya və digər silahlarla mövqelərini möhkəmləndirib, bölmələrini yüksək döyüş hazırlığı səviyyəsinə çatdırıb, Azərbaycan Ordusuna qarşı kəşfiyyat fəaliyyətini genişləndirib, minalardan təmizlənmiş ərazilərə yeni minaların qoyulması kimi tədbirlər həyata keçirib. Açıqlamada Ermənistan silahlı qüvvələrinin Xocavənd rayonundan keçən Əhmədboyli – Füzuli – Şuşa avtomobil yolunda yerləşdirdiyi minaların partlaması nəticəsində mülki əhalinin və polis əməkdaşlarının həlak olduğu xatırladılıb.

“Amerikanın səsi” radiosunun “Türkcə xidmət”i xarici dövlətin media qurumunun təmsilçiliyi olsa da, lokal xarakterli antiterror tədbirləri barədə obyektiv məlumat yayması ilə seçilib: “Qarabağda antiterror tədbirlərinin uğurla başa çatması ilə Azərbaycan öz suverenliyini tam bərpa edib. Regionda daimi və davamlı sülhün bərqərar olması istiqamətində mühüm addımlar atılıb. Qarabağın tamamilə Azərbaycanın nəzarətinə keçməsi sülh yolunda maneələri aradan qaldırmaqla yanaşı, diplomatik, iqtisadi və ticarət sahələrində əməkdaşlıq vasitəsilə Qafqazın inkişafına ciddi töhfələr verəcək. Yaranmış

yeni qüvvələr balansı həm bütövlükdə Qafqazda, həm də xüsusilə Qarabağda sülhün bərqərar olması üçün kritik addım kimi qiymətləndirilməlidir. Bölgədə qeyri-qanuni rejimin ləğvi etnik ermənilərin problemlərinin həlli üçün mühüm zəmin yaradıb. Sözügedən əməliyyatı Cənubi Qafqazın siyasi xəritəsində transformativ və hərtərəfli dəyişiklik kimi qiymətləndirmək olar” [16].

Antiterror əməliyyatları ilə bağlı türkiyəli araşdırmaçı Qəmzə İməninin tədqiqat işində Ermənistanın bu regionda ədalətsiz müharibə aparması, hüquqi çaşqınlıq və humanitar böhran yaratmaq cəhdləri tarixi-hüquqi kontekstdə hərtərəfli təhlil edilib. Bu baxımdan, Azərbaycanın suveren hüquqlarını pozan qanunsuz erməni rejiminin fəaliyyəti ətraflı araşdırılıb. Bölgədəki mövcud qeyri-qanuni vəziyyətə son qoymaq üçün həyata keçirilən antiterror əməliyyatı həm hüquqi bazası, həm də həyata keçirilmə üsulları baxımından ətraflı qiymətləndirilib. Eyni zamanda bu müdaxilənin təkcə Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün qorunması məqsədilə deyil, həm də regional sülh və təhlükəsizliyin davamlılığı naminə atılan qanuni və strateji addım olduğu nümayiş etdirilib [17, s.195].

Türkiyənin ictimai televiziya qurumu olan TRT-nin türk dövlətləri üzrə yayım həyata keçirən “TRT-Avaz”ın saytında yer alan xəbərdə erməni təbliğatına qarşı aşağıdakı məzmununda fikirlərə yer verilirdi: “Ermənilər əməliyyatın başlaması ilə Qarabağı tərk etməyə başlayıblar. Köçün məcburi olması ilə bağlı bəzi iddialar olsa da, bunu təsdiq edən heç bir dəlil və sübut yoxdur” [18].

“Amerikanın səsi” radiosunun “Türkcə xidmət”i növbəti buraxılışlarında Azərbaycan Ordusunun lokal xarakterli antiterror tədbirinin nəticəsinə diqqət yetirib: “2023-cü il oktyabrın 4-də Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin Xankəndiyə daxil olmasından sonra ölkənin suverenliyinin qəti şəkildə təmin olunmasına və qanunsuz fəaliyyət göstərən erməni silahlı birləşmələrinin bu strateji məntəqəyə nəzarəti tamamilə itirməsinə səbəb oldu” [19].

“Haber-Turk” kanalı da antiterror tədbirlərindən sonra baş verənlərə diqqət ayırmışdı: “2023-cü il oktyabrın 5-də Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev prezidentliyinin 20-ci ildönümü münasibətilə verdiyi mühüm bəyanatda Xankəndi şəhərinin mərkəzində Azərbaycan bayrağının qaldırıldığını açıqlayıb. Bu, Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün təmin edilməsi istiqamətində atdığı qətiyyətli addım kimi qiymətləndirilməkdədir. Beləliklə, ərazi bütövlüyünün və dövlət suverenliyinin tam möhkəmlənməsi prosesi rəsmi şəkildə ictimaiyyətə bəyan edildi [20]. Bundan əlavə, Qarabağda antiterror əməliyyatı uğurla başa çatdıqdan sonra hər il sentyabrın 20-nin Dövlət Suverenliyi Günü kimi qeyd olunması qərara alındı [21].

Ermənistan və Azərbaycan arasında müharibəyə səbəb olan, Azərbaycanın suveren hüquqlarına məhəl qoymayan və regional sabitliyə təhlükə yaradan problem 2023-cü ilin sentyabrında Azərbaycan Ordusunun həyata keçirdiyi lokal xarakterli antiterror tədbirinin uğurla başa çatması ilə həll olundu. Şübhəsiz, problemin kökündə regionun tarixi və demoqrafik strukturunda baş verən dərin dəyişikliklər dayanır. İşğalçı mövqe nümayiş etdirərək beynəlxalq hüququn fundamental prinsiplərini pozan Ermənistanın yeni hərbi-siyasi təcavüzü regionda gərginliyi daha da artırmaqla yanaşı, bir milyondan çox Azərbaycan türkünün öz yurd-yuvasından didərgin düşməsinə səbəb olmuşdu. Bu humanitar böhran Azərbaycan üçün həm faciəvi itkiyə səbəb olmuş, həm də beynəlxalq platformalarda həll edilməli olan ən mühüm problemlərdən birinə çevrilmişdi. ATƏT kimi beynəlxalq təşkilatın səyləri problemin həllini təmin edə bilmədi. 2020-ci ildə baş verən və II Qarabağ müharibəsi kimi tarixə düşən hadisələr Azərbaycan üçün dönüş nöqtəsi oldu [17, s.220].

Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ bölgəsində 2023-cü ilə kimi fəaliyyət göstərən qanunsuz erməni birləşmələrinin mövcudluğuna və bu qrupların həyata keçirdiyi təxribat xarakterli hərəkətlərə qarşı bir sıra qətiyyətli addımlar (2021-ci ilin aprelində “Qisas” əməliyyatı, 2022-ci ilin avqustunda aparılan antiterror əməliyyatı, 2022-ci ilin 12 – 14 sentyabrında Azərbaycan – Ermənistan sərhədində ikigünlük müharibə) atsa da, qarşı tərəf bundan nəticə çıxarıb geri çəkilmədi. Qarabağda qeyri-qanuni fəaliyyət göstərən erməni silahlı dəstələrinin tərk-silah edilməsi, qeyri-qanuni erməni strukturlarının ləğvi, bölgənin terrorçu ünsürlərdən təmizlənməsi, regiondakı hərbi və mülki strukturların təhlükəsizliyinin təmin edilməsi baxımından 2023-cü ilin 19 – 20 sentyabrında həyata keçirilən lokal xarakterli antiterror tədbiri mühüm hadisə kimi yüksək qiymətləndirilir.

Nəticə

Beləliklə, 2020-ci il sentyabrın 27-də Ermənistanın Azərbaycana hücumları iki ölkə arasında genişmiqyaslı münaqişəyə gətirib çıxardı və cavab tədbiri kimi Azərbaycan Ordusunun apardığı uğurlu əməliyyatlar regionun gələcəyini müəyyən edən mühüm nəticələrə yol açdı. Birincisi, Azərbaycan tərəfi müharibədə işğal olunan torpaqları düşməndən təmizləməklə öz hərbi-siyasi qüdrətini nümayiş etdirdi. İkincisi, Şuşanın azad edilməsindən dərhal sonra Ermənistan məğlubiyyətini etiraf etmək məcburiyyətində qaldı və 44 günlük müharibə Azərbaycanın tarixi qələbəsi ilə başa çatdı. II Qarabağ müharibəsi ilk gündən sonuncu ana qədər dünya mətbuatı tərəfindən yaxından izlənilib. Bu baxımdan, araşdırmalardan da görünür ki, Vətən müharibəsi ilə bağlı xəbərlər Türkiyə mətbuatının zirvəsində olub.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, Türkiyə mediasının həm Azərbaycanda olan təmsilçiləri, həm də ölkəmizə müvəqqəti ezam olunmuş müharibə jurnalistikası sahəsində püxtələşmiş müxbirləri və reportyorları informasiya cəbhəsində çox ağır və məsuliyyətli, habelə xarici media qurumlarının diqqətini Azərbaycana yönəltmək baxımından böyük iş görə bildilər.

Türkiyə mediası Qarabağın azad edilməsi uğrunda müharibənin növbəti erməni təxribatına cavab olaraq Azərbaycan Ordusunun əks-hücumu sonrasında alovlandığı barədə həqiqəti bütün dünyaya yaydı. Bu obyektiv qiymətləndirmə saxta və çaşdırıcı xəbərlər yaymaqla beynəlxalq ictimaiyyətdə yanlış rəy yaratmağa çalışan erməni təbliğatını uğursuzluğa düşürmək işində mühüm rol oynadı. Təcavüzkar Ermənistanın Vətən müharibəsinin gedişində beynəlxalq hüquq normalarını pozaraq Azərbaycan ərazisində dinc əhaliyə və mülki infrastruktura ziyan vurmağı, ermənilərin törətdiyi əməllərin beynəlxalq hərbi cinayət hesab olunduğu vurğulanan xəbərlərdə Türkiyə mediası İkinci Qarabağ müharibəsində ağır məğlubiyyətlə üzləşən Ermənistanın düşdüyü vəziyyətin acınacaqlı olduğunu nümayiş etdirdi.

Beləliklə, fərqli ideoloji xəttə xidmət edən media orqanlarından tutmuş, hətta xarici ölkələrdəki media qurumlarının yerli təmsilçiliklərinə (xidmətlərinə) qədər Türkiyə KİV İkinci Qarabağ müharibəsində Azərbaycanın haqlı olaraq, özünün işğal olunmuş ərazilərində hərbi əməliyyatlar apardığını nəinki ölkə ictimaiyyətinə, bütün dünyaya yaymaqla mühüm iş görmüşdür. 2020 – 2023-cü illəri əhatə edən dövrdə Türkiyə mediasının Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyünün təmin edilməsinin müdafiəsi istiqamətində geniş fəaliyyətinin tədqiqat obyektinə çevrilməsi isə xüsusi önəm kəsb edir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Vətən müharibəsi yerli və xarici mediada. BDU-nun nəşri (Layihənin ideya müəllifi və rəhbəri: Elçin Babayev. İşçi qrupunun üzvləri: Ə.Ağamirzəyev, V. Əliyev, S.Əliyeva və d.). – Bakı: BDU, – 2021, 86 səh.
2. Soğancıoğlu, Ş. İkinci Karabağ Savaşının Türk Basınına Yansımaları // Avrasya İncelemeleri Dergisi-Journal of Eurasian Inquiries, – 2022. c. 11., № 1, – s. 89-120.
3. Zafere Kadar Azərbaycan'ın Yanındayız: [Elektron resurs] / – Ekim 6, 2020.
URL: <https://www.sabah.com.tr/gundem/2020/10/06/zafere-kadar-azerbaycanin-yanindayiz>
4. Rusya'yı Savaşa Çekme Peşində: [Elektron resurs] / – Ekim 6, 2020.
URL: <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/2783354>
5. Karabağ'da PKK'li Teroristlere Azərbaycan Uniforması Giydirildi: [Elektron resurs] / – Ekim 26, 2020.
URL: <https://www.haberturk.com/pkk-li-teroristlere-azerbaycan-uniformasi-giydirildi-2848162>
6. Haydut Devlet Karabağ'ı Terk Et: [Elektron resurs] / – Ekim 1, 2020.
URL: <https://www.aa.com.tr/tr/politika/cumhurbaskani-erdogan-ermenistan-yonetimini-turkiye-yefitira-atma-gayreti-de-kurtaramayacak/1992017>
7. Azərbaycan Adım Adım Zafere: [Elektron resurs] / – Ekim 5, 2020.
URL: <https://www.sabah.com.tr/haberleri/5-ekim-2020-pazartesi>
8. İnsani Ateşkeste Siviller Vuruldu: [Elektron resurs] / – Ekim 12, 2020.

- URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/3415874>
9. Ermenistan ibadethaneleri de hedef alıyor: [Elektron resurs] / – Ekim 16, 2020.
- URL: <https://www.trthaber.com/haber/dunya/ermenistan-ibadethaneleri-de-hedef-aliyor-523852.html>
10. Karabağ'da 27 Yıl Sonra Ezan Sesi: [Elektron resurs] / – Ekim 19, 2020.
- URL: <https://www.dha.com.tr/dunya/daglik-karabagda-27-yil-sonra-ezan-sesi-1793449>
11. Fulya Öztürk Gence Saldırısı. 40 saniye. [Elektron resurs] / Ekim 17 2020.
- URL: <https://www.youtube.com/watch?v=-UWqjsQOPbo>
12. Azerbaycan Karabağ hattında çatışmalar devam ediyor: [Elektron resurs] / Eylül 29 2020.
- URL: https://x.com/cetiner_cetin/status/1310886990683009025
13. Kurbanı, G. Savaş haberciliğinde değişen roller: 2. Karabağ savaşı örneği // Ata İletişim Dergisi, – 2021. № 21, – s. 53-71.
14. Şuşa Kurtarıldı: [Elektron resurs] / – Kasım 09, 2020.
- URL: <https://egazete.cumhuriyet.com.tr/katalog/192/2020/11/9/1>
15. Azerbaycan'ın Karabağ bölgesinde işgal rejimi kuran sözde Ermeni yönetimi kendini feshetti: [Elektron resurs] / – Eylül 28, 2023. URL: <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/azerbaycanin-karabag-bolgesinde-iskal-rejimi-kuran-sozde-ermeni-yonetimi-kendini-feshetti/3002739>
16. Azerbaycan Cumhurbaşkanı Aliyev'den Karabağ Ermenileri ve Ermenistan'a işbirliği ve barış mesajı: [Elektron resurs] / – Eylül 20, 2023. URL: <https://www.voaturkce.com/a/azerbaycan-cumhurbaskani-aliyev-den-karabag-ermenileri-veermenistan-a-ismirligi-ve-baris-mesaji/7276553.html> (<https://web.archive.org/web/20231016122758/>)
17. İme, G. Azerbaycanın Yukarı Karabağ'da gerçekleştirdiği anti-terör operasyonu üzerine bazı düşünceler (19 – 20 eylül 2023) // Genel Türk Tarihi Araştırma Dergisi, – 2025. cilt 7, № 13, – s.195-230.
18. Karabağ'da Yasa Dışı Sözde Ermeni Rejimin Simgesel Yapıları Kaldırılıyor: [Elektron resurs] / – Eylül 22, 2023. URL: <https://www.trtavaz.com.tr/haber/tur/avryasyadan/karabagdayasa-disi-sozde-ermeni-rejimin-simgesel-yapilari-kaldiriliyor/650d6863504258f6c55e9b58>
19. Yukarı Karabağ'da Etnik Ermeniler Ateşkesi Ve Silahsızlanmayı Kabul Etti: [Elektron resurs] / – Eylül 20, 2023.
URL: <https://www.voaturkce.com/a/daglik-karabagda-etnik-ermeniler-ateskesi-vesilahsizlanmayikabul-etti/7275930> (<https://web.archive.org/web/20231016122759/>)
20. Cumhurbaşkanı Aliyev, Hankendi ve Hocalı'da Azerbaycan Bayrağını Göndere Çekti: [Elektron resurs] / – Ekim 15, 2023. URL: <https://www.haberturk.com/azerbaycan-cumhurbaskani-aliyev-hankendi-ve-hocali-da-azerbaycan-bayragini-gondere-cekti-3629654>
- 20 Eylül Azerbaycan'da Devlet Egemenlik Günü Olarak Kabul Edildi: [Elektron resurs] / – Eylül 19, 2024. URL: <https://www.qha.com.tr/turk-dunyasi/20-eylul-azerbaycan-dadevlet-egemenlik-gunu-olarak-kabul-edildi-494920>

Аннотация

Вторая Карабахская война и антитеррористические операции в турецких СМИ Гашгай Рамазанов

В статье подробно рассматривается отношение турецких СМИ ко Второй Карабахской войне, а также к антитеррористическим операциям, проведенным в послевоенный период, включая локальные антитеррористические мероприятия, проведенные в сентябре 2023 года, и поддержка, оказанная ими Азербайджану в информационной войне. В ходе исследования были изучены содержание, масштабы влияния и значимость новостей, статей, интервью, репортажей, комментариев, аналитических статей, опубликованных в прессе братской страны, а также информации на телеканалах и в других средствах массовой информации о борьбе Азербайджана за обеспечение своей территориальной целостности. В ходе расследования было установлено,

что в течение 44 дней как представители турецких СМИ, аккредитованные в Азербайджане, так и сотрудники в Турции и других зарубежных странах не только наблюдали за ходом войны, но и открыто выражали свое отношение, узнавали позиции по конфликту и даже подготовили и опубликовали сотни материалов, представляющих собой экскурс в недавнюю историю. В исследовании была предпринята попытка описать общую картину, охватив основные моменты этой деятельности. Исходя из этого контекста, в статье анализируется общий подход турецких СМИ к преступлениям, совершенным армянскими вооруженными силами против мирного населения Азербайджана с начала Второй Карабахской войны, а также к исторической победе Азербайджана в Отечественной войне и локальным антитеррористическим мероприятиям, проведенным азербайджанской армией в сентябре 2023 года с целью полного обеспечения суверенитета и территориальной целостности нашего государства.

В конце исследования был сделан вывод о том, что медиаорганизации, выступающие в иной идеологической линии, даже медиаорганизации, действующие как филиалы (службы) иностранных СМИ в Турции, а также их представители в большинстве случаев проделали важную работу, донося не только до общественности страны, но и всего мира информацию о том, что Азербайджан правомерно вел военные действия на своих оккупированных территориях с целью обеспечения своей территориальной целостности в годы Отечественной войны.

Ключевые слова: антитеррористические меры, информационная война, гуманитарное прекращение огня, военная операция, незаконный режим, незаконные вооруженные формирования, медиаорганизации

Abstract

The Second Karabakh war and anti-terrorist operations in the Turkish media Gashgay Ramazanov

The article examines in detail the attitude of the Turkish media towards the Second Karabakh War, as well as the anti-terrorist operations carried out in the post-war period, including local anti-terrorist measures carried out in September 2023, and the support they provided to Azerbaijan in the information war. The study examined the content, scale of influence and significance of news, articles, interviews, reports, comments, analytical articles published in the press of the fraternal country, as well as information on TV channels and other media about Azerbaijan's struggle to ensure its territorial integrity. The investigation found that for 44 days, both representatives of the Turkish media accredited in Azerbaijan and employees in Turkey and other foreign countries not only observed the course of the war, but also openly expressed their attitudes, learned positions on the conflict, and even prepared and published hundreds of materials representing an excursion into recent history. The study attempted to describe the overall picture, covering the main points of this activity. Based on this context, the article analyzes the general approach of the Turkish media to the crimes committed by the Armenian armed forces against the civilian population since the beginning of the Second Karabakh War, as well as to the historic victory of Azerbaijan in the Patriotic War and the local anti-terrorist measures carried out by the Azerbaijani army in September 2023 in order to fully ensure the sovereignty and territorial integrity.

At the end of the study, it was concluded that media organizations that act in a different ideological line, even media organizations that act as branches (services) of foreign media in Turkey, as well as their representatives, in most cases, have done important work, conveying information not only to the public of the country, but also to the whole world that Azerbaijan lawfully conducted military operations in its occupied territories in order to ensure its territorial integrity during the Patriotic War.

Keywords: anti-terrorist measures, information war, humanitarian ceasefire, military operation, illegal regime, illegal armed groups, media organizations

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 02.04.2025

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 03.04.2025

Çapa qəbul edilmişdir: 06.04.2025

AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİNİN YARANMASI ƏRƏFƏSİNDƏ AZƏRBAYCAN XALQININ TƏHLÜKƏSİZLİYİ MƏSƏLƏLƏRİ

tar.ü.f.d. Lətif Babayev

AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu

babayevl@mail.com

Xülasə. Birinci Dünya müharibəsi dövründə Azərbaycan ərazisi cəbhə xəttində olmasa da, xalqımız bu müharibənin çətinliklərini yaşayırdı, çünki ağır iqtisadi durumda olan əhali bütünlüklə bu savaşa aparılmasına səfərbər edilmişdi. Digər tərəfdən, Rusiya daxilində cərəyan edən kəskin siyasi proseslər Azərbaycan xalqını da ciddi siyasi seçimlər qarşısında qoymuşdu. Məqalədə həm bu məqamlar təhlil olunmuş, həm də dövrün siyasi mənzərəsi araşdırılmışdır.

1917-ci ilin oktyabrında Rusiyada baş verən bolşevik çevrilişinin bölgəyə gətirdiyi dəyişikliklər, Cənubi Qafqazda qısa müddət üçün müstəqil yerli hakimiyyətin qurulması və bu hakimiyyət orqanının gücsüzlüyü istinad olunan faktlar əsasında bir daha qiymətləndirilmişdir. Məqalədə diqqət yetirilən məqamlardan biri 1917-ci ilin sonlarından etibarən milli tərkibli Müsəlman korpusunun təşkili prosesinin gedişi məsələsidir. Bu korpusun yaradılmasına Azərbaycanın milli qüvvələri xalqın təhlükəsizliyinin təmin edilməsi baxımından böyük əhəmiyyət verirdilər. Məqalədə eyni zamanda Azərbaycanda və bölgədə bolşevik-daşnak qüvvələrinin möhkəmlənməsi və onların xalqımıza qarşı törətdiyi təcavüzlər də təhlil edilmişdir.

Mövzunun araşdırılması Azərbaycanın müstəqillik ərəfəsi tarixinin öyrənilməsi baxımından əhəmiyyət kəsb edir.

Açar sözlər: hərbi-siyasi təhlükəsizlik, Cənubi Qafqaz, bolşevik inqilabı, milli tərkibli qoşun hissələri, milli qırğınlar, milli hakimiyyət

Giriş

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin (AXC) müstəqil dövlət quruculuğu, suverenlik təcrübəsi çoxəsrlik dövlətçilik ənənəsi olan Azərbaycanın zəngin və əvəzsiz tarixi nailiyyəti, milli-mənəvi sərvətidir. Azərbaycanın ilk müstəqil demokratik dövlətinin yaranması ərəfəsində və mövcud olduğu dövrdə xalqımıza məxsus tarixi irsin hərtərəfli öyrənilməsi və həmin təcrübənin müasir dövlət quruculuğu prosesində mümkün istifadəsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımından o dövrdə xalqın müdafiəsi və təhlükəsizliyinin təmin edilməsi ilə bağlı Azərbaycanın qabaqcıl siyasət adamlarının fədakar, düşünülmüş söyləri nəticəsində görülmüş işlərin, səmərəli fəaliyyətin tədqiqat obyektinə çevrilməsi zəruri və aktualdır. Çünki AXC-nin yaranması ərəfəsində mövcud tarixi şəraiti, müstəqil dövlətin qurulması üçün atılan addımları lazımcına öyrənilib qiymətləndirmək sonrakı mərhələdə dövlət quruculuğunun müxtəlif istiqamətlərində həyata keçirilən siyasətin mahiyyətini daha da dərinlən dərk etməyə imkan verir. Xüsusilə, dövlətin ən müxtəlif idarəetmə sahələrində təhlükəsizliyin təmin olunması məqsədilə müstəqil Azərbaycanın hökumət və parlament səviyyəsində qəbul etdiyi qərar, qanun və göstərişlər real vəziyyətlə yanaşı, bir çox hallarda həm də tarixi təcrübəyə əsaslanırdı. Bu zərurətdən irəli gələn vəzifələrin nəzərə alınması tədqiqata cəlb olunan sahədə mövzu və problemlərin geniş araşdırılmasını, yeni elmi-tədqiqat işlərinin ərsəyə gətirilməsini aktual edir.

Məqalədə Cümhuriyyət qurucularının əsərlərində və çıxışlarında əksini tapmış fikir və mülahizələri, tarixçilərin mövzu ilə bağlı araşdırmaları tədqiq edilmiş, istinad olunan mənbələrə tənqidi yanaşılaraq, mövcud faktların elmi-müqayisəli və tarixi-xronoloji təhlili metoduna üstünlük verilmişdir.

**Rusiyada bolşevik çevrilişindən sonra Cənubi Qafqazda hərbi-siyasi şərait
(1917-ci il mart – 1918-ci il fevral)**

1917-ci ildə Rusiyada baş verən fevral burjuva inqilabı nəticəsində 300 illik çar üsul-idarəsi süqut etdi. Onu əvəz edən Müvəqqəti hökumətin hakimiyyət böhranını daha da dərinləşdirməsindən istifadə edən bolşeviklər çevriliş yolu ilə hakimiyyəti ələ aldılar. Müxtəlif istiqamətlərdə cəbhə xəttinin dağılması səbəbindən hərbi xidmətdən tərxis olunan əsgərlərin kütləvi şəkildə ölkəyə axışaraq özbaşınalılar törətmələri Birinci Dünya müharibəsində kifayət qədər zəifləmiş, aclıq və səfalət bürümüş Rusiyada vəziyyəti daha da ağırlaşdırmışdı. Parçalanmaqda olan nəhəng ölkədə anarxiyanın getdikcə güclənməsi imperiyanın əsarətindən qurtulmuş xalqları real itki və dağıntılardan qorunmaq üçün qısa vaxtda çarə tapmaq məcburiyyəti qarşısında qoymuşdu. Artıq ölkə daxilində və xaricində güclü siyasi və hərbi müqavimətlə üzləşmiş bolşevik hökuməti nəinki Ukrayna, Polşa, Finlandiya, Baltik respublikalarında, hətta milli ucqarlar sayılan əyalətlərdə, o cümlədən Cənubi Qafqazda mərkəzdənqaçma proseslərini dayandırmaq iqtidarında deyildi. Yaranmış tarixi şərait də Cənubi Qafqaz xalqlarının öz müqəddəratı və təhlükəsizliyi ilə bağlı seçim etmək qərarlarını sürətləndirirdi.

Hələ birinci rus inqilabının baş verdiyi 1905-ci ildən siyasi cəhətdən təşkilatlanmağa başlayan Rusiya azərbaycanlılarının müxtəlif siyasi cərəyanları təmsil edən nümayəndələri Azərbaycan xalqının milli haqlarının qorunması ilə bağlı vahid fikir formalaşdırmağa çalışırdılar. 1917-ci ilin may ayında isə onlar artıq xalqın milli müqəddəratının təyini barədə düşünür, Azərbaycanı Rusiyanın tərkibində muxtar ərazi statusunda görürdülər. M.Ə.Rəsulzadə “Milli Azərbaycan hərəkətinin xarakteri” əsərində həmin hadisələri izah edərək iki tarixi hadisənin Rusiya müsəlmanlarının siyasi həyatındakı inkişafın mühüm mərhələsini təşkil etdiyini göstərirdi – 1905-ci ildə Nijni-Novqorod şəhərində toplanan Müsəlman konfransı və 1917-ci ilin Moskva konfransı. Bu konfranslarda rusiyalı müsəlmanların siyasi istəkləri ifadə olunmuşdur. “Nijni-Novqorod konfransında taktika etibarilə rus liberalizminin təsiri altında siyasətən milli kültür, mədəni və hüquqi haqlara nail olmaqla kifayətləndirilirdi. Moskva konfransında isə Rusiyanın milli ərazi muxtariyyətlərinə parçalanması tələbində dayanıldı. Hər iki konfransda siyasi qərarın formulunu Azərbaycan nümayəndələri vermişdilər” [1, s.655].

1917-ci ilin sonlarından etibarən Rusiyada tam fərqli proseslərin getməsi yetkin siyasətçilərin “ərazi muxtariyyəti” ideyasının artıq yeni şəraitə uyğun olmadığı qənaətini möhkəmləndirdi. Bu dövrdən etibarən milli azadlıq uğrunda mübarizənin məqsədləri daha da konkretləşdirilmiş, qısa vaxtda Azərbaycanın milli muxtariyyəti ideyasından tam müstəqilliyinə nail olunmasına qədər inkişaf etmişdi. H.N.Baykaranın “Azərbaycan istiqlal mübarizəsi tarixi” əsərində yazdığı kimi, M.Ə.Rəsulzadə kimi yetkin siyasətçilərin söyləri və ardıcıl fəaliyyəti nəticəsində “Qafqaz müsəlmanları artıq “ümmətçilik”dən “millətçiliy”ə yönəlmiş, Azərbaycan ideyası ətrafında birləşmişdilər” [2, s.198-199].

1917-ci il martın 3-də Rusiya Müvəqqəti hökuməti Cənubi Qafqazda mülki hakimiyyəti regionun əsas millətlərinin IV Dövlət Dumasında təmsil edən deputatlardan ibarət Xüsusi Zaqafqaziya Komitəsinə vermişdi. Mülki hakimiyyət kimi təşkil edilən bu komitənin mövcudluğu dövründə azərbaycanlıların kompakt yaşadıkları ərazilərin kənar müdaxilələrdən və təcavüzlərdən qorunması məsuliyyəti də hakimiyyətini möhkəmləndirə bilməmiş Müvəqqəti hökumətin üzərinə düşürdü. Fevral inqilabından sonra ölkədə siyasi həyatın canlanması Cənubi Qafqazda, o cümlədən Azərbaycanın müxtəlif şəhərlərində milli şuraların yaradılmasına təkan verdi. Tərkib və siyasi yetkinlik baxımından fərqlənən müsəlman milli şuralarının da əsas məqsədi milli mənafeələrə xidmət etmək idi. 1917-ci il martın 29-da yaradılan Bakı Müsəlman İctimai Təşkilatları Şurası daha böyük nüfuza və gücə malik idi. M.H.Hacınskinin sədrlik etdiyi bu Şuranın Müvəqqəti İcraiyyə Komitəsinin tərkibində milli azadlıq hərəkətinin liderləri olan M.Ə.Rəsulzadə, Ə.M.Topçubaşov və F.X.Xoyski kimi siyasətçilər vardı.

Mərkəzi hökumətin ölkəni xaos vəziyyətindən çıxarmaq üçün güc və bacarığının olmaması, M.Ə.Rəsulzadənin yazdığı kimi: “*Finlandiya Seyminə, Ukrayna Radasına qarşı səhv addımları, Almaniya üzərinə uğursuz hücumu, müsəlman alaylarının yaradılmasına qarşı çıxması*” ölkənin parçalanması və çökməsi proseslərini sürətləndirmişdi [3, s.41].

Ölkənin mərkəzində sabitlik yaratmaq iqtidarında olmayan bir hökumətin milli ucqarlarda əhalinin təhlükəsizliyini təmin etməsi qeyri-mümkün idi.

Milli hərbi hissələrin təşkili

Bolşeviklərin 1917-ci ilin oktyabr çevrilişindən sonra yaranmış RSFSR Xalq Komissarları Sovetinin hakimiyyətini tanımaq istəməyən gürcü menşevikləri, Müsavat, “Daşnaksutyun” və sağ eserlərin nümayəndələrinin qərarı ilə 1917-ci il noyabrın 11-də Tiflisdə keçirilən müşavirədə Müstəqil Zaqafqaziya hökuməti yaradıldı. Noyabrın 15-də isə eyni siyasi qüvvələrin qərarı ilə həmin hökuməti əvəz edən Zaqafqaziya Komissarlığı təşkil edildi [4, s.14].

Cənubi Qafqazın üç xalqının nümayəndələrinin təmsilçiliyi ilə müvəqqəti koalisiya hökuməti kimi yaradılmış Zaqafqaziya Komissarlığı öz fəaliyyətində daha çox milli şuralara istinad edirdi. Komissarlığın hakimiyyəti, sovet hökumətinin mövcud olduğu Bakı şəhəri istisna olmaqla, Cənubi Qafqazın bütün ərazisini əhatə edirdi. Qafqaz cəbhəsinin komandanı general M.A.Prijevalski noyabrın 19-da imzaladığı əmrlə bu hökuməti tanımış və ordunu onun hakimiyyətinə tabe olmağa çağırırdı. Komissarlığın ordusunun olmadığı şəraitdə bu qərar xüsusi əhəmiyyət daşıyırdı. Gürcü və erməni milli şuralarının tabeliyində artıq milli silahlı dəstələrin olmasına baxmayaraq, müsəlman milli şuraları belə dəstələrin yaradılmasına hələ yeni başlamışdı [5, s.34].

General-leytenant Ə.Şıxlinski “Xatirələrim” kitabında yazırdı: “1917-ci il noyabrın 15-də mən Qafqaza gəldim... müvəqqəti olaraq mənə korpus komandanlığı həvalə olunduğu barədə əmri oxudum. Xalqımın, baş verə biləcək xarici təzyiqlərdən və daxili qarışıqlıqlardan özünü qorumasına xidmət etmək arzusu ilə korpus təşkil etməyi qət edib, Tiflisdə öz qərargahımı düzəltməyə başladım” [6, s.187].

Yeni hökumət Sovet Rusiyasını tanımadığı, hətta ona düşmən münasibət bəslədiyi və Şimali Qafqazın Dağıstan və Kuban ərazilərində, Terek və Don ətrafında yerləşən qüvvələrinin bolşeviklərə qarşı mübarizəsini dəstəklədiyi üçün hər an qarşı tərəfin təcavüzünə məruz qala bilərdi. Bolşevik təzyiqinin artması və hökumətin tərkibində meydana çıxan fikir ayrılıqları onun fəaliyyətini çətinləşdirirdi. Vəziyyəti sabitləşdirmək istəyən Zaqafqaziya hökuməti 1917-ci il dekabr ayının 5-də Ərzincanda Osmanlı dövləti ilə barışıq sazişi imzaladı. Bu, 1914-cü il oktyabrın 29-da başlayan Osmanlı – Rusiya müharibəsinin sona çatması anlamına gəlirdi və həmin sazişə əsasən, rus qoşunları Qafqaz cəbhəsindən geri çəkilmək, işğal altında saxladığı Şərqi Anadoludan çıxmaq məcburiyyətində qaldı. Belə vəziyyət Cənubi Qafqaz xalqlarına silahlı birləşmələrinin təşkilində əlverişli şərait yaradırdı. Bundan maksimum yararlanan hökumət milli şuralarla birgə silah, sursat, təchizat probleminin həlli üçün “Cəbhənin silahları Cənubi Qafqazda qalmalıdır” şüarı ilə çıxış edərək ləğv olunan Rusiya hərbi hissələrinin əmlakının burada saxlanmasına çalışırdı. Bununla əlaqədar Komissarlıq 1917-ci il dekabrın 19-da Qafqazdakı rus ordusunun buraxılması və onun əsasında milli qoşun hissələrinin təşkil edilməsi haqqında sərəncam imzalamışdı. Bu məqsədin reallaşması üçün hər üç xalqın nümayəndələrindən təşkil olunmuş Millətlərarası Hərbi Şura Qafqaz cəbhəsi qoşunlarının ümumi qərargahı ilə qarşılıqlı razılaşmaya əsaslanan bir sıra qərarlar qəbul etmişdi. Həmin qərarlara uyğun olaraq ləğv edilmiş hərbi hissələrin öz əmlakını hansı milli hissələrə təhvil vermələri müəyyənləşmişdi [7].

Birgə hökumətin tərkibində təmsil olunmalarına baxmayaraq, bu vəziyyətin gələcəkdə azərbaycanlılar üçün ciddi problemlər yaradacağı, onları, xüsusən ermənilər qarşısında müdafiəsiz qoyacağı ciddi narahatlıq doğururdu. Bunu nəzərə alan Azərbaycan nümayəndələri azsaylı da olsa, ordu hissələrinin təşkili üçün təcili tədbirlər görməyə çalışırdılar. Xalqın etibarlı müdafiəsinin təmin edilməsi məqsədilə hərbi birləşmələr yaratmaq zərurətini nəzərə alan nüfuzlu milli siyasətçilərin təşəbbüs və fəaliyyətləri anti-Azərbaycan qüvvələrdə xüsusi narahatlıq doğururdu. Ə.M.Topçubaşov yazırdı: “Ermənilərlə gürcülərin keçmiş rus ordusunun bütün yaraqlarını işlədə bilən əsgərlərdən ibarət milli diviziyası olsa da, müsəlmanların öz ordusunu yaratmaqda ilk addımlarını başqaları, daha çox da bolşeviklər yağıcasına qarşıladılar” [8, s.45].

Çoxsaylı tarixi fakt və məlumatlar həmin vaxt erməni və gürcülərin azərbaycanlılardan fərqli olaraq sürətlə hərbi hissələr yaratmasını, silah-sursat, hərbi ləvazimat əldə etməsini təsdiq edir. Azərbaycanın ilk müstəqil xüsusi xidmət orqanı olan Əksinqilabla Mübarizə Təşkilatına rəhbərlik etmiş N.Şeyxzamanlı öz xatirələrində yazırdı: “Rus ordusunun ehtiyat silahları Tiflisdə anbarda saxlanırdı. Gürcülər hərbi korpus qurmaq məqsədilə paylarına düşən silahları aldılar. Ermənilərin paylarına düşən silahlar da İrəvana göndərildi. Ancaq bizə silah verilmir və qatarla Azərbaycandan keçən rus

əsgərlərinin silahlarının bizə aid olduğu və bunları almamız gərəkliyi bildirilirdi. Doğrudan da, bu qatarların hərəkəti əvvəlcədən teleqrafla Gəncə Milli Komitəsinə bildirildi. Ancaq bu vaxt ingilis və fransız diplomatları ilə hərbi nümayəndələrin Tiflisdə olduqlarını gizli olaraq öyrəndik. İngilislər və fransızlar gürcü və ermənilərdən aldıqları pullarla erməni və gürcü hərbi dəstələrini hazırlamaqla məşğul idilər” [9, s.55].

Göründüyü kimi, nəinki ruslar, Avropanın bəzi ölkələrinin təmsilçiləri də erməni və gürcülərə silahlı qüvvələrini yaratmaqda mümkün olan köməyi göstərirdilər. Vəziyyəti düzgün qiymətləndirən, xalqın təhlükəsiz yaşamasının özünümüdafiə imkanlarına bağlı olduğunu başa düşən Azərbaycan nümayəndələrinin israrı Zaqafqaziya Komissarlığı hökumətinin sədri tərəfindən 1917-ci il dekabrın 11-də “Zaqafqaziya Müsəlman qolordusu (korpus) təşkil etmək haqqında” 7 bəndlik qətnamənin imzalanması və onun icrasının da sənədin müəllifi F.X.Xoyskiyə tapşırılması ilə nəticələndi. Həmin qətnaməyə əsasən, dekabrın 19-da 5-ci və 7-ci Qafqaz nişançı firqələrindən ibarət olan 6-cı ordu korpusunun Müsəlman Korpusu ilə əvəz edilməsi barədə Qafqaz cəbhəsi qoşunlarının baş komandanı tərəfindən əmr verilmişdi [5, s.36]. Bu korpusa komandanlıq etmək general-leytenant Əliağa Şıxlinskiyə tapşırıldı. O öz xatirələrində bu barədə qısaca olaraq belə yazırdı: *“Bu korpusa komanda etməyi mənə təklif etdilər. Mən xəstə olduğuma və müalicəyə gəldiyimə əsaslanaraq boyun qaçırdım. Buna baxmayaraq, orada olmadığım günlərdə Müsəlman Korpusu təşkil etmək və başqa bir adam təyin olunana qədər bu korpusa mənim komandirlik etməyim haqqında əmr vermişdilər... Dekabrın 31-də mən öz qərargahımın ilk heyəti ilə Gəncəyə getdim ki, orada hissələrin təşkil edilməsi ilə məşğul olum” [6, s.189].*

Müsəlman ictimai təşkilatlarının bir çox fəalları da yaranmaqda olan korpusun bölmələri üçün silah-sursatın satın alınmasına dəstək olurdular. Tiflisdən Həməzət bəy Xəlilov öz vəsaiti ilə Müsəlman Korpusuna silah, geyim əşyaları, ərzaqla köməklik göstərmiş, hətta balakənlilərdən ibarət kiçik bir dəstə də hazırlamışdı. Həməzət bəyin ali hərbi təhsil almış iki oğlu da korpusun sıralarına daxil olmuşdu [5, s.41].

Yeni Bəyazid qəzasından olan Rəşid bəy Şəmsəddinov qısa müddət ərzində silahlı atlılardan ibarət bir dəstə toplayaraq Müsəlman Korpusunun tərkibinə daxil olmaq üçün korpus komandanlığına müraciət etmişdi. Bu atlı dəstə korpusun 1-ci süvari alayının tərkibinə daxil edilmişdi [10, s.155-156].

Qafqaz cəbhəsində rus ordusundan qalan silah-sursatın böyük hissəsini bolşeviklər və ermənilərin ələ keçirməsi, əslində, qabaqcadan görülən tədbirlərin nəticəsi idi. Buna Bakı Soveti İcraiyyə Komitəsinin bolşevik hərbi hissələrinin (Qırmızı qvardiya) təşkil olunması barədə 1917-ci il dekabrın 21-də qəbul etdiyi qərar və tərxis olunaraq Bakıdan keçən hərbiçilərin tərk-silah edilməsi məqsədilə 1918-ci il yanvarın ilk günlərində qəbul etdiyi digər qərar ilə əlavə stimulyaradılmışdı [10, s.103-105].

Bakı Sovetinin erməni-daşnak və bolşevik rəhbərlərinin milli qüvvələrə, ümumən azərbaycanlılara qarşı yönəlmiş bu və digər addımları müstəqilliyin elan edilməsi ərəfəsində Azərbaycanda hərbi-siyasi şəraiti xeyli mürəkkəbləşdirmişdi. Mövcud şəraitin pisləşməsinə ciddi təsir göstərən amillərdən biri də vəziyyətdən yararlanan “Daşnaksutyun” partiyası tərəfindən təşkil edilən terror dəstələri və silahlı bölmələrin Bakıda fəaliyyətlərini gücləndirməsi idi. Həmin silahlı dəstələr Azərbaycanın milli qüvvələrinin məhvi üçün Qırmızı qvardiya dəstələri ilə birlikdə çıxış edirdilər [10, s.110].

Bütün bunlar və ordudan tərxis olunan əsgərləri öz sıralarına cəlb etmək üçün bolşeviklərin apardığı təbliğat işi türk-müsəlman əhaliyə qarşı hazırlanan ciddi, təhlükəli planlardan xəbər verirdi. Həmin planların yaxın müddətdə gerçəkləşə biləcəyi ehtimalı milli qüvvələrdə ciddi narahatlıq doğururdu. Gözlənilən təhlükə ilə bağlı hazırlıq tədbirləri görməyə çalışan Azərbaycan fraksiyası Zaqafqaziya Komissarlığı tərəfindən Şəmkir stansiyasında yerləşən rus alayının tərk-silah olunması barədə qərar çıxarılmasına nail oldu. Azərbaycandan keçən rus ordusunun bir qrupunun silahları Şəmkir və Dəllər stansiyasında könüllü surətdə Gəncədən gələn Müsəlman Milli Şurasının üzvlərinə təhvil verilsə də, yanvarın 6-dan sonra eşelonlar tərk-silahdan imtina etdilər. Onlarla yanvarın 7-dən başlanan danışıqların davam etdiyi iki gün ərzində Ağstafa və Dəllər stansiyaları arasında 10 eşelon cəmləmişdi və öz gücünə arxalanaraq yolların açılmasını, hərəkət üçün şərait yaradılmasını tələb edirdilər. Ancaq qarşı dayanan qüvvələrin qətiyyətini görüb irəlində olan eşelonlar silahlarını təhvil verməyi qərara aldılar.

Sonrakı eşelonlar isə bundan qəti surətdə imtina etdilər. Ancaq təəssüf ki, rus hərbiçiləri ilə ilkin razılışmaya baxmayaraq, növbəti eşelonların dinc yolla tərksilah edilməsi baş tutmadı və qarşı tərəfin milli qüvvələrə silahlı müqavimət göstərərək zirehli qatırı ələ keçirmək planları ciddi toqquşma ilə nəticələndi və hər iki tərəfdən itkilərə səbəb oldu [10, s.140-142].

Növbəti tərksilah əməliyyatı Lənkəranda formalaşan milli dəstə üzvləri və milli şüaranın fəalları tərəfindən həyata keçirilmiş, qəza bolşeviklərinin təsiri altında olan 4-cü və 7-ci sərhəd bölmələrinin silah-sursatı alınmışdı. Müsəlman süvari divizionu Astaradan Bakıya doğru hərəkət edən bolşevik dəstəsini də tərksilah edərək bölgəyə nəzarətlərinə son qoymuşdu [10, s.137].

Elə həmin vaxt “Milyutin” gəmisində İrandan qayıdan Rusiya əsgərləri milli qüvvələr və Prişibdən (indiki Göytəpə) çağırılmış Kərim bəy Şahtaxtinskiyin başçılıq etdiyi şahsevən dəstələri tərəfindən tərksilah olundular. Götürülən silah-sursat arasında 6 pulemyot, 10 qutu bomba, 3 min tüfəng də vardı [5, s.42-43].

Bu hadisələr də göstərirdi ki, lazımi hərbi gücə və imkanlara malik olmadan xalqın təhlükəsizliyini təmin etmək mümkün olmayacaq. Həmin dövrdə başlıca məqsəd, çətin olsa da, bir korpus səviyyəsində hazırlıqlı hərbi kadrlardan ibarət silahlı qüvvənin formalaşdırılması idi. Çünki hərtərəfli kompleksləşdirilmiş nizami ordu hissələrinin yaradılması üçün hələ münbit şərait və lazımi resurslar mövcud deyildi.

Müstəqilliyin əldə edilməsi ərəfəsində Azərbaycanın təhlükəsizliyi məsələləri

1918-ci il fevral ayının əvvəllərində Zaqafqaziya Komissarlığı hökuməti istefa verməli oldu. Milli qüvvələr artıq çıxış yolunu Cənubi Qafqazın Rusiyadan tamamilə ayrılaraq tam müstəqil dövlət qurulmasında gördülər. 1918-ci ilin ilk aylarından Bakıda hakimiyyət uğrunda mübarizə əsasən milli qüvvələrlə daşnak-bolşevik qüvvələri arasında gedirdi. Eserlər və menşeviklər də mübarizənin gedişində daşnak-bolşeviklərlə birləşmişdilər. M.B.Məmməd zadə yazırdı: *“Rus məmurlarına, rus, erməni fəhlələrinə və əsgərlərinə istinad edən menşevik, eser, kadet, daşnak və bolşevik olmaq üzrə müxtəlif siyasi firqələr ətrafında birləşən Azərbaycandakı ruslar “Müsavat”ın yaratdığı hərəkət qarşısında daxili mübahisə və mübarizələrini unudub “Müsavat”a qarşı vahid cəbhədə birləşdilər”* [11, s.70].

Müstəqillik meyillərinin artması bolşevik Rusiyasının yardımını ilə təkcə Bakıda deyil, bütün Azərbaycanda ağalığ etmək istəyən Bakı Sovetini, onun rəhbəri S.Şaumyanı müsəlman əhaliyə qarşı zorakılıq əməllərini kütləviləşdirməyə sövq edirdi. Belə əməllər milli qoşun hissələrində xidmət edən zabit və əsgərlərə münasibətdə özünü daha qabarıq büruzə verirdi. Bolşeviklərin bütün vasitələrlə milli hərbi hissələrin qarşısını almağa çalışmasının nəticəsi idi ki, Müsəlman nişançı alayının təşkil edilməsi üçün general-mayor X.Talışinskiyin rəhbərliyi ilə Bakıya gəlmiş diviziyanın qərargah zabidləri vağzaldaca dərhal həbs edildilər. Ancaq bu xəbərin azərbaycanlı əhali arasında çox böyük narazılığa səbəb olduğunu görəndə və narazılığın geniş miqyas alacağından çəkinən bolşeviklər zabidləri azad etməyə məcbur oldular [5, s.46].

S.Şaumyan 1918-ci il martın 3-də Stalın yazdığı məktubda Bakının sürətlə hərbişdirilməsinin zəruriliyini vurğulayaraq, Qafqaz Ordusunun Bakıda cəmləşdirilməsini, hərbi donanmanın yenidən gücləndirilməsini təklif edirdi. Paytaxtda bu zaman Birinci Dünya müharibəsindən qayıdan 8 min silahlı erməni toplanmışdı. Qafqaz cəbhəsindən, habelə İrandan dönən rus əsgərləri də Bakıya yığılmışdılar. Beləliklə, mart qırğını ərəfəsində Bakıda 20 minə yaxın düşmən qüvvəsi cəmləşmişdi. Bolşeviklər nəinki Bakı şəhərində çoxsaylı erməni silahlı dəstələrinin olmasına göz yumur, hətta hər vasitə ilə buna şərait yaratmağa çalışırdılar. Məqsəd milli qüvvələrin sıxışdırılması ilə Azərbaycanın müstəqillik yolunun qarşısının alınması idi [5, s.53].

Doğrudur, həmin dövrdə müvafiq maddi-texniki bazanın, infrastrukturun olmaması, hərbi mükəlləfiyyətdən uzaq saxlanmış xalqın kadr problemlərinin mövcudluğu və digər səbəblər də milli hərbi hissələrin təşkilini xeyli çətinləşdirirdi. Bunun nəticəsi idi ki, Cümhuriyyətin yaranması ərəfəsində milli qüvvələrin bolşevik-daşnak təhlükəsinin qarşısını almaq imkanı çox məhdud idi.

1918-ci ilin fevralın 23-də Rusiya Müəssislər Məclisini tanımaqdan imtina edən Cənubi Qafqaz deputatlarının təşəbbüsü ilə Tiflisdə Zaqafqaziya Seymi təşkil edildi. Seymdə Azərbaycan siyasi

partiyalarının 44 nümayəndəsi təmsil olunurdu. İki ay sonra – 1918-ci il aprelin 22-də isə Seymin müstəqilliyi elan edildi və aprelin 26-da Seym hakimiyyətin idarə olunması sahəsində tamamilə yeni addım ataraq Zaqafqaziya Federativ Demokratik Respublikası hökumətini yaratdı [12, s.28].

Ancaq qısa müddətdə aydın oldu ki, Seym də bu xalqların, xüsusilə Azərbaycan xalqının ona bəslədiyi ümidləri doğrulda bilməyəcək, çünki onun daxilində Cənubi Qafqazın müvəqqəti bir araya gəlmiş hər üç millətinin nümayəndələri arasında mənafə uyğunsuzluğu, xüsusilə ərazi-sərhəd, müdafiə məsələlərində və qonşu dövlətlərə münasibətdə ciddi fikir ayrılığı və digər səbəblər bu qurumun lazım olan müddətdə fəaliyyət göstərməsinə imkan vermirdi. Seym erməni hərbi birləşmələrinin müstəqil, həmçinin bolşeviklərin dəstəyi ilə azərbaycanlı əhaliyə qarşı törətdiyi soyqırımın qarşısının alınması üçün heç bir tədbir görmədiyi üçün müsəlman fraksiyalarının etimadını qazana bilmədi. Bir tərəfdən, bu millətlərin nümayəndələri ittifaq yaradıb Seymdə zahirən dostluq və qardaşlıq qurur, digər tərəfdən isə daşnaklar Zəngəzurda, eləcə də İrəvanda azərbaycanlı kəndlərini viran qoyur, əhalisini qətlə yetirirdilər [13, s.28-29].

Bu və ya digər fərqli maraqlar vəziyyəti daha da gərginləşdirir, gələcək münaqişələrin təməlini qoyurdu. Müstəqil cümhuriyyətlərin yaranması ərəfəsində və sonrakı aylarda ərazi, sərhəd və müdafiə məsələlərindəki fikir ayrılıqlarının ciddi qarşıdurmalara səbəb olması da bunun nəticəsi idi. Halbuki Rusiyanın Qafqazın hər hansı müstəqil dövlət şəklində ondan ayrılması ilə heç vaxt razılaşmayacağı barədə mövqeyi hər üç xalqdan ilk növbədə öz aralarında, daha sonra isə digər qonşuları ilə (Osmanlı, İran) bu məsələləri yoluna qoymaq üçün səylərini artırmağı tələb edirdi.

Xalqların müdafiə sahəsində seçimləri ilə bağlı fərqlər onlar arasında ziddiyyətləri xüsusilə dərinləşdirirdi. Belə ki, Türkiyə dövləti 1918-ci il martın 3-də Sovet Rusiyası ilə Almaniya arasında bağlanmış Brest-Litva müqaviləsinin nəticəsi olaraq Qars, Batum və Ərdəhanı azad etmişdi. Bu vəziyyəti Gürcüstana qarşı təhdid hesab edən gürcülər Almaniya ilə siyasi danışıqlara başlamışdılar. Həmçinin Seymin “Müsavat” fraksiyası da türklərlə məxfi əlaqəyə girərək, Bakının azad olunmasını xahiş edirdi [14, s.129-130].

Seymin bütün fraksiyaları 1918-ci il martın 14-də Türkiyə ilə Trabzon danışıqlarına başladı. Bu danışıqların başlıca əhəmiyyəti Rusiyanın parçalanmasından sonra Cənubi Qafqazın, o cümlədən Azərbaycan sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsi istiqamətində ilk rəsmi addımlar atılması oldu. Bağlanacaq sülh müqaviləsinin Türkiyə ilə 1914-cü il sərhədlərinin bərpa edilməsinə əsaslanması razılığına gəlinməsi nəzərdə tutulurdu. Bununla əlaqədar A.Çxenkelinin bəyanatında hökumətin əsas vəzifələrindən birinin respublikanın sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsindən ibarət olduğu göstərilmişdi. Aprelin 10-da Seym təmsilçiləri Trabzon danışıqlarında Brest-Litva müqaviləsinin şərtlərini qismən qəbul etməyə razılıq versələr də, 3 gün sonra bu danışıqlar nəticəsiz başa çatdı.

Dövlət müstəqilliyi ərəfəsində Azərbaycan xalqının və onun kompakt yaşadığı ərazilərin təhlükəsizliyinin təmin olunması məsələlərindən danışarkən 1918-ci ilin yanvar ayından başlayaraq İrəvan, Bakı quberniyalarında, Zəngəzur və Quba qəzalarında, Şamaxıda, Naxçıvanda və digər yerlərdə ermənilər tərəfindən azərbaycanlıların soyqırımına məruz qalmaları, yaşayış məntəqələrinin kütləvi şəkildə dağıdılması və talan olunması xüsusi qeyd edilməlidir. Bir çox ərazilərdə bolşeviklərin iştirakı və birbaşa dəstəyi ilə törədilmiş həmin kütləvi qırğın və talanların nəticələri çox acınacaqlı olmuşdur [5, s.52].

Rus ordusunun Qafqaz cəbhəsindən çıxarılması ilə yaranan cəzasızlıq şəraitindən istifadə edən erməni hərbi birləşmələri 1918-ci ilin martına qədər təkcə İrəvan quberniyasında 199 kəndi dağıtmış, 100 min nəfərdən artıq türk-müsəlman əhalini məhv etmiş, bir çox yerlərdə başlıca məqsədləri olan etnik təmizləmə aparmışdılar. Bu bölgədə yaşayan əhalinin bir qismi isə ölümdən qurtularaq Osmanlı ordusunun nəzarəti altında olan torpaqlara qaçmışdı. Hüseyin Baykara öz araşdırmasında mart qırğınlarının törədilməsini belə təsvir edirdi: “Bolşeviklər 1918-ci il martın 30-da Bakı şəhəri və onun rayonlarının İnkilabi Müdafiə Komitəsini yaratdılar. Erməni daşnakları bolşevik bayrağı altında əlverişli mövqedən istifadə edərək, əvvəlcədən hazırladıqları plana uyğun olaraq Bakı şəhərində 1918-ci il martın 30-dan aprelin 1-nə kimi azərbaycanlılara qarşı qırğın törətdilər ki, bu da minlərcə insanın ölümü ilə nəticələndi” [2, s.228].

Həmin dövrdə bolşeviklərin iştirakı və birbaşa dəstəyi ilə ermənilər tərəfindən törədilmiş kütləvi qırğınların nəticələri çox acınacaqlı olmuş, bəzi məlumatlara görə, bu hadisələrdə 50 min nəfərdən artıq azərbaycanlı öldürülmüşdür.

Əslində, Seym hökuməti bu qırğınların qarşısını almaq üçün lazımı təsirli tədbirləri görmək fikrində və iqtidarında deyildi. Ancaq Azərbaycan nümayəndələrinin ciddi etirazlarından, xüsusilə aprelin 2-də keçirilən iclasda hökumətin yollar naziri X.Məlikaslanovun Bakıda baş verən qanlı hadisələr barədə məlumatından və israrlı tələblərdən sonra bolşeviklərin Zaqafqaziyada hakimiyyəti ələ keçirmək niyyətlərinin etirafını da nəzərə alan bu qurum konkret addımlar atmağa məcbur oldu. Məsələn, əvvəlcə Bakının İnqilabi Müdafiə Komitəsi ilə danışıqlar yolu ilə vəziyyəti nizamlamağa göstərilən cəhdin nəticə vermədiyini gören Seym hökuməti Bakı bolşevikləri ilə mübarizə üçün 100 min rubl pul, piyada və süvari hissələri, 2 təyyarə, zirehli qatar, xeyli silah-sursat ayırmaq barədə göstəriş verdi. Dağıstan milli qüvvələrinin lideri imam Qotinski ilə danışıqlardan sonra razılaşdırılmış fəaliyyət planına görə, Bakı üzərinə hücum 3 istiqamətdə nəzərdə tutulmuşdu: şimaldan Dağıstan dəstəsi, qərbdən Zaqafqaziya hökumətinin qüvvələri, Hacıqabul və Şamaxı istiqamətindən Müsəlman Korpusunun bölmələri. Hacıqabul ətrafındakı döyüşlərdə 7-ci və 8-ci müsəlman nişançı alaylarının bölmələri iştirak etmiş, sayı 2 minə çatan gürcü dəstəsi ilə birlikdə yaşayış məntəqəsini düşməndən azad etmişdilər [5, s.48].

Məlumatlara görə, Müsəlman Korpusunun bölmələri digər istiqamətlərdə də döyüşmüş, İsmayıl xan Ziyadxanovun başçılığı altında 3 min nəfərlik dəstə Şamaxını tutmuşdu. Bu hadisələrin gedişində ilk vaxtlar antibolşevik qüvvələr bir sıra ciddi uğurlar qazansalar da, aprelin ikinci yarısından etibarən güclü hərbi dəstək alan bolşeviklər milli qüvvələri sıxışdırma bildilər. Müsəlman qırğınlarının artması ilə bağlı qəti tədbirlər görməyin vaxtının çatdığını bildirən azərbaycanlı nümayəndələr Qafqazın müstəqilliyi məsələsində qəti mövqelərinin çatdırılması üçün iclas çağırılması qərarına gəlmişdilər. Seymin 16 aprel tarixli iclasında bu narahatçılığı bölüşən qərar qəbul olunmasına, Bakının tutulması üçün Daxili İşlər və Hərbi nazirliklərə tapşırıqlar verilməsinə baxmayaraq, vəziyyəti dəyişmək mümkün olmadı [5, s.49].

Türkiyənin razılığı ilə 1918-ci il mayın 11-də Batumda yeni sülh konfransı işə başladı. Danışıqlarda tərəflər arasında ərazi-sərhəd, müdafiə məsələləri də daxil olmaqla müxtəlif problemlərin həlli yolları müzakirə ediləcəkdi. Qətlialmaları dayandırmaq üçün davamlı çıxış yolu axtarışında olan və yaranmış imkandan dərhal bəhrələnməyə çalışan Azərbaycan nümayəndələri 1918-ci il mayın 14-də Batum konfransında Cənubi Qafqaz sülh heyəti başçısından Bakı Xalq Soveti qoşunlarının Gəncəyə doğru hərəkətinin qarşısını almaq üçün türk qoşunlarının Cənubi Qafqaz ərazilərinə keçməsinə razılıq verməsini tələb etdilər [5, s.56].

Yaranmış vəziyyətlə əlaqədar Seym konfransın işini başa çatdırma, problemləri çözmə bilmədi. Konfransda qaldırılan həmin məsələlər milli respublikaların öz müstəqilliyini elan etməsindən sonra onların hər biri tərəfindən ayrılıqda davam etdirildi.

Nəticə

Mövzunun araşdırılması belə bir qənaəti bir daha təsdiq edir ki, müstəqilliyin elan edilməsi ərəfəsində Azərbaycanda və bütün Cənubi Qafqazda mürəkkəb hərbi-siyasi şərait yaranmışdı. 1917-ci ilin oktyabrında Rusiyada bolşevik inqilabının meydana gətirdiyi yeni hakimiyyət Cənubi Qafqazda tanınmadı, mürəkkəbləşməkdə olan mövcud hərbi-siyasi böhranın qarşısının alınması da mümkün olmadı, həmçinin Cənubi Qafqazda qüvvələrin bir yerə səfərbər edilməsi də baş vermədi. Çünki bir tərəfdən Azərbaycanda, xüsusilə də bölgənin sənaye mərkəzi olan Bakıda hakimiyyətin bolşevik-daşnak qüvvələrinin əlinə keçməsi və onların nəzarəti altında çoxsaylı hərbi qüvvələrin olması, digər tərəfdən də güclü hərbi dəstələrə malik olan erməni-daşnak qüvvələrinin Azərbaycanın tarixi torpaqlarında milli qırğınlar törətməsi və bu ərazilərə iddialar irəli sürməsi çıxış yollarının çox təcili tapılmasını tələb edirdi. 1917-ci ilin dekabrında milli tərkibdən ibarət Müsəlman korpusunun təşkilinə başlansa da, texniki təchizatın olmaması və çağırış-səfərbərlik işlərinin çətinlikləri bu korpusun formalaşmasına ciddi mənfi təsir göstərdi. Milli hərbi gücün olmamasının nəticəsi idi ki, 1918-ci ilin mart-aprel aylarında

Azərbaycan ərazisində kütləvi qırğınlar törədildi. Buna görə də müstəqilliyin elan edilməsi ərəfəsində Azərbaycanda və onun ətrafında mürəkkəb hərbi-siyasi şərait qalmaqda idi. Belə vəziyyət ciddi hərbi-siyasi dəyişikliklər edilməsini tələb edirdi ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin elan edilməsi bu proseslərin başlanğıcını qoydu.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Rəsulzadə, M.Ə., Əsərləri (mühacirət dövrü), “Yeni Qafqasiya”, “Azəri-Türk”, “Odlu Yurd”, “Bildiriş”dəki yazıları II cild, Nəşrə hazırlayan: Nəsiman Yaqublu, Bakı, “Qanun” nəşriyyatı, 2021, s. 680 s.
2. Baykara, H.N., Azərbaycan istiqlal mübarizəsi tarixi, Bakı, “Azərnəşr”, 1992, 276 s.
3. Rəsulzadə M.Ə., Azərbaycan Cümhuriyyəti, Bakı, “Təknur” nəşriyyatı, 2015, 152 s.
4. Qəniyev, H.Q., Talışinski E.B, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (28 may 1918-ci il – 27 aprel 1920-ci il) 100 il, Bakı, “Mütərcim” nəşriyyatı, 2018, 80 s.
5. Şüküroğlu, L.Ş, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə ordu quruculuğu, Bakı, “Elm və təhsil” nəşriyyatı, 2018, 466 s.
6. Şıxlinski, Ə.İ., Xatirələrim, “Azərnəşr”, Bakı, 1984, 191 s.
7. İsgəndərov A.C., Müsəlman Şərqiində ilk demokratik dövlət - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti // “Azərbaycan” qəzeti. N 114 - / - 2018, 22 may. - s. 1, 5.
8. Topçubaşov, Ə.Ə., Azərbaycan Cümhuriyyətinin yaradılması, Bakı, 2013, “Təknur” nəşriyyatı, 60 s.
9. Şeyxzamanlı, N.S., Azərbaycan istiqlal mücadiləsi xatirələri, Bakı, “Azərbaycan” nəşriyyatı, 1997. 176 s.
10. Süleymanov, M.S., Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin hərbi tarixi: I cild, Tehran, Firuzan nəşriyyatı, 2014, 760 s.
11. Məmmədzadə, M.B., Milli Azərbaycan hərəkəti, Bakı, Nicat nəşriyyatı, 1992, 246 səh.
12. . Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası: [2 cildə] / tərt. ed. baş red. Yaqub Mahmudov; red heyəti: İ.Ağayev, T.Babayev (məsul katib), A.Bağırov və b., Bakı, “Lider” nəşriyyatı, - c. 1. -2004, -440 s.
13. Насиров, Т.М., Борьба за власть в Азербайджане (1917-1920 гг.), Баку, издательство “Азербайджан”, 1993, 120 стр.
14. İsmayılov, R.Ə., Azərbaycan tarixi, Bakı, “Azərnəşr”, 1993, 163 s.

Аннотация

Вопросы безопасности азербайджанского народа накануне создания Азербайджанской Демократической Республики Лятиф Бабаев

Во время Первой мировой войны, территория Азербайджана не находилась на линии фронта, но народ переживал трудности этой войны. Население, находившееся в тяжелом экономическом положении, было полностью мобилизовано на ведение этой войны. С другой стороны, резкие политические изменения, произошедшие в России, также поставили азербайджанский народ перед серьезным политическим выбором. В статье были проанализированы оба этих момента и исследован политический ландшафт того периода. На основе приведенных фактов оценивались изменения, которые принес в регион большевистский переворот в России в октябре 1917 года, установление на короткий период самостоятельной местной власти на Южном Кавказе и слабость этой власти. Одним из вопросов, освещенных в статье, является вопрос организации национального Мусульманского корпуса с конца 1917 года. Национальные силы Азербайджана придавали большое значение организации этого корпуса с точки зрения обеспечения безопасности народа. В статье также проанализировано усиление большевистско-дашнакских сил в Азербайджане и регионе и агрессия, совершенная этими

силами против Азербайджанского народа. Исследование данной темы важно с точки зрения изучения истории накануне независимости Азербайджана.

Ключевые слова: военно-политическая безопасность, Южный Кавказ, большевистская революция, национальные войска, национальная резня, национальная мощь

Abstract

**The security problems of Azerbaijan people on the eve of beginnings
of Azerbaijan Democratic Republic**

Latif Babayev

During the First World War, the territory of Azerbaijan was not on the front line, but the people experienced the difficulties of this war, because the people, who were in a difficult economic situation, were completely mobilized to wage this war. On the other hand, the drastic political changes that occurred in Russia also confronted the Azerbaijani people with a serious political choice. The article analyzed both of these points and explored the political landscape of that period.

Based on the above facts, the changes brought to the region by the Bolshevik revolution in Russia in October 1917, the establishment of independent local government in the South Caucasus for a short period and the weakness of this government were assessed. One of the issues covered in the article is the issue of organizing the national Muslim Corps since the end of 1917. The national forces of Azerbaijan attached great importance to the organization of this corps from the point of view of ensuring the security of the people. The article also analyzes the strengthening of the Bolshevik-Dashnak forces in Azerbaijan and the region and the aggression committed by these forces against the Azerbaijani people. The study of this topic is important from the point of view of studying history on the eve of Azerbaijan's independence.

Keywords: military-political security, South Caucasus, Bolshevik revolution, national troops, national massacre, national power

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 17.02.2025

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 20.02.2025

Çapa qəbul edilmişdir: 11.03.2025

KRİTİK İNFORMASIYA İNFRASTRUKTURLARINA QANUNSUZ MÜDAXİLƏLƏRİN NÖVLƏRİ

Rəşad Məhərrəmov

Milli Müdafiə Universiteti,

Bakı Dövlət Universiteti

maharramov13@gmail.com

Xülasə. Kompüter və internetin hələ yeni inkişaf etməyə başladığı və qlobal cəmiyyətin bütün təbəqələrinin ona çıxışının olmadığı dövrlərdə informasiya sistemlərinə qanunsuz müdaxilələr “ağ yaxalılıqların cinayətləri” kimi adlandırılırdı. Lakin informasiya sistemlərinin inkişafı, internetin geniş yayılması və bütün dünyada qlobal miqyasda virtual mühitdə sərhədlərin aradan qalxması ilə insanların çıxış imkanları artdıqca belə pozuntuların cəmiyyətin hər təbəqəsindən olan insanlar tərəfindən törədilməsi müşahidə olunmağa başladı. Hətta şəxslərin informasiya sistemlərinə qarşı hücumları planlı, mürəkkəb və bir neçə nəfərin, bəzən hətta fərqli ölkələrdə olan şəxslərin şəbəkələr vasitəsilə birləşərək iştirakı ilə törədilməsi halları müşahidə olunur. Bu halda, ilk növbədə cinayətkarların tutulması və sübutların əldə edilməsi üçün ölkələrin birgə hərəkət etməsi və əməkdaşlıq etməsi zərurəti meydana çıxmışdır ki, bu da bir sıra beynəlxalq tənzimləmələrin aparılmasını şərtləndirmişdir.

Məqalədə kritik informasiya infrastrukturlarına yönəlmiş qanunsuz müdaxilələrin hüquqi aspektləri təhlil olunmuş, milli və beynəlxalq hüquqi çərçivələr nəzərdən keçirilmiş, həmçinin Azərbaycan Respublikasında bu sahədə mövcud olan normativ-hüquqi baza və onun praktiki tətbiqi araşdırılmışdır. Bundan başqa, daxili və xarici təhdidlərin qarşısının alınması üçün qarşıya çıxan problemlər və onların mümkün həll yolları təhlil olunmuşdur.

Açar sözlər: kritik informasiya infrastrukturu, kompüter sistemi, informasiya sistemi, verilən, informasiya hüquq pozuntusu, kibertəhdid, kiberhücum, kiberinsident, kibercinayət

Giriş

İnformasiya texnologiyalarının sürətlə inkişaf etdiyi müasir dövrdə dövlətlərin dayanıqlığı və təhlükəsizliyi üçün kritik informasiya infrastrukturlarının qorunması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Ölkənin siyasi və müdafiə təhlükəsizliyinin, milli və hərbi-siyasi maraqların qorunması kontekstində daxili və xarici mənbələrdən qaynaqlanan qanunsuz müdaxilələr, kibertəhlükələr və hibrid hücumlar bu sahənin effektiv hüquqi tənzimlənməsini zəruri edir.

İnformasiya sistemlərinə müdaxilələr törədilmə formalarına görə bəzi hallarda cinayətkarla əməl arasında məsafə fərqi olduğu kimi, cinayət təşkil edən əməllərlə əməllərin nəticələrinin baş verdiyi yerlər də fərqli ola bilər. Məsələn, cinayətkar informasiya sisteminə daxil olaraq sistemdəki məlumatları əldə edərək əməlini Azərbaycan sərhədləri daxilində həyata keçirsə də, informasiya sisteminin IP ünvanı Çikaqo mərkəzli ola biləcəyi kimi, qanunsuz yolla əldə etdiyi məlumatlarla Rusiya sərhədləri daxilində başqa bir informasiya sisteminə də qanunsuz yollarla daxil olaraq digər informasiya sisteminə qarşı da qanunsuz olaraq daxilolma cinayətini törədə bilər. Burada dəlillərin toplanması, qoruyucu tədbirlərin görülməsi və məhkəmə prosesinin hansı ölkənin qanunvericiliyinə əsasən aparılacağı kimi bir çox məsələlər qarşımıza çıxır ki, bütün bunlar tədqiqat mövzusunun aktuallığını şərtləndirir.

Məqalənin ümumi metodoloji əsasını nəzəri-tarixi təhlil, müqayisəli təhlil, statistik məlumatların təhlili təşkil edir. Tədqiqat zamanı həm Azərbaycan, həm də xarici tədqiqatçıların elmi əsərləri, eləcə də beynəlxalq hüquq normaları təhlil olunmuşdur.

Məqalənin hazırlanmasında əsas məqsəd kritik informasiya infrastrukturlarının qorunması və hüquqi tənzimləmələrin təkmilləşdirilməsi istiqamətində praktik təkliflər verməklə, bu sahədə milli təhlükəsizliyin daha etibarlı şəkildə təmin olunmasına töhfə verməkdir.

Məqalədə əvvəlcə tədqiqat mövzusu üzrə əsas anlayışlara nəzər yetirilmiş, sonra kritik informasiya infrastrukturalarına dair milli hüquqi yanaşma təhlil edilmiş, daha sonra kritik informasiya infrastrukturalarına qanunsuz müdaxilələrin təsnifatı aparılaraq, səmərəli təcrübi və hüquqi tövsiyələr işlənib hazırlanmışdır.

Kompüter sistemi və kompüter məlumatlarının mühafizəsi informasiya təhlükəsizliyinin əsas elementi kimi

İnformasiya sistemləri və informasiya sistemlərinin kommunikasiyasında zəruri olan internet gündən-günə həyatımızda daha çox yer tutur. Səhiyyə, iqtisadiyyat, müdafiə, təhsil və digər bir çox sahələrdə informasiya və internetin günbəgün daha da fəal şəkildə istifadə edildiyinin şahidi oluruq. İnformasiya sistemlərinin həyatın hər sahəsinə daxil olması ilə vaxt və işçi qüvvəsinə qənaət edilmişdir. Lakin informasiya sektorunun bu qədər inkişaf etməsinin ardınca informasiya sistemlərinin və sistem istifadəçilərinin təhlükəsizlik sferasında boşluqlar da meydana çıxır. Bəşər tarixinin hər mərhələsində olduğu kimi, kompüter və internet şəbəkələrinin geniş yayılması ilə keçmişdə və indiki dövrdə informasiya hüququnun həm texniki, həm də nəzəri cəhətdən təhlil edilərək araşdırılması və daim yenilənməsi zəruridir.

Kompüter sistemi və kompüter məlumatlarının mühafizəsini informasiya təhlükəsizliyinin obyektivi qismində şərh etməzdən əvvəl, əsas anlayışlara hüquqi münasibət bildirmək lazımdır.

Kompüter anlayışı. Kompüterə müxtəlif dillərdə fərqli adlar verilsə də, 1974-cü ildə keçirilən beynəlxalq ISO (International Standard Organization) Konfransından sonra kalkulyator və ya məlumat emal maşını kimi terminlərin yerinə “kompüter” termininin kompüterin vahid adı kimi istifadə edilməsi tövsiyə olunmuşdur [1, s.9]. Buradan da aydın olur ki, kompüterin quruluşu istifadə olunan texnologiyadan tamamilə asılı deyildir [1, s.28].

Kompüter digər elektron hesablama və proqramlaşdırıla bilən sistemlərdən fərqləndirən cəhət onun hesablama xüsusiyyətinə malik olması, yəni ümumi məqsədli istifadə oluna bilməsidir. Bu səbəbdən, kompüter yetərinə yaxşı təyin olunmuş və tərtib edilmiş hər cür problem üzərində işləyə bilən məlumat emal maşındır [2, s.26]. Beləliklə, gündəlik həyatda istifadə etdiyimiz soyuducu, qabyuyan maşın və ya soba kimi müəyyən məqsədlər üçün əməlləri yerinə yetirən elektron cihazlardan fərqli olaraq, kompüter özünə daxil edilən məlumatlar/kodlar vasitəsilə çoxsaylı problemləri həll etmək üçün proqramlaşdırılmışdır. Nəticə etibarilə, kompüter rəqəmsal kodlarla ifadə olunan məlumatlarla ümumi proqramlaşdırma apara bilən cihazdır.

“İnformasiya” termini fransız dilində olan “informatique” sözünün Azərbaycan dilinə tərcümə olunması ilə yaranmışdır. İnformasiya anlayışı Avropa İqtisadi Birliyi Ekspertlər Komissiyasının may 1983-cü il tarixli Paris Görüşündə “məlumatları avtomatik emala tabe tutan və ya məlumatların ötürülməsinə xidmət edən bir sistemdə qanunsuz, qeyri-etik və ya səlahiyyətsiz həyata keçirilən hər cür davranış” kimi müəyyən olunmuşdur [3, s.21].

İnformasiya anlayışı elektron şəkildə məlumat axınıni təmin edən cihazlarla nizamlı şəkildə işlənməsi işlənmiş məlumatlar nəticəsində yaranan informasiya prosesinin ötürülməsi və bu şəkildə məlumat axını trafikini ifadə edən bir anlayışdır [4, s.546]. Beləliklə, informasiya anlayışı daha geniş şəkildə insanların texniki, sosial, iqtisadi, hüquqi, mədəni və digər müxtəlif məlumatların elektron mühitdə müxtəlif əməliyyat vasitələri ilə işləndikdən sonra yüksək sürətli məlumat, səs və görüntü daşıyan rabitə vasitələri ilə ötürülməsinin aparıldığı elektron mühit kimi müəyyən oluna bilər [5, s.870; 2, s.131]

“İnformasiya” və “kompüter” terminlərini anlayış baxımından təhlil etdikdə, onların bir-birindən fərqli olması aşkar görünür. Buna görə də qanunvericilikdə bu iki anlayışın bir-birinin yerinə istifadəsinin doğru olmadığı qəbul edilir [5, s.858]. Müəlliflərə görə, informasiya kompüterə nisbətən daha böyük bir anlayışı ifadə edən üst termdir. Kompüter məlumatların saxlanması, işlənməsi və yenidən qiymətləndirilməsi fəaliyyətlərini, yəni məlumatların emalı proseslərini təkbaşına yerinə yetirə bilir. İnformasiya isə kompüterdən fərqli olaraq, həm məlumatların işlənməsini, həm də məlumatların ötürülməsini, yəni əlaqəsini ifadə edir [6, s.30-31].

İnformasiya cinayətləri ümumilikdə kompüter sistemi üzərindən törədilə bildiyinə görə “kompüter cinayətləri” kimi (anlayış baxımından informasiya cinayətləri yerinə) adlandırılma da, kompüter, informasiya sistemində “kompüter” termininə verdiyimiz tərifə əsasən informasiyanın alt anlayışıdır. Bu anlayış qarışıqlığının səbəbi informasiya cinayətlərinin Amerikada ortaya çıxması nəticəsində Amerika Qanunvericiliyində “computer crimes” ifadəsinin digər ölkələrdəki hüquqşünaslar tərəfindən də informasiya cinayətlərində qəbul edilməsidir [5, s.858].

Amerika qanunvericiliyində geniş şəkildə istifadə olunan “kompüter cinayətləri” ifadəsi ilə yanaşı, “kompüterlə bağlı cinayət” (computer-related crime), “kompüter vasitəsilə törədilən cinayət” (computer-assisted crime), “kompüterə qarşı cinayətlər” (crimes against computer), “kibercinayətlər” (cybercrimes), “yüksək texnologiyalı cinayətlər” (high-tech crimes) və “texnoloji cinayətlər” (technocrimes) kimi ifadələr də bu cür cinayətləri ifadə etmək üçün istifadə olunur [7, s.104]. Lakin cinayəti adlandırarkən yalnız cinayətin törədilməsində istifadə edilən vasitə olan “kompüter” terminini istifadə etməyimiz əhatə dairəsi baxımından qeyri-kafi (səhv) olar. İnternetin geniş yayılması və baş verən böyük inkişaf nəticəsində cinayətləri ifadə etmək üçün “internet cinayəti” və ya “kiber cinayət” anlayışlarının istifadə edildiyi müşahidə olunur. Ünverin fikrinə görə, İnternet/kompüter cinayətkarlığı sahəsindəki qurumlar, subyektlər və əməl xüsusiyyətləri baxımından termin və anlayış birliyinə nail olunmalıdır. Bəzi müəlliflərin seçdiyi “internet cinayəti” termini yanlışdır. Burada internet, intranet və ya ekstraneti də əhatə edən “kiber məkan” və ya “informasiya sistemi” anlayışları cinayətin törədildiyi məkanı, cinayətin işlənməsində vasitəni və ya bəzən maddi obyektə ifadə edir, deyərək, “internet cinayəti” ifadəsinin yalnız internet mühitində və internet vasitəsilə törədilən cinayətlər üçün istifadə edilə biləcəyini bildirmişlər [8, s.78-79].

Qeyd edilməli olan digər bir məsələ isə Avropa Şurasının Budapeşt Konvensiyasında yer alan “kibercinayət” anlayışıdır. Kibercinayət informasiya sisteminin təhlükəsizliyini və/və ya ona bağlı olan məlumatları və/və ya istifadəçini hədəf alan və informasiya sistemindən istifadə edilməklə törədilə bilən cinayətdir. Respublikamızın tərəfdaş olduğu Avropa Şurasının Kiber Cinayət Konvensiyasına əsasən, kompüter məlumatları və sistemlərinin məxfiliyinə, bütövlüyünə və əlçatanlığına qarşı cinayətlər kateqoriyasında qanunsuz giriş, müdaxilə, məlumatlara müdaxilə, sistemə müdaxilə, cihazların sui-istifadəsi; kompüterlə bağlı cinayətlər kateqoriyasında isə kompüterlə bağlı saxtakarlıq, kompüterlə bağlı dələduzluq, uşaq pornoqrafiyası ilə bağlı cinayətlər, müəllif hüququ və ona bağlı hüquqların pozulması ilə əlaqədar cinayətlər sadalanmışdır. Bizim fikrimizcə, yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, dar mənada özünə hesab kodları ilə verilən konkret məlumatları işləyən və bu əməllərə uyğun olaraq proqramlaşdırma aparılabilən kompüterin yerinə, “kompüter” anlayışını da özündə ehtiva edən daha geniş və üst anlayış olan “informasiya” ifadəsinin bütün cinayət növlərini ifadə etmək üçün istifadə olunması daha uyğundur.

Hərflər, rəqəmlər, qrafiklər və ya təsbit edilməsi mümkün olan digər işarələrdən ibarət məlumatlar kompüterin özünə görə işlədiyi məlumatlardır. “Sistem daxilindəki bütün elementlər məlumat xarakteri daşıyır” şəklində informasiya sisteminin tərfi verilərək kompüterin informasiya fəaliyyətində əməliyyatın həyata keçirildiyi vasitə olduğu qeyd olunmuşdur. Bu ifadədən də aydın olduğu kimi, “informasiya” anlayışı “kompüter” anlayışına görə daha geniş, əhatəli və texnoloji inkişaflarla birlikdə dəyişən cinayət potensialını qarşılaşmağa xidmət edən ifadə olduğuna görə bu sahədəki bütün cinayət növlərini əhatə edən bir məfhum kimi istifadə olunur.

Mövzumuzla bağlı digər termin isə kompüter tərəfindən üzərində əməliyyat aparılabilən hər cür dəyər kimi təyin olunan “kompüter məlumatı”dır. “Məlumat” ingilis dilindəki “data” sözünün qarşılığı olaraq dilimizdə yer almışdır. Məlumat hər cür informasiyanın kompüterlərin işləyə biləcəyi, işlədiyi informasiya ilə əməliyyat aparılabiləcəyi, lazım gəldikdə saxlaya biləcəyi və saxladığı informasiyanı zərurət olduqda yenidən işləməyə başlaya biləcəyi informasiyaların mücərrəd rəqəmsal formatda çevrilmiş halıdır [9, s.23; 2, s.29]. Kompüter və ya informasiya sistemi tərəfindən saxlanıla bilən, əməliyyat aparılabilən hər cür səsli, vizual, rəqəmsal, loqaritmik məlumatlardır.

Avropa Şurasının Kibercinayətkarlıq haqqında Konvensiyası “kompüter məlumatı” anlayışına yer verərək, bu anlayışı kompüter sisteminin müəyyən funksiyaları yerinə yetirməsini təmin edən proqramlar

da daxil olmaqla, kompüter sistemində işlənməyə yararlı hər cür məlumat və konsept kimi müəyyən etmişdir.

Kompüter və internetin cəmiyyət tərəfindən daha asan əldə edilə bilməsi, qlobal olaraq fərdlər tərəfindən gündəlik həyatın hər sahəsində istifadə olunması və daha da əhəmiyyətli, “kompüter” anlayışını özündə ehtiva edən və “kompüter” anlayışını aşan xüsusiyyətdəki informasiya sektoruna daxil olan bütün proqramların geniş yayılması ilə informasiya sahəsində törədilən cinayətlərin tərfi və təsnifatı qaçılmaz olmuşdur.

İlk olaraq informasiya sahəsində törədilən cinayətlərin terminoloji baxımından adlandırılmasında fərqliliklərin olduğunu görürük. 2001-ci il tarixli Avropa Şurası Konvensiyasında “kibercinayət” ifadəsi yer aldığı üçün 2012-ci ildən etibarən ölkəmizin cinayət qanununda da bu termindən istifadə olunur.

Əslində, informasiya sahəsindəki cinayətlərin tərifində istifadə olunan anlayışlar arasındakı müxtəliflik tarixi inkişafı müasirləşən texnologiyadan irəli gələn yeni ehtiyacları və anlayış bütövlüyünü daha yaxşı qarşılamaq probleminin nəticəsidir. Baş verən texnoloji inkişaf, hər gün internetə çıxışın genişlənməsi və qloballaşan dünyada informasiya axınının və informasiyanın gündə-günə artması informasiya cinayətlərinə tərif verilməsini çətinləşdirir və bu cinayətlərin anlayış məzmununu genişləndirir.

Hal-hazırda kompüter və internet vasitəsilə informasiya cinayətlərinin törədilməsi səbəbindən “internet cinayətləri” [10, s.447] kimi adlandırma aparılsa da, belə bir terminin istifadəsi informasiya cinayətlərini izah etmək üçün doğru deyil. Daha əvvəl də izah etdiyimiz kimi, “informasiya” anlayışı üst anlayış olub, informasiya sahəsindəki bütün anlayışları özündə ehtiva edir. Bu səbəbdən, informasiya cinayətləri geniş şəkildə internet mühitində həyata keçirilsə də, internet cinayətləri terminini istifadə etmək informasiya cinayətlərinin bütün növlərini əhatə etmək üçün yetərli deyil.

Hazırda informasiya sistemi vasitəsilə törədilmə halı ilə, xüsusilə internet mühitində tez-tez rast gəlinən saxtakarlıq, narkotik və ya psixotrop maddə istehsalı və ticarəti, xüsusi işarə və geyimlərdən qanunsuz istifadə, qanunsuz qumar və mərc oyunları, qumar oynanması üçün yer və imkan təmin edilməsi, hədə-qorxu, şantaj, xalqı nifrət və düşmənçiliyə təhrik etmə və ya alçaltma, məlumatları qanunsuz olaraq vermə və ya əldə etmə cinayəti kimi bir çox cinayət informasiya sistemləri vasitəsilə daha asan törədilə bilsə də, qanun müddəalarında bu cinayətlərin informasiya sistemləri ilə törədilməsi halında xüsusi tənzimləmə və ya ağırlaşdırıcı səbəb qanun maddələrində açıq şəkildə tənzimlənmiş formada yoxdur. Qeyd etdiyimiz bu cinayətlərin informasiya sistemləri vasitəsilə törədilməsi həm cinayətkarların bu cinayətlərə çıxışını asanlaşdırır, həm də cinayətlərə hazırlıq hərəkətləri ilə cinayətin tamamlanmasını asanlaşdırır. Bundan əlavə, informasiya sistemləri vasitəsilə baş verən texnoloji inkişaf nəticəsində informasiya sistemlərində törədilən cinayətlərə dair dəlil əldə etmə və cinayətkarların müəyyən edilməsinin gündən-günə çətinləşməsi qarşısında bu cinayətlərə qarşı ədalətsizlik məzmunu artır. Saxtakarlıq, narkotik və ya psixotrop maddə istehsalı və ticarəti, xüsusi işarə və geyimlərdən qanunsuz istifadə, qanunsuz qumar və mərc oyunları, qumar oynanması üçün yer və imkan təmin edilməsi, hədə-qorxu, şantaj, xalqı nifrət və düşmənçiliyə təhrik etmə və ya alçaltma kimi cinayətlərin informasiya sistemləri vasitəsilə törədilməsinin Qanunda açıq şəkildə ağırlaşdırıcı hal kimi tənzimlənməsi cinayətkarların daha ağır cəzalarla qarşılaşması vəziyyətini yaradacağından, cinayətlərin qarşısının alınmasına yönəlik töhfəsi nəzərə alındıqda belə bir tənzimləmənin zəruriliyi ortaya çıxır.

Kritik informasiya infrastrukturlarına müdaxilələr milli təhlükəsizliyə təhdidlərdən biri kimi

Əvvəlcə, “kritik infrastruktur” və “kritik informasiya infrastrukturu” terminlərinə aydınlıq gətirək. Kritik infrastrukturlar zədələndiyi və ya məhv edildiyi təqdirdə tədarük zənciri, sağlamlıq, təhlükəsizlik və iqtisadi və ya iqtisadi sistemlər də daxil olmaqla cəmiyyətin mühüm funksiyalarına ciddi təsir göstərəcək maddi resurslar, xidmətlər, informasiya texnologiyaları sistemləri, şəbəkələr və infrastruktur aktivləri zərər görmüş olar. Kritik infrastruktur termini 2001-ci il ABŞ Patriot Aktının 1016(e) Bölməsində millət üçün müəyyən həyati əhəmiyyət kəsb edən həm fiziki, həm də virtual sistemlər və mallar kimi müəyyən edilmişdir ki, onların nasazlığı və ya məhv edilməsi ölkənin təhlükəsizliyinə,

millətin iqtisadi təhlükəsizliyinə, milli ictimai sağlamlıq və yuxarıda göstərilənlərin hər hansı bir kombinasiyasına zəiflədici təsir göstərəcək. 2004-cü ilin iyununda Avropa Şurası İttifaq ərazisində kritik infrastrukturların mümkün terror hücumlarından qorunması strategiyasının hazırlanmasına çağırış təşəbbüsü ilə çıxış etdi və bu, Komissiyanın 2004-cü il tarixli 702 sayılı Kommunikasiyasını dərc etməsinə səbəb oldu. 2008-ci ildə Komissiya 2008/114/EC Direktivinin təsdiq edilməsinə rəhbərlik etmişdir ki, bu Direktiv hazırda kritik infrastrukturlara dair Aİ qanunvericiliyinin əsasını təşkil edir. Direktivdə kritik infrastrukturlar üzv dövlətlərdə yerləşən və cəmiyyətin həyati funksiyalarının, vətəndaşların sağlamlığının, təhlükəsizliyinin və iqtisadi və sosial rifahının təmin edilməsi üçün vacib və zəruri olan element, sistem və ya onun bir hissəsi kimi müəyyən edilmişdir.

“İnformasiya, informasiyalaşdırma və informasiyanın mühafizəsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununun 2-ci maddəsinə əsasən, kritik infrastruktur – dövlətin, cəmiyyətin və vətəndaşların normal fəaliyyətini təmin edən və fəaliyyətində fasilə yaranması milli təhlükəsizlik, ictimai sabitlik və rifaha ciddi təsir göstərə biləcək aşağıdakı sahələri əhatə edir:

- dövlət idarəçiliyi;
- müdafiə və təhlükəsizlik;
- səhiyyə sistemi;
- maliyyə bazarları;
- energetika sektoru;
- nəqliyyat infrastrukturu;
- informasiya texnologiyaları və telekommunikasiya;
- su təchizatı və ətraf mühitin qorunması.

Kritik informasiya infrastrukturu isə bu sahələrin fasiləsiz və təhlükəsiz fəaliyyətini təmin edən texnoloji vasitələrin məcmusudur. Bu vasitələrə aşağıdakılar daxildir:

- avtomatlaşdırılmış idarəetmə sistemləri;
- informasiya-kommunikasiya şəbəkələri;
- informasiya sistemləri.

Bu infrastrukturun funksional pozuntuları milli təhlükəsizliyə, ictimai maraqlara və vətəndaş hüquqlarına əhəmiyyətli dərəcədə zərər vura bilər.

Kritik infrastrukturlar həm informasiya texnologiyaları, həm də əməliyyat texnologiyaları şəbəkələrini ehtiva edir. Əməliyyat texnologiyalarının təhlükəsizliyinin təmin edilməsi ilk növbədə informasiya texnologiyalarından keçir. Çünki təcavüzkarlar əməliyyat texnologiyalarına çatmaq üçün informasiya texnologiyalarından sıçrayış nöqtəsi kimi istifadə edirlər. Bu vəziyyətin nümunəsi 2015-ci ildə Ukraynada 225.000 istifadəçinin elektrik enerjisinin kəsilməsinə səbəb olan kibercühdə özünü göstərmişdir. Təcavüzkarlar əvvəlcə hədəfli fişinq hücumu ilə informasiya texnologiyalarına, sonra BlackEnergy 3 zərərli proqram təminatından istifadə edərək istifadəçi hesabı məlumatlarını əldə etmiş və əməliyyat texnologiyaları şəbəkəsinə sızmışlar [11, s.5-6].

Kritik informasiya infrastrukturlarına müdaxilələrin milli hüquqda təsnifləndirilməsi

Kritik informasiya infrastrukturlarına müdaxilələr daxili və xarici təhdid formasında ola bilər. Məhz bu baxımdan müdaxilənin hüquqi qiymətləndirilməsi beynəlxalq və milli-hüquqi aspektdən aparılır. Belə ki, kiberməkanın sərhədlərinin genişliyi səbəbindən ilə bir çox hallarda xarici təhdidlər bir neçə dövlətin ərazisini əhatə etmiş olur. Bu zaman müdaxiləyə hüquqi yanaşma fərqli xüsusiyyətlərə malik olur.

Qeyd olunanları nəzərə alaraq, informasiya sistemlərinə müdaxilələr çərçivəsində kibercühdləri və informasiya hüquq pozuntularını (həm cinayətlər, həm də inzibati pozuntular) nəzərdən keçirməyi məqsədəuyğun sayırıq.

Kritik informasiya infrastrukturlarına qarşı təhdidlərin ortaya çıxmasında üç səbəb var. Bunlar internet mühiti və informasiya bazasındakı boşluqlar (internet ünvanlaşdırma sahəsi, adı, sistemi, internetə çıxışı təmin edən sistemlərin əksəriyyətinin ümumi çıxışa açıq və şifrsiz olması, zərərli və

təhlükəli proqramları yaymaq qabiliyyəti və internetin mərkəzləşdirilməmiş geniş şəbəkə olması), informasiya avadanlığı ilə proqramlar arasındakı xətalər və boşluqlar, kritik sistemlərə onlayn çıxışın asan olmasıdır [12, s.25].

İnformasiya sahəsinə qarşı ən çox həyata keçirilən hücum növləri bunlardır:

1. **Gizli dinləmə (Sniffing)**. İnformasiya axınının olduğu virtual yolu kəsmək kimi təyin olunur. İngilis dilindəki qarşılığı “iyləmək” olan “sniffing” informasiya sistemləri arasındakı informasiya mübadiləsinin dinlənməsi deməkdir. Sniffingın məqsədi şifrləri (*e-poçt, veb, ftp, telnet, SQL*) və ötürülən fayllardakı məlumatları ələ keçirməkdir [13, s.3].

2. **Xidmətdən kənarlaşdırma (Denial of Service)**. Təqdim olunan xidməti yavaşlatmaq və ya tamamilə dayandırmaqdır. Xidmətdən kənarlaşdırma hücumlarının məqsədi sistemi həddindən artıq yükləyərək, onun normal işləməsinin qarşısını almaqdır [13, s.4].

3. **IP saxtakarlığı (IP Spoofing)**. Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, internetdə informasiya mübadiləsi müxtəlif protokollar vasitəsilə təmin olunur. IP saxtakarlığı da bu protokollar vasitəsilə qoşulan kompüterdə həqiqi IP ünvanının gizlədilərək qoşulan sistemə IP-nin göstərilməməsidir [13, s.4-5]. Saxta IP göndərilən kompüter göndərilən IP-nin həqiqi olub-olmadığını bilməyəcək. Bu hücum ümumilikdə başqasının IP ünvanından e-poçt göndərilməsi və ya müxtəlif informasiya bazalarına (saytlara, forumlara və s.) məzmun yazılması şəklində qarşımıza çıxır. Nəzəri cəhətdən bu hücum həyata keçirilə bilsə də, praktikada IP göndərilən sistem ələ keçirilmədən başqasının kompüterinə fərqli IP-dən qoşulmaq mümkün olmayacaq.

4. **Sosial mühəndislik hücumları**. Bu hücumlar insanların düşüncə, şəxsi ünsiyyət sahələrindən istifadə etməklə müxtəlif aldatma üsullarından istifadə edərək hədəf sistem haqqında məlumat əldə etmək, sistemi ələ keçirmək və ya sistemə daxil olaraq məlumat sızdırmaq şəklində həyata keçirilir. Sosial mühəndislik hücumları vacib məlumatlara və informasiya sistemlərinə qanuni istifadəçilər vasitəsilə çatmaq məqsədilə hücum edənlər tərəfindən texnoloji vasitələrdən istifadə etməkdənsə, insanları aldadaraq istifadəçilərin zəif cəhətlərindən istifadə etməklə həyata keçirilən üsullardır [14, s.9]. Fişinq və istənməyən e-poçt göndərmək sosial mühəndislik hücumlarına nümunədir. Bundan əlavə, sosial mühəndislik hücumunu həyata keçirən şəxsin hücumu hədəflədiyi şirkətə zəng edərək özünü informasiya texnologiyaları mütəxəssisi kimi təqdim etməsi və ya müxtəlif bəhanələrlə sistemə daxil olmaq üçün lazım olan istifadəçi adı və şifri öyrənməsi də sosial mühəndislik hücumudur [15, s.144].

Sosial mühəndislik hücumları ilə əlaqəli digər hücum növü şəxsiyyət oğurluğudur. Şəxsiyyət oğurluğu bir şəxsə məxsus şəxsi məlumatların oğurlandıqdan sonra ümumilikdə şəxsin etibarını qazanmaqla şəxsi inandırıcıdan sonra onun digər şəxsi məlumatlarını əldə edərək qanunsuz əməliyyatlar həyata keçirmək şəklində edilir. Bu hücum texnikası ilə şəxslərin qanuni hesablarından və ya onlayn hesablarından əməliyyat aparmaqla yanaşı, məlumatları ələ keçirilən şəxslər adına icazəsiz pulçıxarma əməliyyatları kimi böyük maddi zərərlərə də səbəb olur [16].

5. **SQL enjeksiyası texnikası**. SQL (Structured Query Language) məlumat bazalarından məlumat seçmək, silmək və yeniləmək kimi əməliyyatları apara bilmək üçün istifadə olunan əməliyyat informasiya bazası dilidir [17, s.62]. SQL enjeksiyası informasiya bazasında olan tətbiqlərə qarşı SQL sorğu dili quruluşu istifadə edilərək sorğu əməliyyatına qarşı edilən hücum növüdür. SQL enjeksiyası veb tətbiqlərdən əldə olunan istifadəçi girişləri ilə yaradılan SQL sorğularının yönləndirilməsi kimi də təyin oluna bilər [13, s.5-6].

6. **Arxa qapılar (Backdoors)**. İnformasiya sistemində adi yoxlama zamanı aşkarlanmayacaq, normal identifikasiya proseslərini keçməyə və ya yaradılan bu sistemdən məlumatı olan şəxsə həmin informasiya sistemə uzaqdan çıxışa imkan verən üsullar “arxa qapı” kimi təyin olunur [17, s.62; 18, s.34]. İnformasiya sistemə daxil olmaq üçün səy göstərən kibercinayətkarlar sonrakı mərhələlərdə bu sistem boşluqlarını saxlamaq istəyirlər, bu səbəbdən də tez-tez rast gəlinən hal olan arxa qapı üsulu dinləmə agentini yerləşdirilmiş “açıq qapı” buraxmaqdır. Arxa qapı boşluqları bəzi hallarda sistem qurucusu tərəfindən səhvən və ya qəsdən buraxıla bilər.

7. **Fişinq (Phishing)**. Ümumilikdə bank məlumatları, hesab məlumatları, kredit kartları və maliyyə məlumatlarının ələ keçirilməsi üçün bu qurumlardan göndərilmiş təəssüratı yaradaraq saxta e-

poçt göndərilməklə məlumatların əldə edilməsi şəklində edilən hücum növüdür. Bu saxta e-poçtun mövzusu ümumilikdə şəxsi şifrlərin dəyişdirilməsi, məlumatların yenilənməsi və ya müvafiq şirkətin veb saytına saxta keçid imitasiyası şəklində göstərilərək dələduzluq fəaliyyəti həyata keçirilir [19, s.57-58]. Bu hücum növü yalnız bank əməliyyatlarına giriş imkanını təmin edən sayt və ya tətbiqlərdə deyil, həmçinin tanışlıq saytlarında, söhbət saytlarında, onlayn alış-veriş saytlarında, aviaşirkətlərin saytlarında və digər bir çox veb saytlarda da qarşımıza çıxır [13, s.7]. Bu hücum növü hal-hazırda tez-tez maliyyə və bank şirkətlərinin korporativ mobil tətbiqlərinin saxta variantının hazırlanması və ya bankomatlara yerləşdirilən kartoxuyucu və saxta klaviatura kimi qurğularla həyata keçirilir. Yenə də sosial media üzərindən kampaniya bildirişi şəklində, e-poçt və ya SMS göndərilməsi yolu ilə məlumatların yenilənməsi kimi aldadıcı ifadələrə yer verərək şəxsləri saxta internet saytlarına yönləndirə və daha sonra şəxslərin bu saxta saytların informasiya sistemində daxil etdikləri məlumatları oğurlaya bilərlər.

8. **Casus Proqram (Spyware).** Əksər hallarda istifadəçinin razılığı və məlumatı olmadan informasiya sistemindən məlumat toplayaraq bu məlumatları üçüncü şəxslərə çatdırmaq üçün yaradılmış proqram kimi təyin olunur [20]. Ümumilikdə şifrlər, PIN kodları, hesab məlumatları, istifadəçi adları və kredit kartı nömrələri kimi məxfi və şəxsi təhlükəsizliyi maraqlandıran məlumatların toplanması, klaviatura düymələrinə basılmasının izlənməsi, internet tarixçəsinin izlənməsi, sessiya və hesabaçma məlumatları və e-poçt ünvanlarının əldə edilməsi şəklində həyata keçirilir. Casus proqramlar kompüter və ya internet parametrlərinizi öz əmrləri çərçivəsində dəyişdirir, informasiya sistemini istədikləri sistemə və ya informasiya bazasına yönləndirir və bəzən kompüterdə istifadəçinin məlumatı və əməliyyatı olmadan ümumilikdə reklam məzmunlu yeni pəncərələr açır [13, s.7].

9. **Troyanlar (Trojan).** Troyan adlandırılan bu zərərli proqramlar özlərini faydalı proqram kimi göstərərək qarşı tərəfdən yüklənmələrini təmin etməklə informasiya sistemində daxil olur. Əsasən iki fərqli fayldan ibarətdir. Bu fayllardan birincisi sistem istifadəçisinə göndərilir və istifadəçi zərərli proqramı işə saldıqda informasiya sisteminin bir informasiya kanalını özü üçün açaraq proqramçıya istifadəçinin informasiya sistemində çıxış imkanı verir. Informasiya sistemində Troyan yerləşdirən proqramçı isə ikinci faylı işə salaraq informasiya sistemi sahibinin sistemində çata bilər [21]. Bu zərərli proqramlar daxil olduqları informasiya sistemindəki istifadəçilərin şəxsi məlumatlarını (şifr, kredit kartı məlumatları, hesab nömrələri, xüsusi və vacib sənədlər) əldə etmək məqsədilə istifadə olunur və bu vəziyyət sistem istifadəçilərinə virus və qurdlardan daha çox ziyan vura bilər. Bundan əlavə, Troyanlar informasiya sistemində bilinməyən açıq qapı buraxa bilər və bununla da digər casus və zərərli proqramların müvafiq informasiya sistemində çıxışını asanlaşdırmış olar.

Troyanlar yalnız sistemə daxil olmaq və açıq qapı buraxmaqla kifayətlənmir, məlumatları silmək, qarşısını almaq, dəyişdirmək, kopyalamaq və kompüterlərin və ya kompüter şəbəkələrinin işini pozmaq kimi zərərlərə də səbəb olur [22].

10. **Viruslar.** Virus sistemdəki digər məlumatlara və fayllara yoluxaraq yayılan, xüsusi olaraq yaradılmış zərərli proqram növü kimi təyin olunur [13, s.7]. Virus informasiya sistemində daxil ola bilən, işləyən proqramlara özünü əlavə edə bilən, daxil olduğu proqram və məlumatların strukturunu dəyişdirir və ya poza bilən və özünü çoxalda bilən zərərli proqramlardır. Texniki cəhətdən bu cür zərərli proqramların virus kimi təyin olunması üçün özünün oxşarını yaradıb bunu digər fayl və məlumatlara yerləşdirə bilməsi tələb olunur [19, s.53].

Tarixi baxımdan virus adlandırılan biləcəyimiz ilk zərərli proqram 1970-ci illərin əvvəllərində The Rabbit (dovşan) adlandırılan proqramlarla ortaya çıxdı. Milli Standartlar və Texnologiya İnstitutunun (NIST) qeydlərinə görə isə, virus 1986-cı ildə IBM-PC əsaslı "Brain" adlı bir yükləmə sektoru virusudur. Viruslar hal-hazırda zərərli proqramlar arasında ən çox istifadə olunanıdır. Ümumilikdə viruslar informasiya sistemində daxil olur, istifadəçi fərqi varmadan özünü sistemdə çoxaldır, informasiya sisteminin əksər hallarda işləməsi üçün zəruri və vacib olan fayl və məlumatlarına yerləşir, yerləşdiyi proqramı qismən və ya tamamilə işləməz hala gətirərək sistemə ziyan vurur. Viruslar ümumilikdə informasiya sistemində daxil olaraq xüsusi və həssas məlumatları əldə etmək, əldə olunan məlumatlar

müqabilində pul tələb etmək, şəxsi şifrləri əldə etmək və şantaj cinayətini törətmək kimi bir çox səbəblə istehsal olunur və informasiya sistemində hücum edilir.

11. **Qurdlar (Worms), Bot və Spam.** Özünü informasiya sistemindəki məlumatlara yerləşdirmək əvəzinə, informasiya sistemində daxil olmaq üçün şəbəkə bağlantıları üzərindən sistem boşluqlarından istifadə edərək sürətlə yayılan zərərli proqramlardır [23, s.56]. Qurdlar özünü bir sistemdən digər sistemə kopyalamaq üçün yaradılmışdır. Lakin viruslardan fərqli olaraq qurdların informasiya sistemində yoluxması və sistemdə və ya digər informasiya sistemlərinə yayılması üçün heç bir insan hərəkəti tələb olunmur. Əvvəlcə informasiya sistemində fayl və ya məlumat ötürülməsini həyata keçirən proqramların nəzarətinə və işinə təsir edərək ora yerləşir və bir dəfə sistemə yoluxduqdan sonra özü-özünə çoxalaraq digər informasiya sistemlərinə daxil ola bilir [13, s.8]. Bir dəfə informasiya sistemində yoluxduqdan sonra digər informasiya sistemlərinə çata bilmək üçün şəxsin köməyi olmadan informasiya şəbəkələrindən istifadə edərək digər sistemlərə yayılır [24, s.216].

Botlar müəyyən əməlləri avtomatik olaraq yerinə yetirmək üçün yaradılmış proqramlardır. Botlar informasiya sistemində daxil olduqdan sonra sistem sahibinin razılığı və ya məlumatı olmadan müəyyən hərəkət və əməliyyatları həyata keçirə bilər [24, s.216]. Hal-hazırda kommersiya məlumatlarının toplanması, e-poçt, oyun, ictimai xəbər qrupu, söhbət, alış-veriş, səhm, proqram təminatı və s. kimi məqsədlərinə görə adlandırılan bir çox bot növlü zərərli proqram mövcuddur.

Spam informasiya sistemində eyni məzmunla malik birdən çox nüsxəsi olan mesajın belə bir mesaj almaq istəməyən istifadəçilərə istəmədikləri halda göndərilməsidir [25]. Mesaj yağışı kimi də adlandırılan bu cür reklam, məhsul təqdimatı, kampaniya [18, s.46] və ya promosyon qazanma kimi məzmunlarla informasiya sistemində daxil olmaq istəyən şəxslərin informasiya sistemi istifadəçisinin e-poçt ünvanlarına istənməyən e-poçt göndərməsi şəklində həyata keçirilir. Spam e-poçtlarla birlikdə ötürülən zərərli proqramların informasiya sistemi tərəfindən aşkarlanması çətin ola bilər. Daha çox özlərini faydalı proqram və ya vacib məlumat kimi göstərərək informasiya sistemi istifadəçisinin razılığını alaraq sistemə yerləşir, bu səbəbdən də bir çox təhlükəsizlik tədbirini aşıya bilər.

Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsində əvvəllər “Kompüter informasiyası sahəsində cinayətlər” ifadəsi nəzərdə tutulmuşdusa, hal-hazırda kibercinayətlərə görə məsuliyyəti müəyyənləşdirən fəsil “Kibercinayətlər” adlanır. Maraqlı məqam ondan ibarətdir ki, kiberməkan çox geniş əhatə dairəsinə malikdir və burada yalnız kompüter informasiyası ilə bağlı cinayətlər törədilmir, eyni zamanda kibermühitdən istifadə edərək, digər qeyri-qanuni əməllər (dələduzluq, müəlliflik hüquqlarını pozma, təhqir, böhtan və s.) icra olunur, yəni kiberməkanda mövcud əlaqələr və texniki vasitələr ənənəvi cinayətlərin törədilməsinin yeni üsulları qismində çıxış edə bilər [26, s.414].

İnformasiya hüquq pozuntularının törədilmə üsullarına geniş şərh verən G.A.Rzayeva yazır ki, İKT inkişaf etdikcə kibercinayətlərin törədilmə üsulları da artır və buna adekvat olaraq onlarla mübarizə tədbirləri də gücləndirilməlidir. Çünki bu növ cinayətlər yüksək latentlik səviyyəsi ilə xarakterizə olunur və bu latentlik onların törədilmə üsullarının xüsusiyyətlərindən irəli gəlir. Demək olar ki, əksər tədqiqatçılar latentlik dərəcəsiindən asılı olaraq kibercinayətlərin 4 növünü fərqləndirir:

Birinci qrupa baş vermə faktı haqqında nə hüquq mühafizə orqanlarının, nə də zərər çəkmiş şəxslərin heç bir məlumatının olmadığı cinayətlər daxildir. Buna “təbii latentlik” deyilir. Bu növ cinayətlərdə “aşkara çıxarma problemi” hökm sürür.

İkinci qrupa kibercinayətin baş verməməsi barədə məlumat vermək vəzifəsi daşıyan şəxslərin hüquq-mühafizə orqanlarını məlumatlandırmaması ilə bağlı cinayətlər daxildir. Bu isə “süni latentlik” kimi qiymətləndirilir və “məlumat verilməməsi problemi” mövcud olur.

Üçüncü qrupa törədilmiş kibercinayət barəsində hüquq-mühafizə orqanlarına məlumat verilsə də, istintaqı apararı şəxslərin peşəkarlıq səviyyəsinin aşağı olmasından irəli gələrək, əmələ düzgün qiymət verilməməsi və əməldə cinayət tərkibi əlamətlərinin aşkar edilməməsi nəticəsində latent qalan cinayətlər daxildir. Bu isə ədəbiyyatda “sərhəd və ya hissəvi latentlik” adlandırılır.

Dördüncü qrup kibercinayətlər baş vermə halı barəsində hüquq mühafizə orqanlarının məlumatının olduğu, lakin müxtəlif səbəblərdən qeydiyyata aparılmayan cinayətlər (gizlədilmiş və ya örtbas edilmiş cinayətlər) hesab olunur [26, s.419].

Tədqiqat mövzumuz kompüter sistemlərinə müdaxilələrlə bağlı olduğu üçün cinayət qanunvericiliyində belə müdaxilələrlə əlaqədar dispozişiyaları da nəzərdən keçirməyi uyğun sayırıq. Bunun üçün 3 maddə üzrə – 271-273-cü maddələr üzrə şərh vermək daha düzgündür. İnformasiya sisteminə qanunsuz daxil olma cinayəti CM-nin 271-ci maddəsində tənzimlənmişdir. Maddənin mətninə görə, kompüter sisteminə və ya onun hər hansı bir hissəsinə daxil olmaq hüququ olmadan həmin sistemə və ya onun hər hansı bir hissəsinə mühafizə tədbirlərini pozmaqla, yaxud burada saxlanılan kompüter məlumatlarını ələ keçirmək və ya başqa şəxsi niyyətlə qəsdən daxil olmaya görə məsuliyyət nəzərdə tutulmuşdur. Lakin müdaxilə yalnız qanunsuz daxil olma ilə kifayətlənmir. Ona görə də növbəti dispozişiyayı – 273-cü maddəni də şərhimizə əlavə etməliyik: “Kompüter sisteminə və ya kompüter məlumatlarına qanunsuz müdaxilə, yəni kompüter məlumatlarının qəsdən zədələnməsi, silinməsi, korlanması, dəyişdirilməsi və ya bloklanması buna hüququ olmayan şəxs tərəfindən törədilməklə əhəmiyyətli zərər vurulmasına səbəb olduqda cinayət məsuliyyəti yaranır”.

İnformasiya sisteminə qanunsuz daxil olma cinayəti ilə bir növ cinayətin törədilməsinin qarşısını almaq məqsəd güdülür. Çünki informasiya cinayətlərinin ilk mərhələsi əksər hallarda sistemə icazəsiz girişlə başladığından, bu əməl digər cinayətlərin də ilk mərhələsini təşkil edir.

İnformasiya sisteminə qanunsuz daxil olma cinayətindəki “daxil olma” termini ilə informasiya sisteminə olan məlumatların bir hissəsinə və ya hamısına fiziki və ya məsafədən başqa sistemlər, proqramlar və yaxud cihazlar vasitəsilə daxil olma halı nəzərdə tutulur. “İcazəsiz giriş” Avropa Komissiyası tərəfindən də “kompüter sistemlərinin bir hissəsinə və ya bütününə edilən icazəsiz girişləri” təsvir etmək üçün istifadə olunur [27, s.117].

Hesab edirik ki, qanunsuz daxil olma əməlini əksər hallarda müdaxilə baş verdikdən sonra aşkar etmək olur. Ona görə də müdaxilə zamanı qanunsuz giriş məqsədi və niyyəti müəyyənləşdirilir.

Nəticə

Kritik informasiya infrastrukturlarına müdaxilələr və ya kibertəhdidlər həm ölkəmizdə, həm də dünyada informasiya sektorunun və informasiya sistemlərinin inkişafına paralel olaraq sürətli inkişaf etmişdir. Lakin hər keçən gün dünya miqyasında yeni bir informasiya cinayəti, yeni bir hücum törədilir və ona görə də dövlətlər informasiya pozuntularına dair tənzimləmələri yeniləməkdə daha operativ olmalıdırlar.

İnformasiya sistemlərinə yönəlmiş və ya informasiya sistemləri vasitəsilə törədilən cinayətlər kiber cinayət, internet cinayətləri, kompüter cinayətləri, virtual cinayətlər kimi adlarla tanınsa da, informasiya sistemlərinə yönəlmiş və ya informasiya sistemləri vasitəsilə törədilən cinayətlərin kibercinayət kimi adlandırılması hüquqi tənzimləmələr baxımından ən uyğun olandır. Tədqiqat mövzumuz çərçivəsində isə daha çox informasiya qanunvericiliyində öz əksini tapmış kibercinayət və kibertəhdid terminlərinə müraciət etmişik. Çünki sistemə müdaxilə və qanunsuz daxil olma yalnız cinayət xarakteri daşmayıb, bir çox hallarda inzibati xəta kimi də törədilə bilər.

Azərbaycan Respublikasında kritik informasiya infrastrukturunun təhlükəsizliyinin təmin edilməsi Qaydaları kompüter sistemlərinə müdaxilələrlə bağlı bir çox tənzimləmələri nəzərdə tutur. Lakin nəzərə almalıyıq ki, nə Qaydalar, nə də informasiya qanunvericiliyi daxili və xarici təhdidləri təsnifləndirmir. Yalnız kibercinayət, kibertəhdid və kibersident terminlərinə müraciət edən qanunverici onlara öz hüquqi yanaşmasını təqdim edir. Yaxşı olardı ki, “İnformasiya, informasiyalaşdırma və informasiyanın mühafizəsi haqqında” Qanunun anlayışlar maddəsində bu məsələ də öz əksini tapmış olardı. Çünki təhdidin daxili və xarici xarakteri onun aşkarlanmasına, subyektlər dairəsinin müəyyən olunmasına, sübutların toplanmasına bilavasitə təsir göstərir.

Azərbaycan Respublikasının cinayət qanunvericiliyində kompüter sistemlərinə müdaxilələr bir neçə tərkib formasında nəzərdə tutulmuşdur. Fikrimizcə, bunlardan qanunsuz daxil olma ilə bağlı 271-ci maddənin mətnində “şəxsi niyyət” ifadəsinin əvəzinə, “bəd niyyət” ifadəsi əlavə olunsa, daha yaxşı olar. Çünki şəxsi xarakteri olmayan, lakin sistemin pozulmasına, məhvinə hədəflənən bir çox niyyətlər ola bilər. Budapeşt Konvensiyasında da belə tənzimləmə nəzərdə tutulmuşdur. Digər bir yanlış tənzimləmə 271-273-cü maddələrə dair qeyddə “ictimai əhəmiyyətli infrastruktur” termininə müraciət

olunmasıdır. Qanunvericiliyin kritik informasiya infrastrukturuna verdiyi hüquqi anlayışı (“İnformasiya, informasiyalaşdırma və informasiyanın mühafizəsi haqqında” Qanunun 2-ci maddəsi) qənaətbəxş saydığımız üçün digər sahəvi qanunlarda da bu termindən istifadə olunmasını daha düzgün sayırıq.

Sistemi bloklama, pozma, məlumatları silmə və ya dəyişdirmə başlığı altında törədilən əməl bir informasiya sisteminin işləməsinə bloklayan və ya pozan şəxsə qarşı cinayət sanksiyası nəzərdə tutulur. Kiberhücumların dövlət qurumlarına qarşı törədilməsi halında bütün cəmiyyətin zərərçəkən vəziyyətində olacağı və dövlət qurumunun zərərinin bütün cəmiyyəti maraqlandıracağı şübhəsiz bir həqiqətdir. Həm dövlət təşkilatlarının informasiya sistemləri olsun, həm də bank və ya kredit təşkilatının informasiya sistemində yönəlmiş olsun, törədilən informasiya cinayətinin xüsusi şəxsə yönəlmiş şəkildə həyata keçirilən cinayət əməllərindən daha çox zərər vurması mümkündür. Bu səbəbdən, dövlət qurumlarındakı sistemin təhlükəsizliyinin və məlumatların məxfiliyinin əhəmiyyəti nəzərə alınarsa, bu qurum və təşkilatlarda tətbiq edilən informasiya sistemini istifadə etmək, ona daxil olmaq, sistemdəki məlumatlara giriş səlahiyyəti olan şəxslərin ehtiyatsızlıq əməllərinə görə də məsuliyyət daşması lazımdır. Ona görə də AR CM-in 273-cü maddəsində 1-ci bənddə təqsirin formasının nəzərdə tutulmamasını təqdirəlayiq hal saymaq olar. Çünki qurum və təşkilatlarda çalışan şəxslərin vəzifələrini yerinə yetirərkən tam diqqət və ehtiyatlıqla davranması lazımdır.

İnformasiya sistemləri bağlı elementlərin istifadəsinin hər keçən gün həm vaxta, həm də rəqəmsal mühitdə kağız, element və yerə qənaət etməyə imkan yaratması səbəbindən cəmiyyətlərin böyük əksəriyyətində və təşkilatların çoxunda geniş şəkildə istifadəsinə rast gəlirik. Bu da bizim daim informasiya pozuntularının törədilməsində yeni üsullarla qarşılaşmağımıza səbəb olur. Bu məsələni də qeyd etmək istərdik ki, kibertəhdidlərin qarşısının alınması üçün istifadəçilərdən informasiya sistemlərini virus proqramı və ya şifrlə kodlaşdırmaqla qorumasına dair bir məcburiyyət qoyulması gözlənilə bilməz. Burada maarifləndirmə işinin aparılması da zəruri xarakter daşıyır. Sistemə daxil olan hər kəs oradakı verilənlərin qorunmasına dair vəzifə daşdığını dərk etməlidir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. İfrah. Bilgisayar Ne Sayar: Rakamların Evrensel Tarihi IX. – İstanbul: Kalkedon Yayınları, – 2011. – 134 s.
2. Yazıcıoğlu. Bilgisayar Suçları Kriminolojik, Sosyolojik ve Hukuksal Boyutları ile. – İstanbul: Seçkin Yayıncılık, – 1997. – 185 s.
3. İsmail Tulum. Bilişim Suçları ile Mücadele. – İstanbul: Seçkin Yayıncılık, – 2016. – 195 s.
4. Berrin Akbulut. Bilişim Suçları // Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, 2000. 8/1-2, – s. 624
5. Artuk, Ahmet Gökçen ve A. Caner. Yenidünya, Ceza Hukuku Özel Hükümler. – Ankara: Adalet Yayınevi, – 2015. – 903 s.
6. Yenidünya ve Değirmenci, Mukayeseli Hukukta ve Türk Hukukunda Bilişim Suçları. – İstanbul: Yetkin Yayınları, – 2012. – 220 s.
7. Ö.Umut Eker. Türk Ceza Hukuku’nda bilişim Suçları Eski TCK Bağlamında Hukukumuzda Yer Alan İlk Düzenlemeler ve 5237 sayılı Yeni Türk Ceza Kanunu’nun İlgili Hükümlerinin Yorumu // Ankara, Türkiye Barolar Birliği Dergisi, 2006. Sayı 62, – 129 s.
8. Yener Ünver. Türk Ceza Kanunu’nun ve Ceza Kanunu Tasarısının İnternet Açısından Değerlendirilmesi. – İstanbul, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası, 59/1-2, – 2001. – 148 s.
9. Dülger, M. Volkan. Türk Ceza Hukukunda bilişim Suçları. – İstanbul: On İki Levha Yayıncılık, – 2014. – 176 s.
10. Feridun Yenisey. İnternet suçlarının yeni işleniş biçimleri // Uluslararası İnternet Hukuku Sempozyumu, – Dokuz Eylül Üniversitesi Yayını, İzmir, 2002. – 491 s.
11. Lee, R.M., Assante, M.J., Conway, T. Analysis of the cyber attack on the Ukrainian power grid, Electricity Information and Analysis Center, Washington: SANS Institute, – 2016. – 44 p.

12. Fulya Aslay. Siber Saldırı Yöntemleri ve Türkiye'nin Siber Güvenlik Mevcut Durum Analizi // International Journal of Multidisciplinary Studies and Innovative Technologies. – İstanbul, – 2017. 1/1, – s.34
13. Arslan. Siber Güvenlik ve Siber Saldırı Türleri: [Elektron resurs] – URL: <http://www.academia.edu/31827545>
14. M.Zekeriya Gündüz, ve Resul DAİ. Sosyal Mühendislik: Yaygın Ataklar ve Güvenlik Önlemleri: [Elektron resurs] – URL: www.bingol.edu.tr/documents/Sosyal%20M%C3%bchendislikiyayg%C4%b1n%20Ataklar%20ve%20G%C3%bcvenlik%20%C3%96nlemleri
15. Hakan Hekim, ve Oğuzhan Başbüyük. Siber Suçlar ve Türkiye'nin Siber Güvenlik Politikaları. – Ankara, Uluslararası Güvenlik ve Terörizm Dergisi , – 2013. – 216 s.
16. Kimlik Hırsızlığı Nedir? : [Elektron resurs] – URL: <https://www.eset.com/tr/identity-theft>
17. Demirel, Daş ve Baykara, SQL Enjeksiyon Saldırı Uygulaması ve Güvenlik Önerileri. Ankara: Çıra Yayıncılık, – 2016. – 142 s.
18. Canbek ve Sağiroğlu. Kötücül ve Casus Yazılımlar: Kapsamlı Bir araştırma // Gazi Üniversitesi Mühendislik Mimarlık Fakültesi Dergisi, – 2007. 22/1 2007, – s. 64
19. Turhan. Bilgisayar Ağları ile İlgili Suçlar (Siber Suçlar). – İstanbul: İstanbul Hukuk Yayınları, – 2013. – 188 s.
20. Casus Yazılım Nedir? – Tanım: [Elektron resurs] – URL: <https://www.kaspersky.com.tr/-resource-center/threats/spyware>
21. Virüs, Solucan ve Truva Atı: [Elektron resurs] – URL: <http://bidb.itu.edu.tr/seyirdefteri/blog/2013/09/07/vir%C3%bcs-solucan-ve-truva-at>
22. Truva Atı Virüsü Nedir?: [Elektron resurs] – URL: <https://www.kaspersky.com.tr/resourcecenter/threats/trojans>
23. Əmir Əliyev, Qulu Novruzov, Gülnaz Rzayeva, Azər Səfərov, Şahin Məmmədrzalı. İnsan hüquqları, əqli mülkiyyət və informasiya: qarşılıqlı hüquqi əlaqələr. Dərs vəsaiti. Bakı: “Nurlar” nəşriyyatı, – 2021. – 250 s.
24. Əzizov, R.F. “İnternet” şəbəkəsində tənzimləmənin müqayisəli hüquqi təhlili. – Bakı: Elm, – 2017. – 352 s.
25. Spam Nedir? Ne Değildir?: [Elektron resurs] – URL: <https://www.chip.com.tr/blog/corpixx-/spam-nedir-ne-degildir>
26. İnformasiya hüququ: dərslik / Ə.İ.Əliyev, G.A.Rzayeva, A.N.İbrahimova, B.A.Məhərrəmov, Ş.S.Məmmədrzalı – Bakı: Nurlar nəşriyyatı, – 2019. – 519 s.
27. Erdoğan. Türk Ceza Kanununda Bilişim Suçları. – İstanbul: Seçkin Yayıncılık, – 2015. – 237 s.

Аннотация

Виды незаконного вмешательства в критическую информационную инфраструктуру Рашад Магеррамов

В те времена, когда компьютеры и интернет только начинали развиваться и различные слои глобального общества не имели к ним доступа, незаконные вмешательства в информационные системы назывались «преступлениями белых воротничков». Однако с развитием информационных систем, широким распространением интернета и устранением границ в виртуальной среде на глобальном уровне доступ к этим технологиям стал более доступным для всех слоёв общества. В результате было замечено, что подобные правонарушения совершаются представителями различных социальных групп. Более того, фиксируются случаи, когда атаки на информационные системы планируются заранее, имеют сложный характер и совершаются группами лиц, иногда находящихся в разных странах и действующих через сетевые объединения. В таких условиях возникает необходимость совместных действий и

сотрудничества между государствами для задержания преступников и сбора доказательств, что обусловило проведение ряда международных правовых регулирований.

В статье сначала рассматриваются основные понятия, относящиеся к исследуемой теме, затем анализируется национальный правовой подход к критической информационной инфраструктуре. Далее проводится классификация незаконных вмешательств в критическую информационную инфраструктуру и разрабатываются эффективные практические и правовые рекомендации.

Ключевые слова: критическая информационная инфраструктура, компьютерная система, информационная система, данные, информационное правонарушение, киберугроза, кибератака, киберинцидент, киберпреступление

Abstract

Types of Unlawful Interference with Critical Information Infrastructures

Rashad Mahharamov

During the early stages of computer and internet development, when access to these technologies was not available to all layers of the global society, unauthorized intrusions into information systems were classified as "white-collar crimes". However, with the advancement of information systems, the widespread availability of the internet, and the removal of borders in the virtual environment on a global scale, access became more accessible to a broader spectrum of people. Consequently, such violations began to be committed by individuals from various social backgrounds. Moreover, instances have been observed where attacks on information systems are planned, complex, and carried out by multiple individuals, sometimes operating from different countries through coordinated networks. In such cases, it has become imperative for countries to act jointly and cooperate to apprehend perpetrators and obtain evidence, which has necessitated the development of various international legal regulations.

The article initially reviews key concepts related to the research topic and then analyzes the national legal approach to critical information infrastructures. Subsequently, a classification of unlawful intrusions into critical information infrastructures is conducted, and effective practical and legal recommendations are developed.

Keywords: critical information infrastructure, computer system, information system, data, information infringement, cyber threat, cyberattack, cyber incident, cybercrime

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 20.04.2025

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 22.04.2025

Çapa qəbul edilmişdir: 23.04.2025

AZƏRBAYCANIN MİLLİ TƏHLÜKƏSİZLİYİNİN VƏ SUVERENLİYİNİN TƏMİN OLUNMASINDA PREZİDENT İLHAM ƏLİYEVİN ROLU

tar.e.d., professor, e.o. 1-ci dərəcəli kapitan Nurulla Əliyev

<https://orcid.org/0009-0007-7746-710X>

Milli Müdafiə Universitetinin Hərbi Elmi Tədqiqat İnstitutu

nurullaliyev@mail.ru

Xülasə. Təqdim olunan məqalədə İlham Əliyevin Prezident vəzifəsində fəaliyyətinə nəzər salınır, ölkə başçısı kimi onun müstəqil dövlət quruculuğu istiqamətində apardığı işlər təhlil edilir, milli təhlükəsizlik konsepsiyasından irəli gələn vəzifələr, ölkənin müstəqilliyinin qorunub saxlanması naminə həyata keçirilən dəyişikliklər tədqiq olunur, həmçinin İlham Əliyevin Azərbaycanın xarici siyasət kursunun prinsiplər əsası şərh edilir. Həmçinin son illərdə Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizliyi və Silahlı Qüvvələrdə aparılan quruculuq işləri, zabit kadrların hazırlığı sahəsində yeni tələblərin işlənməsi və təşkili məqalədə ön plana çəkilir, Prezident İlham Əliyev tərəfindən 2025-ci ilin “Konstitusiyaya və Suverenlik İli” elan olunmasının tarixi əhəmiyyətindən bəhs edilir.

Məqalədə Azərbaycanda müstəqil dövlət quruculuğunun bütün sahələri üzrə sürətli inkişafa nail olunması nəticəsində uğurlu xarici siyasətin, yeni əməkdaşlıq formatlarının yaradılması, qlobal layihələrdə aktiv iştirak, milli təhlükəsizliyin təmini və postmüharibə dövründə ordu quruculuğu istiqamətində ciddi yeniliklərin əldə olunması üçün görülən tədbirlərin araşdırılması əsas vəzifələr kimi qarşıya qoyulmuşdur.

Öz xalqının etibarını qazanmış Prezident İlham Əliyev bu gün Azərbaycan Respublikasının milli maraqlarının və suverenliyinin keşiyində layiqincə dayanaraq dövlət təhlükəsizliyinin təmin edilməsi istiqamətində müstəqil siyasətini daha cəsarətlə və prinsiplərlə davam etdirir.

Açar sözlər: milli maraqlar, dövlət quruculuğu, xarici siyasət, hüquqi aktlar, beynəlxalq hüquq prinsipləri, təhlükəsizlik sistemi

Giriş

Qlobal transformasiya dövrünə keçid mərhələsində baş verən müasir proseslər özündə hər ölkə üçün səciyyəvi olan bəzi məhdudiyyətlərlə yanaşı, milli maraqları və təhlükəsizliyi əks etdirir. Etibarlı təhlükəsizlik sistemi olmayan ölkədə müstəqillik, iqtisadi və demokratik inkişafdan danışmaq çox çətindir. Bu proses, xüsusilə geostrateji nəqliyyat yolu üstündə yerləşən, Şərqlə Qərb arasında bir körpü rolunu oynayan, həmçinin qlobal enerji layihələrinin qarantı olan Azərbaycan üçün daha çox əhəmiyyətlidir.

Azərbaycan xalqının etimadını qazanmış Ali Baş Komandan İlham Əliyevin tarixi şəxsiyyət və lider kimi dövlətin milli maraqlarının qorunması və müdafiə qüdrətinin artırılması məqsədilə apardığı genişmiqyaslı islahatların öyrənilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir və mövzunun aktuallığını şərtləndirir.

Tədqiqat işinin məqsədi Möhtərəm Prezidentin ölkədə daimi və sabit milli təhlükəsizlik sistemi yaratmasının, Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik və hüquqi aktlarının işlənilməsi və hazırlanmasının, həmçinin 44 günlük Vətən müharibəsində qazanılan tarixi qələbənin və 2023-cü il sentyabrın 19 – 20-də həyata keçirilmiş uğurlu antiterror tədbirləri nəticəsində ölkənin ərazi bütövlüyünün və suverenliyinin tam bərpa edilməsinin, Azərbaycan Konstitusiyasının hüquqi qüvvəsinin işğaldan azad olunmuş bütün ərazilərdə bərqərar olmasının təhlil edilməsidir.

Mövzunun işıqlandırılması üçün tarixi-xronoloji və müqayisəli təhlil metodlarından istifadə edilib.

I. Prezident İlham Əliyevin dövlətin milli təhlükəsizliyinin və müdafiə qüdrətinin artırılması üzrə fəaliyyəti

İlham Əliyevin Prezident kimi fəaliyyətinə nəzər saldıqda, dövlət başçısı kimi onun rəhbərliyi ilə müstəqil dövlət quruculuğunun bütün sahələri üzrə sürətli inkişafa təkan verilməsinin, Azərbaycanın milli təhlükəsizlik konsepsiyasının müddəalarına əsaslanmaqla [1, s.16-17] uğurlu xarici siyasət aparmasının, yeni əməkdaşlıq formatlarının yaranmasında, ölkənin milli təhlükəsizliyinin təminatında ciddi yeniliklərə nail olunmasının və global layihələrdə aktiv iştirakının şahidi oluruq [2, s.14-26].

Möhtərəm Prezident cənab İlham Əliyevin bu istiqamətdə başlıca xidməti həm də ondan ibarətdir ki, ölkədə daimi və sabit milli təhlükəsizlik sistemi yaratmış, Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik və hüquqi aktları işlənilib hazırlanmış, təhlükəsizlik məsələlərinə dair hakimiyyət orqanlarının funksiyalarının reqlamentləşdirilməsini təmin etmişdir. Belə ki, qısa müddət ərzində ölkə rəhbərliyi tərəfindən “Fövqəladə vəziyyət haqqında” (2004), “Milli təhlükəsizlik haqqında” (2004), “Kəşfiyyat və əks-kəşfiyyat haqqında” (2004), “Azərbaycan Respublikası polis orqanlarının fəaliyyətinin qaydaya salınması haqqında” (2004), “Fövqəladə Hallar Nazirliyinin fəaliyyətinin təşkili haqqında” (2006), “Azərbaycan Respublikasının Hərbi Doktrinası” (2010) və s. kimi mühüm qanunlar qəbul edilmişdir [1, s.507-577]. Həmçinin “Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələri haqqında” Azərbaycan Respublikasının 2017-ci il 29 dekabr tarixli 955-VQ nömrəli Qanunu ölkə Prezidentinin 2018-ci il 19 yanvar tarixli Fərmanı ilə təsdiq olunmuş və fəaliyyət üçün əsas götürülmüşdür. Bu qanuna uyğun olaraq Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin təyinatı, idarə olunması və hərbi quruculuğu məsələləri tənzimlənir, habelə Silahlı Qüvvələrin əsas vəzifələri və fəaliyyətinin hüquqi əsasları müəyyən edilir [3].

Bu normativ hüquqi aktlarda hakimiyyət orqanlarının funksiyası və əsas tapşırıqları müəyyənləşdirilmiş, onlardan güc strukturları tərəfindən xarici və daxili təhlükəsizliyin təmin edilməsi işində birinin digərini təkrar etməsinə yol verilməmişdir. Onlarda beynəlxalq müqavilə və sazişlərin əldə olunmuş nailiyyətləri – xarici dövlətlərlə, onların hüquq-mühafizə orqanları, xüsusi xidmət və güc strukturları, həmçinin beynəlxalq təşkilatların qərarlarında terrorizmlə və fəvqəladə hallarla mübarizə məsələləri nəzərdə tutulmuşdur.

Qeyd olunmalıdır ki, Azərbaycan Respublikası coğrafi və iqtisadi baxımdan Avropa və Asiya qitələri arasında yerləşdiyinə görə dövlət başçısı, əsas etibarilə, strateji vəzifələrdən ən mühüm olanına – sabit iqtisadiyyat və informasiya təhlükəsizliyinə əsas diqqət yetirir. Bu mənada, “Azərbaycan Respublikasında kosmik sənayenin yaradılması və telekommunikasiya peyklərinin orbitə çıxarılması” haqqında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin imzaladığı 4 noyabr 2008-ci il tarixli sərəncamı olduqca təqdirəlayiqdir. Bununla da İlham Əliyevin prezidentliyi dövründə Azərbaycan dünyada sayı məhdud olan kosmik ölkələr sırasına qoşulmuşdur. 2010-cu ildə “Azərkosmos” Açıq Səhmdar Cəmiyyəti yaradılmış, 2013-cü il ölkədə “İnformasiya Texnologiyaları İli” elan edilmişdir. Həmin il fevralın 8-də Azərbaycanın ilk telekommunikasiya peyki – “Azerspace-1”, 2014-cü ildə ikinci – Yer səthini müşahidə edən “Azersky” peyki, 2018-ci il sentyabrın 26-da daha bir telekommunikasiya peyki – “Azerspace-2” orbitə çıxarılmışdır. “Azerspace-2” peykinin Fransa Qvianasında yerləşən Kuru kosmodromundan orbitə buraxılması ilə əlaqədar Prezident İlham Əliyev Azərbaycan xalqını təbrik edərək demişdir: “*Son beş ildə Azərbaycan orbitə 3 peyk çıxarıb. Azərbaycan bu gün dünyanın kosmik klubunun üzvüdür və dünyanın kosmik sənayesində öz mövqelərini möhkəmləndirir. Peyklərin orbitə çıxarılması dövlətimizin gücünü və bizim siyasətimizi göstərir*” [4]. Bu da, Azərbaycan Respublikasının bölgədə aparıcı dövlət olmasının parlaq təsdiqi idi.

Prezident İlham Əliyevin məqsədyönlü, çoxistiqamətli yorulmaz fəaliyyəti ilə beynəlxalq aləmdə Azərbaycanın nüfuzu daha da artmışdır. Bu yenilik dünya ictimaiyyəti tərəfindən etiraf olunmuşdur. Cənab Prezident dünya sivilizasiyasına layiqincə inteqrasiya olunmuş bölgədə beynəlxalq təhlükəsizliyin yaradılması üçün böyük ideyalar və layihələrin təşəbbüskarı olmuşdur. Dünya siyasətinin əsas elementləri, o cümlədən tarixi reallıq və milli maraqlar İlham Əliyev üçün əsas olmuşdur [1, s.81-83]. Bütün rəsmi görüşlərində dövlət başçısının çıxışlarının əsas mövzusunun xalqın milli maraqlarının diktə etdiyi siyasət təşkilidir. “Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi daimi və əbədidir” – o, ölkənin milli

maraqlarını belə ifadə etmişdir. İlham Əliyev nəinki Azərbaycanın xarici siyasət kursunun prinsiplərini əsaslarını qoymuş, həmçinin təcrübədə ondan geniş şəkildə istifadə etmişdir. O, geniş elmi dünyagörüşünə malik olmaqla diplomatik manevrlərdən məharətlə bəhrələnir, beynəlxalq hüquq məsələlərinin həllində tarixi, fəlsəfi, psixoloji, coğrafi biliklərdən bacarıqla faydalanaraq dünya miqyasında Azərbaycanı parlaq şəkildə təmsil edir.

Suveren dövlətin Prezidenti vəzifəsində İlham Əliyevin fəaliyyəti – Azərbaycanın beynəlxalq aləmdə nüfuzunun daha da artması, yaxın və uzaq xarici ölkələrlə qarşılıqlı əlaqələrin gücləndirilməsi, beynəlxalq və bölgə təşkilatları ilə fəal əməkdaşlığın yeni səviyyəyə qaldırılması ilə fərqlənir. Bu mərhələni Azərbaycanın sivilizasiya yolu ilə dövlətlərarası yeni münasibətlər sisteminə daxil olması dövrü kimi xarakterizə etmək olar. Müstəqil Azərbaycan rəhbərliyinin yeritdiyi sülhsevər xarici siyasət kursu beynəlxalq aləmdə uğur qazanmışdır. Azərbaycan diplomatiyasının geniş kursu blok və ittifaqların çoxvariantlılığı şəraitində yeni və ənənəvi tərəfdaşlar arasında tarazlaşdırılmış münasibətlər qurması dünyada etiraf olunmuşdur.

Qərbi və Şərqi ölkələrinin böyük liderləri birbaşa dialoq zamanı Azərbaycan Respublikası Prezidentinin siyasi təcrübəsindən, güclü təkəllüründən, genişmiqyaslı islahatlar aparması üzrə fəaliyyətindən danışarkən qeyd edirlər ki, o, beynəlxalq miqyasda çox nüfuzlu liderlərdən biridir, peşəkar siyasətçi kimi dəmir iradəyə, güclü intellektə, geniş erudisiyaya və natiqlik istedadına malikdir.

Azərbaycanın son illərdə beynəlxalq aləmdə fəaliyyətinin nəticələri onun tarixi nailiyyətidir. Çünki dövlətin xarici siyasət prinsipləri əsaslı şəkildə işlənmiş və qəti olaraq beynəlxalq arenaya çıxışı ilə möhkəmləndirilmişdir. Ölkəmizin xarici siyasət strategiyası müəyyənləşdirilərək onun dünya sivilizasiyasına qovuşması, ölkənin milli maraqlarının müdafiəsi taktikası hazırlanmışdır [5, s.211-263].

Prezident İlham Əliyevin güclü siyasi və mükəmməl diplomatik fəaliyyəti nəticəsində müstəqil Azərbaycanın dünya ictimaiyyəti tərəfindən sülhpərvər, tamhüquqlü tərəfdaş olması etiraf olunmuşdur. 120 dövləti birləşdirən Qoşulmama Hərəkətinə Azərbaycan Respublikasının sədrlik etməsi (2019 – 2023) bunun sübutudur. Azərbaycan BMT-nin, Avropa Şurasının, İslam Əməkdaşlığı Təşkilatının, Türk Dövlətləri Əməkdaşlığının, GUAM-ın, Qara dəniz ölkələrinin iqtisadi əməkdaşlıq Təşkilatının, Beynəlxalq Valyuta Fondunun, Dünya Yenidənqurma və İnkişaf Bankı kimi beynəlxalq təşkilatların fəal üzvüdür, həmçinin Avropa İttifaqı, NATO və digər təşkilatlarla tərəfdaşlıq münasibətləri yaratmışdır. Möhtərəm Prezident İlham Əliyev ölkənin milli maraqlarının qorunmasında xalqın yenilməz və uzaqgörən lideri kimi bu təşkilatlarda Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü beynəlxalq hüquq normaları çərçivəsində həll ediləcəyini bəyan edərək dünya ictimaiyyətinə dövlətimizin ədalətli mövqeyini çatdırmışdır.

Prezident İlham Əliyev Ermənistan təcavüzünün nəticələri barədə qeyri-diplomatik yanaşmalara, ikili standartlara münasibətini səsləndirərək qeyd edirdi ki, Azərbaycanın işğal olunmuş bütün ərazilərindən Ermənistan Silahlı Qüvvələrinin danışıqsız və qeyd-şərtsiz olaraq təcili çıxarılması, qaçqın və köçkünlərin daimi yaşayış yerinə qaytarılması barədə BMT Təhlükəsizlik Şurasının 4 qətnaməsi, 6 bəyanatı olmasına baxmayaraq, hələ də bu qətnamə və bəyanatlar yerinə yetirilməyib. Bu sənədlərdə dövlətin suverenliyi və ərazi bütövlüyünün toxunulmazlığı, Qarabağın Azərbaycan Respublikasına məxsus olması bir daha təsdiq olunmuşdur. Lakin bütün bu qərarlara Ermənistan Respublikası tərəfindən məhəl qoyulmurdu. Ermənistan işğal olunmuş özge torpaqlarını özününkü kimi qanuniləşdirməyə cəhd göstərirdi [6, s.4-5].

Bu dövrdə Prezident İlham Əliyev dünya diplomatiyasının münaqişənin uzadılması taktikasına qarşı çıxaraq birmənalı olaraq cavab vermişdir: *“Azərbaycan gələcəkdə də sülh prosesini davam etdirəcəkdir. Ancaq erməni tərəfi, nəhayət, başa düşməlidir ki, müharibə onları da ağır vəziyyətə salmışdır. Müharibə perspektivsizdir, ona görə ki, müharibə ümumilikdə qəbul olunmuş beynəlxalq hüquq normalarını pozur və Azərbaycan heç vaxt onun ərazisində ikinci erməni dövlətinin yaradılmasına imkan verməyəcəkdir”*. Bunun üçün ən yaxşı nümunə odur ki, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev 2004-cü ilin yanvar ayında xarici dövlətlərin başçıları ilə görüşlərində Avropa Şurasının Parlament Assambleyası çərçivəsində Ermənistanın siyasətini pisləyən qətnamə qəbul olunmasına, 2007-ci ildə BMT-nin işğal olunmuş Azərbaycan torpaqlarının

boşaldılmasına dair yeni qətnamə qəbul edilməsinə nail olmuşdur. Həmçinin Avropa İttifaqının “Şərq tərəfdaşlığı” Sammitinin Bəyannaməsində (2017) və Avropa İttifaqı – Azərbaycan “Tərəfdaşlıq Prioritetləri” razılaşmasında (2018), Qoşulmama Hərəkatı dövlət və hökumət başçıların XVI (Tehran, 2012) və XVII (Marqarita, 2016) sammitlərinin, İƏT-in XI (Seneqal, 2008) və XII (Misir, 2013) zirvə toplantılarının yekun sənədlərində, ECO-nun 13-cü sammitinin (İslamabad, 2017) yekun bəyanatında Azərbaycanın ərazi bütövlüyü və suverenliyinə, beynəlxalq səviyyədə tanınmış sərhədlərinin toxunulmazlığına hörmət ifadə edilmiş, münaqişənin məhz bu prinsiplər əsasında həllinin vacibliyi qeyd olunmuşdur.

Ümumilikdə, bu müddətdə BMT, ATƏT, İslam Əməkdaşlığı Təşkilatı, Avropa Şurası və Qoşulmama Hərəkatı Azərbaycanın xeyrinə hüquqi sənədlər qəbul etmişdir. Həmin sənədlərdə Ermənistanın təcavüzkarlığı aydın göstərilmiş və İrəvandan işğalçı qüvvələri Azərbaycan ərazisindən dərhal çıxarması tələb olunmuşdur. Eyni zamanda NATO-nun 2006-cı ildən bəri keçirilən zirvə toplantılarının, o cümlədən Nyuport (2014), Varşava (2016) və Brüssel (2018) sammitlərinin yekun kommünikələrində Cənubi Qafqazdakı münaqişələrin ölkələrin ərazi bütövlüyü, suverenliyi və Helsinki Yekun Aktına əsaslanaraq həlli prinsipi öz əksini tapmışdır və bu da Azərbaycanın mənafeyinə cavab verirdi. Dövlət başçısının mövqeyi AŞPA-nın iclasında geniş tərkibdə müdafiə olunmuşdur. Bu hadisələr Prezident İlham Əliyevin böyük diplomatiyasının qələbəsi və Azərbaycanın tarixi həqiqətlərinin təsdiqedicisi kimi şöhrət tapmışdır. 2016-cı ilin Aprel döyüşləri zamanı Azərbaycan dünyaya sübut etdi ki, lazım gəldikdə, hərbi yolla torpaqlarını işğaldan azad edə bilər. Bu hadisə diplomatiyamızın da danışıqlarda mövqeyini gücləndirmiş və işğalçının tədricən məğlubiyəti ilə nəticələnməsinə şərait yaranmışdır.

Bütün bunlar 44 günlük Vətən müharibəsi ərəfəsində Azərbaycanın xarici siyasətdə yeni diplomatik metodlardan məharətlə istifadə etməsində öz təsdiqini tapmışdır. Ancaq Azərbaycanın fəaliyyət dairəsi yalnız bu problemlə məhdudlaşmırdı. Bu müddətdə Azərbaycanın BMT Təhlükəsizlik Şurasının müvəqqəti üzvlərindən biri seçilməsi olduqca əhəmiyyətli göstərici idi. Ölkəmiz bu uğuru ciddi rəqabət şəraitində apardığı gərgin diplomatik-siyasi fəaliyyət nəticəsində qazanmışdır. Hadisələrin sonrakı gedişi göstərdi ki, BMT TŞ-yə müvəqqəti üzvlüyü müddətində Azərbaycan kifayət qədər fəallıq göstərmiş və öz mövqeyini gücləndirmişdir.

Hazırda mütəxəssislər “ağıllı güc” strategiyasının perspektivi haqqında müxtəlif təhlillər verirlər. Böyük dövlətlər daha çox öz maraqlarını üstün tutan mövqe nümayiş etdirir. Orta səviyyəli ölkələr isə kifayət qədər fəallıq göstərə bilmir. Müstəqilliyini əldə etmiş dövlətlər sırasında yalnız Azərbaycan konkret layihələri ilə “ağıllı güc” strategiyasını həyata keçirə bilmişdir. Bu sırada yuxarıda vurğuladığımız mədəniyyətlər və sivilizasiyalararası dialoqun təşkilinə Bakının ciddi önəm verməsi ilə yanaşı, cəmiyyət daxilində multikultural dəyərlərin ön plana çəkilməsini də qeyd etmək lazımdır [7]. Bundan başqa, Azərbaycan dünyanın müxtəlif ölkələrində (məsələn, Gürcüstanda, İtaliyada və s.) mənsubiyyətindən asılı olmayaraq dini abidələri bərpa etdirdi. Postsovet məkanında ikinci belə bir nümunə yox idi. Bu siyasi kursun memarı isə Prezident İlham Əliyev idi.

Beynəlxalq təşkilatlardakı diplomatik fəallığı konkret istiqamətlər üzrə aparılan xarici siyasət tamamlayır. O cümlədən Azərbaycanın Avropa ölkələri ilə siyasi əlaqələri dinamik surətdə inkişaf edir, Avropa İttifaqına (Aİ) üzv olan dövlətlərlə iqtisadi, energetika, informasiya, siyasi, təhlükəsizlik və digər sahələr üzrə əlaqələrdə ciddi irəliləyişlər əldə etmişdir. Prezident İlham Əliyev bir neçə dəfə vurğulamışdır ki, iqtisadi-ticari və energetika sahəsində Azərbaycanın ən çox əməkdaşlıq etdiyi ölkələr Avropa İttifaqının üzvləridir. Azərbaycan bu təşkilata daxil olan bir çox ölkələrlə strateji tərəfdaşlıq barədə sənədlər imzalamışdır. Aİ-nin Azərbaycanla əlaqələrində mühüm faktorlardan birini “Şərq tərəfdaşlığı” proqramı tərkibindəki əməkdaşlıq təşkil edirdi. Azərbaycan bu proqramda iştirak edən yeganə dövlətdir ki, özünün təklif etdiyi sənəd üzrə əməkdaşlıq strategiyasını müəyyənləşdirməkdədir. Yalnız Azərbaycanın seçdiyi tərəfdaşlıq formatı qarşılıqlı faydalı və bərabərhüquqlu əlaqələrə geniş imkanlar açır.

Avropa istiqamətində həyata keçirilən xarici siyasətdə enerji faktoru əhəmiyyətli yer tutur. Aİ-nin böyük dövlətlərinin liderləri açıq etiraf edirlər ki, Azərbaycan “Qoca qitə”nin enerji təhlükəsizliyinin

təminində ciddi mövqeyə malikdir. “Cənub Qaz Dəhlizi”nin reallaşması ilə bütövlükdə Avropanın enerji xəritəsi dəyişəcək. Bu barədə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev öz fikirlərini yüksək səviyyəli tədbirlərdə, ən ali tribunalarda konkret ifadə edib. İndi Bakı – Tbilisi – Qars dəmir yolunun işə salınması ilə Azərbaycanın Qərblə Şərq arasında oynadığı körpü rolu daha da artmışdır. Bütün bunlar isə birbaşa dövlət başçısı İlham Əliyevin reallaşdırdığı enerji və nəqliyyat siyasətinin nəticəsidir.

2018-ci ilin avqust ayında Xəzəryanı dövlətlərin dövlət başçılarının V Zirvə toplantısında Prezident İlham Əliyev çıxış edərək qeyd etmişdir: *“Nəqliyyat sektoruna çoxmilyardlıq investisiyanın qoyulması Azərbaycanı Avrasiyanın mühüm nəqliyyat və logistik mərkəzlərindən birinə çevirmişdir. Azərbaycan Xəzəryanı ölkələr üçün mühüm tranzit rolu oynayır və bu rol ildən-ilə artmaqdadır. Bu layihə Asiya ilə Avropanın dəmir yollarını birləşdirir. ...Biz qarşıdakı illərdə bu marşrutla yükdaşımalarda dəfələrlə artmasını gözləyirik. Azərbaycan Şimal – Cənub beynəlxalq nəqliyyat dəhlizinin yaradılmasında və inkişafında da mühüm rol oynayır”* [8].

Prezident İlham Əliyevin milli maraqlara söykənən çoxvektorlu xarici siyasəti imkan verib ki, Rusiya, İran, Türkiyə, Çin kimi böyük dövlətlərlə səmərəli qarşılıqlı əlaqələr qurulsun. İndi onların hər biri ilə Azərbaycan geniş əməkdaşlıq edir. Rusiya faktoru Cənubi Qafqaz üçün həmişə aktual olub. İlham Əliyev Moskva ilə münasibətləri rəşional, çevik və uzaqgörənliklə yeni səviyyəyə yüksəldə bilib. İndi iki ölkə arasında həll olunmayan heç bir məsələ yoxdur. Bütün sahələr üzrə əməkdaşlıq yüksələn xətlə inkişaf edir.

Türkiyəyə gəldikdə isə, dövlət başçısı İlham Əliyev bu qardaş ölkə ilə əməkdaşlığı maksimum dərəcədə inkişaf etdirib. Hazırda enerji sahəsində beynəlxalq müqavilələrdə Azərbaycanla yanaşı, Türkiyə də yer alır. 2018-ci ilin iyun ayında Eskişəhirin Seyidqazi rayonunda (Türkiyə) Azərbaycan qazının Türkiyəyə və oradan Avropaya nəqli üçün inşa olunan Trans Anadolu Təbii Qaz Boru Kəmərinin (TANAP) 1.340 km-lik Faza-0 hissəsinin açılış mərasiminin keçirilməsi bunun bariz nümunəsidir. Qeyd etməliyik ki, TANAP ümumi investisiya dəyəri 40 mld. ABŞ dolları məbləğində qiymətləndirilən, uzunluğu 3.500 km-dən artıq olan Cənub Qaz Dəhlizi layihəsinin əsas komponentlərindən biridir [9]. İki qardaş ölkənin enerji təhlükəsizliyi, Türk Dövlətləri və İslam həmrəyliyi çərçivəsində münasibətləri, iqtisadi-ticari, hərbi-müdafiə və digər sahələrdə əlaqələri günbəgün inkişaf edir. Bütün istiqamətlərdə daha sıx əməkdaşlığın yaranmasında Prezident İlham Əliyevin praqmatik, milli və müasir tələblərə cavab verən siyasəti həlledici rol oynamışdır.

Çin istiqamətində reallaşdırılan siyasət də son dərəcə səmərəli olub. Prezident İlham Əliyevin Çin Xalq Respublikasına etdiyi uğurlu səfərlər nəticəsində ölkəmiz “Bir kəmə, bir yol” layihəsinin əsas iştirakçılarından birinə çevrilib. Artıq bu layihə çərçivəsində yükdaşımalara başlanılıb. İndi Çindən yüklənən qatar Azərbaycandan keçməklə Avropaya çatdırılır. Bakı – Tbilisi – Qars dəmir yolu xəttinin istifadəyə verilməsi ilə bu proses daha da sürətləndirilmişdir.

Yuxarıda vurğulanan məqamların fonunda Prezident İlham Əliyevin regional siyasəti son dərəcə maraqlı və perspektivli olduğundan Azərbaycan artıq Cənubi Qafqaz regionunun lider ölkəsi kimi qəbul edilmişdir. Bu prosesdə dövlət başçısı İlham Əliyevin təklif etdiyi yeni əməkdaşlıq formatları çox ciddi rol oynayıb. Onların sırasında ekspertlər ilk növbədə ikitərəfli və üçtərəfli əməkdaşlıq formatlarını vurğulayırlar.

Xüsusilə üçtərəfli əməkdaşlıq formatı özünün yüksək səmərəliliyini nümayiş etdirir. Bu çərçivədə Rusiya – Azərbaycan – İran üçtərəfli əməkdaşlığını göstərə bilərik. Eyni məntiqlə Türkiyə – Azərbaycan – Gürcüstan və Türkiyə – Azərbaycan – Rusiya üçtərəfli əməkdaşlıq formatının uğurundan danışmaq mümkündür. Bütün bunlar Azərbaycan Prezidentinin xarici siyasət kursunu böyük uğurla apardığı qənaətinə gəlməyə əsas verir. Bunun real nəticələrindən biri də Azərbaycanın Cənubi Qafqaz subregionunda geosiyasi mərkəz rolunu oynamasıdır. Bu, dövlət başçısının əldə etdiyi mühüm geosiyasi nailiyyətlərdən biridir. Çünki regionun geosiyasi mərkəzi olmaq qlobal geosiyasətdə də diqqətçəkən yer tutmaq deməkdir.

Beş Xəzəryanı ölkənin 2018-ci ilin 12 avqust tarixində Qazaxıstanın Aktau şəhərində Xəzəryanı dövlətlər arasında hüquqi əhəmiyyəti, o cümlədən özünün ciddi geosiyasi, mədəni, ekoloji, iqtisadi və kommunikativ nəticələri olan Konvensiyanın imzalanmasında və bu razılığın uzun illərin gərgin

müzakirələrindən sonra Xəzərin hüquqi statusunun müəyyən edilməsində Azərbaycan rəhbərliyi çox fəal rol oynayıb. Ölkə başçısı həmişə ədalətli, reallığa dayanan və beynəlxalq hüquq normalarına uyğun olan mövqeyi ilə bir çox təhlükəli münaqişələrin qarşısını alıb, diplomatik fəallıq və siyasi iradə nümayiş etdirərək ziddiyyətlərin aradan qaldırılmasına əhəmiyyətli töhfələr verib [10].

Bununla Azərbaycan dünya səviyyəsində fikirləri nəzərə alınan dövlətə çevrilib və bu uğuru Prezident İlham Əliyevin gərgin işinin birbaşa nəticəsi kimi qiymətləndirmək gərəkdir.

Son illərdə Azərbaycan Respublikasının ictimai-siyasi və sosial-iqtisadi həyatında baş verən dəyişikliklər milli təhlükəsizliyin və ərazi bütövlüyünün təmin olunmasının, Silahlı Qüvvələrdəki quruculuq məsələlərinin, o cümlədən zabit kadrları hazırlığının təşkilinin ön plana çıxmasına şərait yaratmışdır. Bununla əlaqədar olaraq Azərbaycan Respublikasının Prezidenti və Silahlı Qüvvələrin Ali Baş Komandanı İlham Əliyevin Silahlı Qüvvələr üçün peşəkar zabit kadrları hazırlanması və dövlətin müdafiə qabiliyyətinin gücləndirilməsi işindəki rolunu xüsusi qeyd etmək lazımdır.

Prezidenti İlham Əliyevin göstərişlərinə əsasən, milli zabit kadrlarının keyfiyyətli hazırlığı barədə yeni tədbirlər görülmüşdür. Bu da Silahlı Qüvvələrin ordu və birləşmələrinin sürətlə təşkilinə imkan vermişdir. Dövlət başçısı Azərbaycan Ordusunun qarşısında əsas tapşırıqlar qoyaraq qeyd etmişdir: *“Azərbaycan işğalla heç vaxt barışmayacaq. Azərbaycan öz ərazi bütövlüyünü bərpa etməlidir və bərpa edəcək. Bunun üçün güclü ordu yaratmalı idik. Bu gün tam əminliklə deyə bilərəm ki, buna nail ola bilmişik. Bu gün Azərbaycan Ordusu dünyanın güclü orduları sırasındadır. Ordu quruculuğu və onun yüksək peşəkarlığa malik, mənəvi və fiziki cəhətdən sağlam, xalqını sevən zabit kadrlarının hazırlığı əsas vəzifəmizdir...”* [11].

Ordumuzun təminatında yerli istehsalın genişləndirilməsi üçün Prezident İlham Əliyevin 16 dekabr 2005-ci il tarixli sərəncamı ilə Azərbaycan Müdafiə Sənayesi Nazirliyinin yaradılması mühüm əhəmiyyətli məsələ oldu. Ölkənin müdafiə qüdrətinin artırılması məqsədilə nazirlikdə yeni növ müdafiə təyinatlı məmulatların yaradılması və istehsalı istiqamətində intensiv işlər aparılaraq müsbət nəticələr əldə edilmişdir.

2023-cü il sentyabrın 7-də “Azərsilah” Müdafiə Sənayesi Holdingi Qapalı Səhmdar Cəmiyyətinin yaradılması və Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2006-cı il 27 sentyabr tarixli 462 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasının Müdafiə Sənayesi Nazirliyi haqqında Əsasnamədə dəyişiklik edilməsi barədə” Fərmanı məhz ölkənin müdafiə sənayesinin müasir tələblərə uyğunlaşdırılmasına və ordunun hərbi-texniki təchizatının daxili istehsal hesabına təmin edilməsinə, Azərbaycanın regionda silah istehsal edən əsas sənaye mərkəzlərindən birinə çevrilməsinə, habelə bu sahədə fəaliyyət göstərən dövlət müəssisələrinin qabaqcıl korporativ idarəetmə təcrübəsi tətbiq edilməklə rəqabətədavamlılığının, maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətində dayanıqlılığın artırılmasına, gəlir və xərclərə nəzarətin daha da gücləndirilməsinə, vahid prinsiplər əsasında idarə olunmasına xidmət edir. Bu gün Azərbaycan Respublikası Müdafiə Sənayesi Nazirliyinin müəssisələrində 1.200 adda hərbi təyinatlı məhsul istehsal edilir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin dəfələrlə vurğuladığı kimi, ordu quruculuğu bizim üçün ən başlıca və prioritet məsələdir. Silahlı Qüvvələrdə aparılan islahatlar dövlət başçısının birbaşa rəhbərliyi və tapşırığına əsasən davam etdirilir. Sabitlik, dinamik iqtisadi inkişafı yanaşı, güclü ordu quruculuğu müasir Azərbaycanı xarakterizə edən əsas amillərdən biridir. Son illər dövlətin iqtisadi qüdrətinin artması sosial məsələlərin həllinə və milli ordunun möhkəmlənməsinə geniş imkan yaradıb. Dövlət büdcəsindən hərbi sahəyə ayrılan xərclərin dəfələrlə artırılması ordunun bütün istiqamətlər üzrə potensialının yüksək səviyyəyə çatdırılmasına yol açıb. Bundan əlavə, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin şəxsi qayğısı nəticəsində hərbi qulluqçuların sosial müdafiəsi gücləndirilmiş və onların hərbi işə maraqları artmışdır. Buna bariz nümunə olaraq, Müdafiə Nazirliyinin hərbi qulluqçuları üçün yaşayış binalarının tikilməsini, onların yeni mənzillərlə təmin olunması, həmçinin hərbi qulluqçuların maddi təminatının artırılmasını göstərmək olar [11].

Digər tərəfdən, Azərbaycanda hərbi-sənaye potensialının gücləndirilməsi ilə bağlı görülən işlər orduda aparılan geniş quruculuq işlərinin nəticəsidir [12]. 2016-cı il Aprel döyüşləri zamanı Azərbaycan əsgəri uğurlu əks-hücum əməliyyatı keçirərək işğal altında olan Ağdərə, Füzuli və Cəbrayıl rayonlarında

iki min hektar ərazini düşməndən azad etmiş, işğal altında qalan torpaqlara nəzarət etmək imkanını artırmışdır. 2018-ci il may ayında Əlahiddə Ümumqoşun Ordusu tərəfindən aparılmış uğurlu əməliyyatla Naxçıvanın 1990-cı illərin əvvəllərində ermənilər tərəfindən zəbt edilmiş 11 min hektar torpağı azad edildi, digər bir uğurlu əməliyyatla Şərur rayonunun Günnüt kəndi və kənd ətrafındakı Xunut (2.065 m), Qızılqaya (1.683 m) və Mehridağ (1869 m) yüksəklikləri geri alındı. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin qeyd etdiyi kimi: *“Bu əməliyyatlar bir daha onu göstərdi ki, Azərbaycan Ordusu güclü ordudur”* [11].

2020-ci ilin 12 – 15 iyul tarixlərində Ermənistan – Azərbaycan dövlət sərhədinin Tovuz rayonu istiqamətində baş vermiş toqquşmalar və qanlı döyüşlər Azərbaycan dövlətinin, ordusunun gücünü, xalqla iqtidar arasındakı birliyi bir daha göstərdi. Bu əməliyyat bizim növbəti şanlı qələbəmiz oldu. 2020-ci il iyulun 15-də İlham Əliyevin sədrliyi ilə keçirilən Nazirlər Kabinetinin iclasında möhtərəm Prezident qeyd etmişdir: *“Bu günlər ərzində düşməyə növbəti dəfə sarsıdıcı zərbələr endirildi. Bizdə olan məlumata görə, onlarla erməni hərbi məhv edildi, onların sərhədboyu yerləşən dayaq məntəqələrinin böyük hissəsi darmadağın edildi. O cümlədən onların bəhanə kimi gətirdiyi məlum postun da bütün infrastrukturunu darmadağın edildi, bu post artıq mövcud deyil. Düşmənin texnikası, silah-sursat anbarları, dayaq məntəqələri, avtomaşınlar, sisternlər, canlı qüvvənin yerləşdiyi yerlər Azərbaycan Ordusu tərəfindən dəqiq və sərrast atəşlə məhv edilmişdir. ...Azərbaycan Ordusu bir daha öz üstünlüyünü göstərdi. Mən hesab edirəm ki, bu əməliyyatın Azərbaycan Ordusunun şanlı tarixində öz yeri olacaqdır”*.

Həmin ilin avqust ayında Azərbaycana göndərilən diversiya qrupu da zərərsizləşdirildi [13, s.67-69].

Beləliklə, ordu quruculuğu və onun reallaşdırılması Silahlı Qüvvələrin Ali Baş Komandanı cənab İlham Əliyevin daim diqqət mərkəzində olmuşdur. II Qarabağ müharibəsi ərəfəsində keçirilən əməliyyatlar da ordumuzun gücünü və nəyə qadir olduğunu əyani şəkildə göstərdi, işğal olunmuş əraziləri qaytarmaq əzmini dünyaya nümayiş etdirdi.

II. Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün və suverenliyinin tam bərpa olunmasında Prezident İlham Əliyevin əvəzsiz xidməti

Vətən müharibəsində “Dəmir yumruq” əməliyyatında ordumuzun qazandığı şanlı qələbə dünya hərbi tarixinə qızıl hərflərlə düşdü. Belə ki, sentyabrın 27-də Ermənistanın ölkəmizə qarşı törətdiyi hərbi təcavüzə cavab olaraq Azərbaycan xalqı Vətən müharibəsinə qalxdı [14]. Azərbaycan Ordusu hər anı qəhrəmanlıqlarla dolu 44 gün ərzində düşməni ağır məğlubiyyətə uğradaraq ölkəmizin ərazi bütövlüyünü bərpa etdi. Vətən müharibəsi Azərbaycanın hərbi və siyasi Qələbəsi ilə başa çatdı [13, s.739-741].

2020-ci il sentyabrın 27-də başlanan və noyabrın 10-da qələbə ilə başa çatan Vətən müharibəsində Qarabağın əksər bölgələri: Cəbrayıl, Füzuli, Zəngilan, Qubadlı, Şuşa, Kəlbəcər, Ağdam, Laçın rayonları, Xocavəndin böyük hissəsi, Xocalının bir neçə kəndi, Tərtərin Talış və Suqovuşan yaşayış məntəqələri, bir sıra strateji yüksəkliklər düşməndən təmizləndi, Azərbaycan Ordusu öz vəzifələrini tarixi qələbənin qazanılması ilə yerinə yetirdi [13, s.948-949].

İkinci Qarabağ müharibəsində möhtəşəm Qələbə xalqın 30 illik torpaq həsrətinə son qoymaqla yanaşı, Azərbaycanda illərdir güclü dövlət quruculuğu istiqamətində həyata keçirilən strategiyanın və müəyyən hədəflərə hesablanmış siyasətin məntiqi nəticəsi oldu. Azərbaycan gücləndi, qüdrətləndi, hərbi potensialını daha da artırdı, münaqişənin həlli üçün möhkəm hüquqi baza formalaşdırdı, Ermənistanın və ona havadarlıq edən dövlətlərin 30 ilə yaxın imitasiya naminə apardıqları danışıqların əsl mahiyyətini açıqlayaraq bir daha belə bir reallığı da ortaya qoydu ki, düşmən heç vaxt Azərbaycanın işğal olunmuş torpaqlarını öz xoşu ilə geri qaytarmaq istəyində olmayıb. Ermənilərin işğal edilmiş torpaqlarda qurduqları istehkamlar da bunu təsdiqləyirdi. Lakin Azərbaycan Ordusu öz gücü, qüdrəti sayəsində bu istehkamları, düşmənin hərbi texnikasını məhv etdi, hər günü tarixə qələbə səhifəsi kimi yazdı. Döyüş meydanında Azərbaycanın qələbəsi 10 noyabr üçtərəfli Bəyanatının imzalanmasını şərtləndirdi.

Azərbaycan 30 ildən artıq gözlədiyi ədaləti, beynəlxalq hüququ bərpa etdi, BMT Təhlükəsizlik Şurasının qətnamələrini icra etdi, münaqişənin həlli prosesini uzatmaq üçün illərdir beynəlxalq ictimaiyyəti aldadan Ermənistanla və ona bu istəyini yerinə yetirməkdə dəstək göstərən havadarlarına 44 gündə həyata keçirdiyi “Dəmir yumruq” əməliyyatı ilə göstərdi ki, özü bir güc sahibidir, yeni reallıqlar yaradıb, hər kəs bunlarla barışmalıdır.

Azərbaycanın beynəlxalq hüququn norma və prinsiplərinə uyğun ədalətli mübarizəsi, Ali Baş Komandanın qətiyyətli mövqeyi, Azərbaycan Ordusunun gücü və qüdrəti sayəsində nəinki regionu, bütövlükdə dünyanı erməni terrorizmi və faşizmi təhlükəsindən xilas etdi, həmçinin dünya üzrə müəyyən olmuş xarici siyasət kursunu dəyişdi, hərbi tarixinə yeni səhifə yazdı.

44 günlük Vətən müharibəsində baş verən hadisələrin təhlili göstərdi ki, Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin Ali Baş Komandanı İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə Azərbaycanın əldə etdiyi nailiyyətlər və onun beynəlxalq arenadakı böyük nüfuzu, xalq-iqtidar birliyi Şanlı Qələbəni şərtləndirən vacib amillərdir. Onun ordu quruculuğu sahəsində apardığı siyasət nəticəsində müasir tələblərə tam cavab verən, yüksək mənəvi-psixoloji hazırlıqlı, istənilən döyüş tapşırığını ən yüksək səviyyədə yerinə yetirməyə qadir olan Azərbaycan Silahlı Qüvvələri formalaşmışdır ki, bu da özünü erməni faşizmi üzərində qazanılmış şanlı qələbə ilə sübut etdi. Ermənistan hərbi birləşmələrinin cəmi 44 gün ərzində məğlub edilməsi Azərbaycan xalqının milli qürur hissini və ləyaqətini özünə qaytardı. Dünya birliyi Vətən müharibəsində Azərbaycanın öz suverenliyini qorumağa qadir qüdrətli dövlət olduğunu və onun ordusunun gücünü gördü.

Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin Ali Baş Komandanı İlham Əliyevin qeyd etdiyi kimi, ordumuzun ərazi-relyef baxımından son dərəcə mürəkkəb şəraitdə və qısa müddətdə həyata keçirdiyi “Dəmir yumruq” əməliyyatı dünya hərbi tarixinə düşərək aparıcı hərbi mərkəzlər və mütəxəssislər tərəfindən öyrənilir. Hazırda Azərbaycanın İkinci Qarabağ müharibəsində istifadə etdiyi taktiki üsullar dünya hərbi elmi üçün yenilik kimi qəbul edilərək beynəlxalq ekspertlər tərəfindən təhlil edilir. Dövlət başçısının qətiyyəti, uğurlu siyasi-diplomatik fəaliyyəti, Azərbaycan xalqının iradəsi, dəmir yumruq kimi birliyi, həmrəyliyi, onun ordusunun məğrur, yenilməz gücü sayəsində Azərbaycanın qazandığı hərbi və siyasi qələbə ilə “Dağlıq Qarabağ münaqişəsi” ifadəsi artıq tarixə qovuşdu.

Qeyd edilməlidir ki, Vətən müharibəsi zamanı qələbənin qazanılmasında xüsusi təyinatlı təhsil müəssisələrinin böyük rolu olmuşdur. Müharibənin birinci günlərindən Milli Müdafiə Universitetinin tərkibinə daxil olan Hərbi İdarəetmə İnstitutunun, Azərbaycan Ordusunun Təlim və Tədris Mərkəzinin, Heydər Əliyev adına Hərbi İnstitutun rəhbər heyətinin, zabit və yuxarı sinif kursantlarının bir qismi, Hərbi tibb fakültəsi rezidentləri cəbhə bölgələrində döyüşlərdə iştirak edərək şücaət və qəhrəmanlıq göstərmişdirlər [13, s.975-992]. Azərbaycan Respublikası ərazilərinin işğaldan azad olunması zamanı hərbi əməliyyatlarda iştirak edərək döyüş tapşırıqlarını uğurla yerinə yetirən Silahlı Qüvvələrin xüsusi təyinatlı təhsil müəssisələrinin hərbi qulluqçuları Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin sərəncamları ilə “Vətən Müharibəsi Qəhrəmanı” adı, müxtəlif orden və medallarla təltif olunmuşlar. Bu təltiflər Vətən müharibəsində iştirak edən xüsusi təyinatlı təhsil müəssisələri qulluqçularının döyüş və xidmətinin Ali Baş Komandan İlham Əliyev tərəfindən yüksək qiymətləndirilməsinin bariz nümunəsi olmaqla yanaşı, həm də xüsusi təyinatlı təhsil müəssisələrinin milli zabit kadrlarının hazırlığı prosesinə verilən dəyər idi.

44 günlük Vətən müharibəsində Azərbaycanın Qələbəsindən sonra Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin Ali Baş Komandanı İlham Əliyev və birinci xanım Mehriban Əliyeva 1 sayılı Kliniki Tibbi Mərkəzdə müalicə olunan hərbiçilərlə görüşündə dövlət başçısı bu fikri xüsusi qeyd etmişdir: *“Bu tarixi Zəfər münasibətilə şəxsən sizi təbrik etməyə, təşəkkürümü bildirməyə gəlmişəm. Biz bu müharibəni şəhidlərimizin canı-qanı bahasına, hərbiçilərimizin rəşadəti, dövlətimizin siyasəti hesabına qazanmışıq. Mənim birinci təbrik etdiyim insanlar sizsiniz və sizin simanızda bizim bütün qəhrəman döyüşçülərimizdir. Gəlmişəm deyim ki, mən hər zaman sizinlə bir yerdə olacağam”* [13, s.918].

2020-ci il dekabrın 10-u Azərbaycanın tarixinə daha bir əlamətdar, qürurverici səhifə kimi yazıldı. Son 200 illik tariximizin ilk Zəfər Paradı keçirildi. Azərbaycan bir daha dünyaya qətiyyətini, malik olduğu imkanları və hərbi qüdrətini nümayiş etdirdi.

Bakının Azadlıq meydanında keçirilmiş möhtəşəm Zəfər paradı Azərbaycan dövlətinin siyasi, iqtisadi və hərbi qüdrətini, xalqımızın iradəsini, Azərbaycan Ordusunun qələbə əzmini, əsgər və zabitlərimizin sarsılmaz döyüş ruhunu nümayiş etdirmişdir [13, s.946].

Ərazilərimizin işğaldan azad olunması zamanı Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin hərbi əməliyyatlarda iştirak edərək igidlik və şücaət nümayiş etdirmiş, vəzifə borcunu ləyaqətlə və vicdanla yerinə yetirmiş 82.670 nəfər hərbi qulluqçusu Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Ali Baş Komandan İlham Əliyevin sərəncamları ilə müxtəlif ad, orden və medallarla təltif olunmuşdurlar. Təltif olunanların böyük əksəriyyəti sırayı əsgərlər, müddətdən artıq həqiqi hərbi xidmət hərbi qulluqçuları, gizir və kiçik zabit heyətindəndir.

Postmünaqişə dövrünün reallıqlarından və hədəflərindən bəhs edərkən qeyd olunmalıdır ki, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev müdafiə gücümüzün daha da artırılmasına böyük önəm verir və bu istiqamətdə konkret addımlar atır. Yeni hərbi birləşmələrin, ilk növbədə Komando Qüvvələrinin yaradılması, onların hərbi-texniki təchizatının yüksək səviyyədə olması bilavasitə döyüş qabiliyyətinin artırılması üçün önəmli amillərdir.

Vətən müharibəsindən sonra Silahlı Qüvvələrimizdə aparılan struktur islahatları çərçivəsində Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin göstərişi ilə qarşıya qoyulan və həyata keçirilən məqsəd və vəzifələr hərbi təhsil sahəsində, o cümlədən hərbi elmin və təhsilin inkişafı, qoşunların hazırlanmasında elmi yanaşmanın rolunun artırılması və onların döyüş hazırlığının gücləndirilməsi istiqamətində aparılan işlər uğurla davam etdirilir [15]. Belə ki, Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyinin yeni təşkilati strukturu təsdiq edilmiş, o cümlədən xüsusi təyinatlı təhsil müəssisələrinin fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi məqsədilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 5 mart 2022-ci il tarixli 1626 nömrəli Fərmanı ilə Milli Müdafiə Universiteti yaradılmışdır [16]. Qəbul edilmiş sənədə əsasən, universitetin tərkibində Hərbi Elmi Tədqiqat İnstitutu, Hərbi İdarəetmə İnstitutu və Heydər Əliyev adına Hərbi İnstitut, Azərbaycan Tibb Universitetinin Hərbi tibb fakültəsi, o cümlədən Azərbaycan Ordusunun Təlim-Tədris Mərkəzi, 3 xüsusi təyinatlı hərbi kollec (Bakı, Gəncə və Naxçıvan), C.Naxçıvanski adına və Heydər Əliyev adına hərbi liseylər daxil edilmişdir [17].

Həmçinin 2024-cü ildən etibarən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Silahlı Qüvvələrin Ali Baş Komandanı İlham Əliyevin tapşırığı ilə ordu quruculuğu sahəsində aparılan islahatlar çərçivəsində Azərbaycan Ordusunda İntellektual qabiliyyətli bölmələr yaradılmış və təhsildə fərqlənən istedadlı gənclərin bilik və bacarıqlarından daha səmərəli faydalanmaq, eyni zamanda onların karyera inkişafına töhfə vermək məqsədilə Müdafiə Nazirliyində hərbi xidmətkeçmə ilə bağlı yeni konsepsiya tətbiq edilməkdədir. Yeni təlim-təcrübə konsepsiyasına əsasən, hərbi xidmətdə olan yüksək intellektə malik istedadlı çağırışçılar gənc əsgərlərin hazırlığı proqramını başa çatdırdıqdan sonra öz ixtisaslarına uyğun müxtəlif layihələrə və fəaliyyətlərə cəlb olunmaları məqsədilə hərbi xidmətlərini Milli Müdafiə Universitetinin tərkibində yaradılmış bölmələrdə xüsusi şəraitdə davam etdirməsi nəzərdə tutulmuşdur [18].

Bütövlükdə, qəbul edilən qərarlarda müharibədən sonrakı dövrdə dövlətin hərbi potensialının gücləndirilməsinin yeni reallıqları, ordunun inkişafı üçün zəruri şərt kimi hərbi elm və təhsilin əhəmiyyəti öz əksini tapmışdır. Eyni zamanda ölkənin bütün hərbi təhsil sisteminin və yeni yaradılan xüsusi təyinatlı təhsil müəssisələrində idarəetmə strukturunun təkmilləşdirilməsi istiqamətində mühüm addımların atılması, hərbi mütəxəssislərin hazırlanması proqramlarının Türkiyə Respublikasının Milli Müdafiə Universitetində tətbiq edilən proqramlara uyğunlaşdırılması Azərbaycan Ordusunda peşəkar zabitlərin hazırlanmasını beynəlxalq standartlar səviyyəsinə yüksəltməyə imkan yaratmış və öz bəhrəsini vermişdir. Belə ki, Azərbaycanın Qarabağ iqtisadi rayonunda erməni separatizminin və terrorizminin sığındığı “boz zona”nın birdəfəlik ləğv edilməsinin vacib olduğunu nəzərə alaraq 2023-cü ilin 19-20 sentyabr tarixlərində Azərbaycan Ordusunun həyata keçirdiyi 23 saatlıq lokal antiterror tədbirləri nəticəsində bu problem də həll olundu. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev

tarixi şəhərimiz olan Xankəndidə dövlət bayrağımızı ucaltdı. Və bununla da rəsmi Bakının bütün ölkə ərazisində Azərbaycanın suveren hüquqlarının bərpa olunması ilə bağlı başladığı tarixi hərbi-siyasi prosesdə ikinci mərhələ də yekunlaşmış oldu [19].

Nəticə

Beləliklə, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin uğurlu müdafiə siyasəti ordu quruculuğuna, yeni silahların, texnikaların alınmasına, döyüş birləşmələrinin yaradılmasına lazımi dərəcədə dövlət vəsaiti ayrılmasına geniş imkanlar yaradır. Bu da Azərbaycan Respublikasının təhlükəsizliyinin təmin edilməsi və öz suveren hüquqlarının qorunması, qarşıda duran strateji hədəflərə doğru inamla irəliləməsi, həmçinin yeni dünya nizamında Azərbaycanın regional güc və birləşdirici amil kimi çıxış etməsinə şərait yaradır.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2024-cü il 19 sentyabr tarixli 294 nömrəli Sərəncamına əsasən, 20 sentyabrın Azərbaycan Respublikasında Dövlət Suverenliyi Günü elan edilməsi xalqımızın milli maraqlarını və yeni reallıqlar şəraitində müstəqil siyasətini daha cəsarətlə, prinsipiallıqla davam etdirilməsi kimi qiymətləndirilməlidir. Hazırda öz xalqının dəstəyinə arxalanan Prezident, Ali Baş Komandan İlham Əliyev tarixi şəxsiyyət və sərkərdə kimi yalnız Qafqaz miqyasında deyil, ümumiyyətlə, unikal fenomen liderdir, o, Azərbaycan dövlətinin milli maraqlarının və suverenliyinin keşiyində layiqincə dayanmışdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan Respublikasının Milli İnkişaf və Təhlükəsizlik siyasətinin əsasları. – Bakı: “Zərdabi LTD” MMC, – 2016. – 700 s.
2. Mehdiyev, R. Yeni siyasət: inkişafa doğru: [2 cilddə] / R.Mehdiyev. – Bakı: “Oskar” NPM, – c. 1. – 2008. – 343 s.
3. “Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələri haqqında” Azərbaycan Respublikasının 2017-ci il 29 dekabr tarixli 955-VQ nömrəli Qanununun tətbiqi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı: [Elektron resurs] / – 19 yanvar, 2018.
URL:https://azertag.az/xeber/Azərbaycan_Respublikasının_Silahlı_Qüvvələri_haqqında_Azərbaycan_Respublikasının_2017_cı_il_29_dekabr_tarixli_955_VQ_nömrəli_Qanununun_tətbiqi_barədə_Azərbaycan_Respublikası_Prezidentinin_Fərmanı-1129850
4. Prezident İlham Əliyev: “Azerspace 2” peykinin orbitə çıxarılması dövlətimizin növbəti uğurudur. / – 26 sentyabr, 2018.
URL:https://azertag.az/xeber/Prezident_Ilham_Aliyev_Azerspace_2_peykinin_orbite_chixarilmasi_dovletimizin_novbeti_ugurudur-1198278
5. Həsənov, Ə.M. Müasir beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti / Ə.M.Həsənov. – Bakı: “Azərbaycan”, – 2005. – 752 s.
6. Ниязов, Н.С. Основные векторы политики военной безопасности Азербайджанской Республики в 1994-2010 годы / Н.С.Ниязов. – Санкт-Петербург: – 2010. – 208 с.
7. Modernləşən Azərbaycan: yeni yüksəliş mərhələsinin memarı – İlham Əliyev kimi liderə bəxş: [Elektron resurs] / – 24 dekabr, 2015-ci il. URL: <http://newtimes.az/az/relations/4072/>
8. В Актау состоялся V Саммит глав государств прикаспийских стран: [Электронный ресурс] / – 12 августа, 2018.
URL:https://azertag.az/ru/xeber/V_Aktau_sostoyalsya_V_Sammit_glav_gosudarstv_prikaspiiskih_stran_OBNOVLENO-1186331
9. Prezidentlər Türkiyədə Azərbaycan borusunun açılış mərasimində: [Elektron resurs] / – 12 iyun, 2018. URL: <http://virtualaz.org/aktual/120169>
10. Xəzərin hüquqi statusu: Aktau sammitinin tarixi və geosiyasi özəllikləri: [Elektron resurs] / – 17 avqust, 2018. URL: <http://newtimes.az/az/relations/5728/>

11. Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin 100 illiyi münasibətilə Bakıda təntənəli hərbi parad keçirilib: [Elektron resurs] / – 26 iyun, 2018.
URL: https://azertag.az/xeber/Azərbaycan_Silahli_Quvvələrinin_100_illiyi_munasibətillə_Bakıda_təntənəli_hərbi_parad_keçirilib_Azərbaycan_Prezidenti_Ali_Bas_Komandan_Ilham_Aliyev_hərbi_parad_da_olub_YENILANIB_2_VIDEO-1174822
12. Aprel döyüşlərindən sonra ordu sıralarına qəbul olmaq istəyənlərin sayı çoxalıb: [Elektron resurs] / – 15 dekabr, 2017. URL: <http://az.azeridefence.com/general-kerim-veliyev-aprel-doyuslerinden-sonra-ordu-siralarina-qebul-olmaq-isteyenlerin-sayi-coxalib/>
13. Алиев, Н.А. Победа Азербайджана в Отечественной войне (информационно-аналитический материал) / Н.А. Алиев. – Баку: “АФПолигрАФ”, – 2021. – 1141 с.
14. Обращение Ильхама Алиева к Азербайджанскому народу от 27-го сентября 2020-го года: [Электронный ресурс] / URL: <https://ru.president.az/articles/40968>
15. Azərbaycanın müdafiə naziri xüsusi təyinatlı təhsil müəssisələrində olub: [Elektron resurs] / – 19 mart, 2022-ci il. URL: <https://1news.az/news/20220319060218952-Nazir-oborony-Azərbaycan-Posetil-uchebnye-zavedeniya-spetsnaznacheniya-VIDEO> (rus dilində).
16. Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələri Hərbi Akademiyasının arxivi, iş, № 700, vərəq – 72.
17. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 5 mart 2022-ci il tarixli 1626 nömrəli Fərman: [Elektron resurs] /
URL: <https://aztv.az/az/news/19608/azerbaycanda-milli-mudafie-universiteti-yaradilib>
18. Azərbaycan Ordusunda İntellektual qabiliyyətli bölmələr yaradılıb: [Elektron resurs] / – 15 oktyabr, 2024. URL: <https://mod.gov.az/az/news/azerbaycan-ordusunda-intellektual-qabiliyyetli-bolmeler-yaradilib-53129.html>
19. Sahibə, Qafarova: “Konstitusiya və Suverenlik İli” milli dövlətçilik şüurunun daha da möhkəmlənməsinə töhfə verəcək: [Elektron resurs] / – 29 dekabr, 2024.
URL: https://azertag.az/xeber/sahibe_qafarova_konstitusiya_ve_suverenlik_ili_milli_dovletchilik_suurunun_daha_da_mohkemlenmesine_tohfe_verecek-3355483

Аннотация

Роль Президента Ильхам Алиева в обеспечении Национальной безопасности и суверенитета Азербайджана Нурулла Алиев

В представленной статье рассмотрены вопросы деятельности Ильхама Алиева на посту Президента, проанализирована деятельность как главы государства по совершенствованию всех сфер государственного строительства и создания его правовой базы. В статье исследованы обязанности, исходящий из концепции национальной безопасности, а также происходящие серьезные изменения в деле защиты и сохранения независимости государства. Также проведен анализ заложенных Ильхамом Алиевым основных принципов внешней политики Азербайджана, показано значение широкого и практического использования их в регионе. В работе освещены вопросы обеспечения национальной безопасности и строительства Вооружённых Сил Азербайджанской Республики, в первую очередь изложены новые требования в сфере организации и подготовки офицерских кадров.

В статье рассматривается деятельность Ильхама Алиева на посту Президента, направленная на ускоренное развитие независимого государственного строительства во всех сферах, успешную внешнюю политику, создание новых форматов сотрудничества, активное участие в глобальных проектах, обеспечение национальной безопасности и проведение значительных реформ в области строительства армии в поствоенный период.

Для освещения данной проблемы использованы историко-хронологический и сравнительный методы анализа.

Ключевые слова: национальные интересы, государственное строительство, внешняя политика, международные правовые принципы, система безопасности

Abstract

**Ilham Aliyev stage in defencing of national security of the
Republic of Azerbaijan and its sovereignty
Nurulla Aliyev**

The main purpose of the article is to take a look on Ilham Aliyev's action during his presidency, reforms and measures that had been taken with his initiative in order to strengthen the social protection of population, the rapid development in all fields, including sports, education, tourism, agriculture and reforms to establish legal basis of the country. Tasks derived from the national security conception of the country, the principals of maintaining the independence of the Azerbaijan Republic is analyzed in the article. At the same time Mr. Ilham Aliyev's foreign policy principals and its reflections in the region, his special attention on formation and strengthening of the Armed Forces is analyzed.

The article provides an overview of Ilham Aliyev's activities as President, focusing on his efforts in accelerating the development of an independent state-building process across all sectors. It explores his successful foreign policy, the establishment of new cooperation formats, active participation in global projects, ensuring national security, and implementing significant reforms in military development.

To analyze the issue, historical-chronological and comparative research methods have been used.

The President Ilham Aliyev who gains people's confidence have contributed courageously and with adherence to principal to ensuring the security of the Republic of Azerbaijan, protecting its sovereign rights.

Keywords: national interest, state development, foreign policy, international legal principals, security system

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 17.02.2025

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 03.03.2025

Çapa qəbul edilmişdir: 23.03.2025

ORTA DƏHLİZİN QLOBAL TƏHLÜKƏSİZLİKDƏ OYNADIĞI ROL

dosent, polkovnik Yaşar Kərimov

<https://orcid.org/0009-0009-4825-3190>

Milli Müdafiə Universitetinin Hərbi Elmi Tədqiqat İnstitutu

yasarkerimov430@gmail.com

Xülasə. Məqalədə dünyanın müxtəlif bölgələrində baş verən müharibə və silahlı münaqişələr fonunda Uzaq Şərqdən Qərbə doğru uzanan beynəlxalq ticarət yollarına yaranan təhlükə, bunun global ticarətə göstərdiyi təsirlər, eləcə də dünya hegemonluğuna can atan güc mərkəzlərinin qarşিদurması nəzərdən keçirilib. 2022-ci ilin fevralından başlayan Rusiya – Ukrayna müharibəsinin Şimal dahlizinə, 2023-cü ilin oktyabrından başlayan İsrail – HƏMAS müharibələri nəticəsində Qırmızı dənizdə Husilər tərəfindən dəniz yolu ilə daşımalara yaranan təhlükə fonunda Orta dahlizin rolu açıqlanıb.

Tədqiqat işinin əsas məqsədi mövcud daşıma yollarına nəzarət etmək uğrunda başlanan müharibələrin Çin məhsullarının Qərbə ixracının təhlükəsiz və daha qısa vaxtda çatdırılması variantlarını nəzərdən keçirməkdir. Məqalədə müvafiq olaraq aşağıdakı vəzifələr qarşıya qoyulur: Rusiya – Ukrayna və İsrail – HƏMAS müharibəsinin global təhlükəsizliyə və nəqliyyat-logistika sisteminə göstərdiyi təsiri, Cənubi Qafqazın təhlükəsizlik mühitinin və Orta dahliz üzərində olan ölkələrin global təhlükəsizliyə verdiyi töhfəni və rolunu qiymətləndirmək.

Nəticə etibarilə görünən odur ki, Rusiya – Ukrayna və İsrail – HƏMAS müharibələri başa çatana qədər global təhlükəsizlik sistemində gərginlik artan tendensiya ilə davam edəcək və Orta dahlizin rolu daha qabarıq görünməyə başlayacaq: həm Cənubi Qafqazın, həm də global təhlükəsizliyin təminində mühüm rola malik olacaq.

Açar sözlər: global təhlükəsizlik, ticarət əlaqələri, beynəlxalq münasibətlər, Orta dahliz, Orta dahlizin rolu, yükdaşımalar

Giriş

İkinci Dünya müharibəsindən sonra dünyanın təhlükəsizlik sistemində çoxqütblülük yarandı. Bunun nəticəsində meydana gələn gərginlik – soyuq müharibə Qərb ilə SSRİ arasında uzun müddət davam etdi. Sovet İttifaqının dağılması və soyuq müharibənin başa çatması ilə dünya təhlükəsizlik sisteminin təşəkkül tapacağına bir inam yaranmışdı. Lakin bu heç də düşünülməmiş kimi olmadı, dünyanın hegemonluğuna can atan güc mərkəzləri arasında hələ gizli cərəyan edən qarşিদurma vəziyyəti gərginləşdirdi. Bu gərginlik fonunda beynəlxalq təşkilatlar vəzifələrinin icrasına ciddi yanaşmır, güclülər öz şərtlərini zəiflər üzərində diktə edir, dünya ictimaiyyətinin gözündə həmin təşkilatlara inam getdikcə azalırdı. Beynəlxalq hüquq daha çox diktə edənlərin və güclülərin maraqları üçün işləyirdi ki, bu da ikili standartın hökm sürməsinə səbəb olurdu. Belə ədalətsizlik və qarşিদurmalar fonunda dünyanın təhlükəsizlik sistemində qorxulu vəziyyət yarandığından indi bütün istiqamətlərdə güclü olmaqdan başqa çıxış yolu qalmayıb. Çünki dünyanın müxtəlif bölgələrində qarşিদurma və müharibələr artan tendensiya ilə davam edir.

Məqalənin hazırlanmasında statistik qiymətləndirmə və müqayisəli təhlil aparılıb.

Texnologiyanın sürətli inkişafı bütün sahələrə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərmişdir. Bu da öz növbəsində müasir müharibələrin baxış nəzəriyyəsinə fundamental yanaşmağı tələb edir. Əgər I və II Dünya müharibələrinin başlanma səbəblərinə nəzər salsaq, o zaman müharibəni başlayan ölkə (ölkələrin) ordusunun icra etdiyi fəaliyyətlərdən baş verənləri təhlil və qiymətləndirmək mümkün olar. Hazırda isə dünyanın güc mərkəzləri arasında cərəyan edən qarşিদurmalarından bunu müəyyən etmək o qədər də asan deyil. Çünki dünya hegemonluğuna can atan qüvvələr arxa planda qalaraq dəstəklədiyi qüvvələrin hesabına məqsədlərinə nail olmağa çalışırlar. Bunu Rusiya – Ukrayna müharibəsi nümunəsində də görmək olur. Əgər belə olmasa idi, onda kollektiv Qərb Ukraynaya dəstək verməzdi.

Əslində, nə NATO, nə də Ukraynanı dəstəkləyən ölkələr Rusiyaya müharibə elan edib. Lakin onlar Ukraynaya göstərdikləri maliyyə, silah-sursat dəstəkləri və kəşfiyyat məlumatları, eləcə də Ukrayna ordusuna keçdikləri təlimlər ilə Rusiyaya qarşı vuruşurlar. Müasir müharibələri təhlil edən zaman bir tərəfin digər tərəfə müharibə elan etdiyini görməsək də, tərəflər arasında hibrid müharibə getdiyini müşahidə etmək olur. Hibrid müharibə bütün sahələri – siyasi, iqtisadi, təhsil, mədəniyyət, din, ekologiya, ticarət, nəqliyyat və energetika sektorunu, ən əsası döyüş meydanında yüksək texnologiyaya əsaslanaraq hazırlanmış müasir döyüş vasitələrinin, süni intellekt elementlərinin tətbiqi ilə qoşunların qarşındurmasını özündə ehtiva edir. Belə arzuolunmaz və gərgin vəziyyətdə isə heç nəyi planlı şəkildə proqnozlaşdırmaq mümkün deyil. Dünyanın təhlükəsizlik sistemində gərginlik davam edir və BMT-nin Baş katibi Quterreş 2024-cü il fevralın 16-də Münhen Təhlükəsizlik Konfransında çıxışı zamanı demişdir: *“Hazırda dünya birliyi soyuq müharibə dövründəkindən daha təhlükəli vəziyyətdədir, dünya ölkələrinin parçalanması son 75 ildə maksimum həddə çatıb”* [1]. Bir tərəfdə Rusiya – Ukrayna müharibəsi, digər tərəfdə Yaxın Şərqdə: Suriya, İraq və Yəməndə həllini tapmayan, həm də uzun müddət davam edən silahlı qarşıdurmalar, İsrail – HƏMAS silahlı münaqişəsi, Afrika qitəsində: Sudanda, Liviyada, eləcə də bir çox Mərkəzi Afrika ölkələrində tez-tez baş verən dövlət çevrilişləri və bu regionda böyük dövlətlərin qarşındurması, Uzaq Şərqdə Sakit okean hövzəsində getdikcə artan gərginlik və s.

2019-cu ildə başlayan pandemiya dünya iqtisadiyyatına mənfi təsir göstərdi və ölkələr arasında mövcud olan ticarət zənciri pozuldu. Bu istiqamətdə olan mövcud problemlər hələ də davam edir və bunları daha da çətinləşdirən həm də beynəlxalq nəqliyyat yolları üzərində baş verən müharibə və silahlı münaqişələrdir. Uzaq Şərqdən Qərbə doğru uzanan və müxtəlif dövrlərdə “İpək yolu”, “Bir kəmə, bir yol” və “Orta dəhliz” kimi adlanan qlobal ticarət yolu fonunda Çin Xalq Respublikasının qlobal təhlükəsizliyə və dünya iqtisadiyyatına verdiyi töhfəni və oynadığı rolu nəzərdən keçirmək vacib məsələlərdən hesab olunur.

Əsas hissə

Bəşər tarixi milyonlarla insanın həlak olmasına, ümumbəşəri dəyərlərin dağılmasına, eləcə də insanlıq əleyhinə olan cinayətlərə səbəb olan çoxsaylı müharibələrə səhnə olub. Belə dağıdıcı müharibələrin nəticələrini təhlil edəndə, həmçinin bugünkü sürətli inkişafa nəzər saldıqda insanda belə bir düşüncə yaranır ki, bəlkə bundan sonra dünya inkişaf və tərəqqi yolu ilə gedəcək, bir daha fəlakət, müharibə və dağıntılara səhnə olmayacaq. Lakin XXI əsrdə milli maraqların qorunması və dünyanın hegemonluğuna can atan ölkələrin yaratdığı qarşıdurma və gərginlik böyük təlatümlərə səbəb oldu.

İndi dünyanın təhlükəsizlik sistemində böhran yaşanır, ölkələrin bir-birinə etibarını, inamını qalmaqayıb. Güclülərin diktəsi fonunda sürətli qütbləşmə prosesi gedir və artıq hər ölkə öz mövqeyini seçmək məcburiyyətində qalıb. Cənubi Qafqazda Ermənistanla Azərbaycan arasında uzun müddət davam edən Qarabağ münaqişəsi Azərbaycan Ordusunun apardığı 44 günlük Vətən müharibəsi nəticəsində öz həllini tapdı. Bu da bölgədə maraqları olan dövlətlərin diqqətini Cənubi Qafqaz regionuna çəkdi.

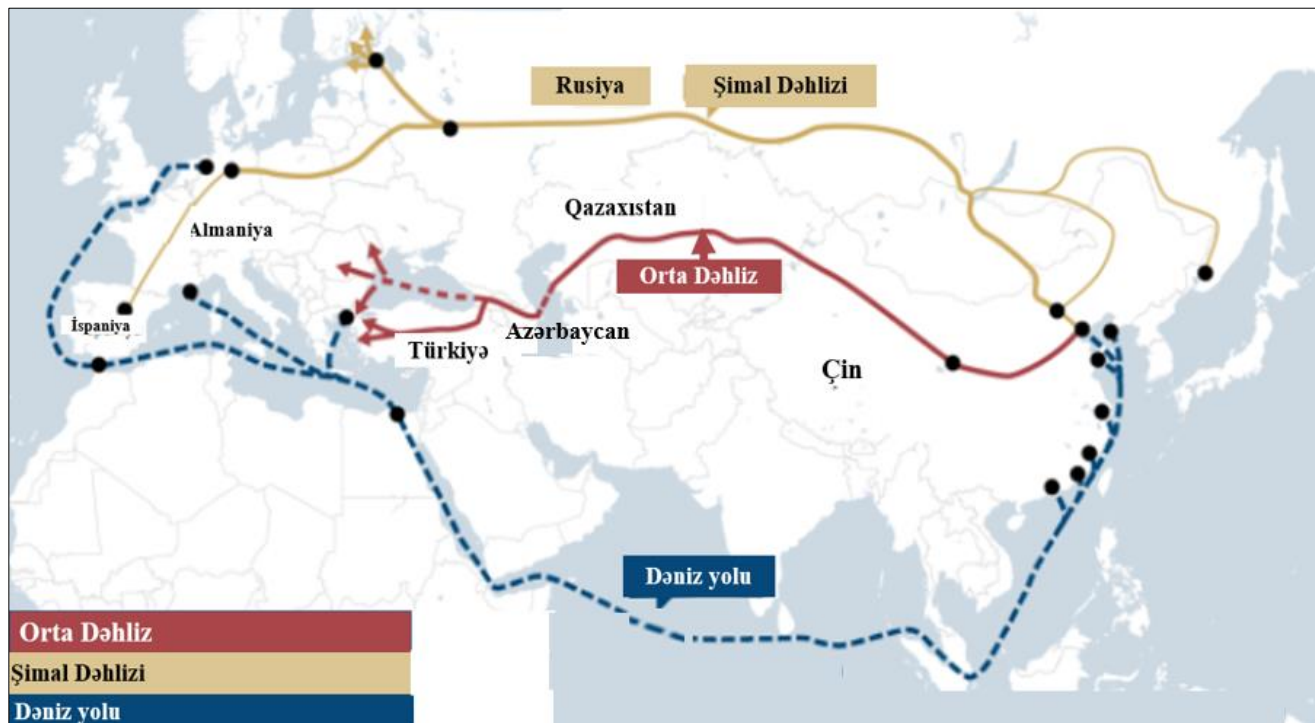
Qlobal miqyasda Şimal, Cənub və Orta dəhliz anlayışları mövcuddur. Şimal dəhlizinin böyük hissəsi Rusiya, Cənub dəhlizinin bir hissəsi isə İran ərazisindən keçdiyinə görə həmin dəhlizlər bu gün əvvəlki kimi aktual deyil. Rusiya və İrana tətbiq olunan sanksiyalar fonunda Orta dəhlizin əhəmiyyəti günbəgün artmaqdadır. Cənubi Qafqazdan keçən yollar Orta dəhlizin komponentləridir. Bu regionda dəhlizlər uğrunda mübarizə bir neçə spesifik səbəbdən daha da şiddətli formada müşahidə olunmaqdadır. Bu səbəblərin özəyində regionun geostrateji mövqeyə (Şərq-Qərb və Şimal-Cənub marşrutunun üzərində olması) malik olması və bölgədə maraqları olan böyük dövlətlərin də hədəfində dəhlizlərə nəzarət etmək faktoru dayanır [2].

Cənubi Qafqazda sülh və əmin-amanlığın yaranması bölgədə yaşayan xalqlar üçün nə qədər vacib olsa da, bu, regionda öz maraqlarını güdən böyük dövlətlər üçün zərrə qədər də əhəmiyyətli deyil. II Qarabağ müharibəsindən sonra bölgədə gərginliyin davam etməsini istəyən qüvvələrin zaman keçdikcə səhnəarxası oyunlarının əsl mahiyyəti üzə çıxır. Regionun lider dövləti olan Azərbaycan bu oyunları pozur və beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində öz milli maraqlarını qorumaq uğrunda mübarizəyə davam edir. Çünki respublikamızın maraqlarını nəzərə almadan bu bölgədə hər hansı strateji layihəni həyata

keçirmək mümkün deyil. Tarix boyu Şərqdən Qərbə uzanan və məhz bu bölgədən keçən ticarət yolları dünyanın inkişafında mühüm rol oynamışdır. Orta əsrlərdə “İpək yolu”, XX əsrdə Çinin irəli sürdüyü “Bir kəmə, bir yol” layihəsinin tərkib hissəsi kimi daşıma yollarının şaxələndirilməsi çərçivəsində Azərbaycan öz imkanları hesabına Xəzər dənizinin sahilində Bakı Beynəlxalq Dəniz Ticarət Limanının tikintisinə başlamış və qısa zamanda nəqliyyat-logistika sahəsində böyük uğurlara nail olmuşdur. Çindən başlayaraq daşınan yüklərin Azərbaycan üzərindən keçməklə “Bakı – Tiflis – Qars” dəmir yolu vasitəsilə Londona qədər çatdırılması ümumi olaraq 24 gün müddətinə başa gəlir və bu yol hazırda ən təhlükəsiz marşrut hesab olunur. Çinin irəli sürdüyü “Qlobal təhlükəsizlik”, “Qlobal inkişaf” və “Qlobal ticarət” layihələri çərçivəsində bu daşıma yolu Orta dəhliz adlanır və mövcud vəziyyətdə dünya ticarətinin inkişafında əvəzolunmaz rola malikdir. Çindən məhsulların Skandinaviya və Mərkəzi Avropa ölkələrinə daşınması üçün nəzərdə tutulan ən qısa yol Rusiya və Belarusdan keçir. Lakin 3 ildən çoxdur davam edən Rusiya – Ukrayna müharibəsinə, Qərbin Rusiya və Belarusa tətbiq etdiyi sanksiyalara görə bu yol fəaliyyət göstərə bilmir. Eyni zamanda Yaxın Şərqdə baş verən İsrail – HƏMAS qarşdurması fonunda Qırmızı dənizdə Husilərin Avropa ölkələrinin yük gəmilərinə hücumlar təşkil etməsi Avropa bazarlarına, həmçinin əks istiqamətlərə mal və yüklərin daşınmasında böyük problemlər yaradıb. Gəmilər təhlükəsizlik baxımından Afrika qitəsinin cənubundan – İynə burnundan keçməklə yükləri təyinatı üzrə çatdırması həm vaxt, həm də daşıma xərclərinin artmasına səbəb olur, nəticədə məhsullar bahalaşır ki, bu da alıcıların haqlı narazılığına gətirib çıxarır.

2020-ci ildə baş verən pandemiya və hazırda davam edən müharibə və silahlı münaqişələrə görə pozulan ticarət əlaqələri səbəbindən qlobal ticarət böhranı daha da dərinləşib. Proses belə davam edərsə, bu vəziyyətin uzun illər yaşanması və maliyyə baxımından çökmə qaçılmazdır.

Azərbaycanın beynəlxalq təhlükəsizliyə, Avropanın enerji resurslarına olan tələbatının ödənilməsi prosesinə verdiyi dəstək, eləcə də Çindən yüklərin Orta dəhliz vasitəsilə Qərb bazarlarına maneəsiz və təhlükəsiz daşınmasında oynadığı rol əvəzolunmazdır (Şəkil).

Şəkil. Çindən yüklərin Avropaya daşınması üçün Şimal dəhlizinə və Dəniz yoluna alternativ Orta dəhliz

Bu məsələni aktuallaşdıran amillərdən biri də Azərbaycanın 2020-ci ildə II Qarabağ müharibəsində əldə etdiyi möhtəşəm qələbədir. Azərbaycan uzun müddət işğalda qalan torpaqlarını azad etməklə Cənubi Qafqazda yeni təhlükəsizlik mühiti formalaşdı. Əldə olunmuş Üçtərəfli sazişin şərtlərinə görə, Ermənistan azərbaycanlıların Qərb bölgəsinə – Naxçıvan Muxtar Respublikasına maneəsiz

hərəkətini təmin etmək üçün mövcud yolları açmalı və təhlükəsiz gediş-gəlişi təmin etməli idi. Lakin sazişin imzalanmasından üç ildən çox vaxt keçməsinə baxmayaraq, Zəngəzur dəhlizi hələ də açılmayıb və bu məsələ öz həllini tapmayıb.

Dünya güclərinin Ermənistanla təsiri getdikcə artır. Ermənistan isə bunu Azərbaycanla danışıqlar prosesində öz lehinə fürsətə çevirmək istəyir. ABŞ, Hindistan, Fransa və Yunanıstan Ermənistanla mülkiyyətlərini və Rusiyaya zəiflətməyə çalışır. Bu ölkələr Ermənistanla bütün sahələrdə əməkdaşlığı inkişaf etdirir, xüsusilə, müasir silahlar verir və ordunun yenidən qurulmasında yaxından iştirak etməklə yanaşı, böyük maliyyə dəstəyi də ayırır.

II Qarabağ müharibəsində aldığı ağır məğlubiyyətdən nəticə çıxarmayan Ermənistanın sürətlə silahlanması onun üçün yaxşı nəticə vəd etmir. Həmin dövlətlərin öz maraqlarını güdməsi və rəsmi İrəvandan maşa kimi istifadə etməsi, əslində, onun saxta vədlərə aldanaraq sülh ritorikasından uzaqlaşmağa və bölgədə vəziyyətin qeyri-stabil qalmasına xidmət edir. Ermənistanın Rusiyanın milli maraqlarına zidd addımları və kənar qüvvələrin bölgəyə gəlməsi Rusiya – Ermənistan əlaqələrində böyük narazılığa səbəb olub. Ermənistanın üzv olduğu Kollektiv Təhlükəsizlik Müqaviləsi Təşkilatının, Müstəqil Dövlətlər Birliyinin və Avrasiya İqtisadi İttifaqının sammitlərində və iclaslarında iştirakdan imtina etməsi Rusiyada Qərbin diktəsi ilə atılan addım kimi qiymətləndirilir. Yerevanın davranışları və yürütdüyü Qərbyönümlü siyasət Rusiyada diqqətlə izlənilir və yeri gəldikdə cavabsız qalmır. Gedən proseslərdən görünən odur ki, Qərb Ermənistan vasitəsilə Rusiyaya Cənubi Qafqazda sınıqsızlaşmağa çalışır. Bu, əslində, regionda maraqları olan kənar qüvvələrin Cənubi Qafqaza gəlməsinə xidmət edir.

Rusiya ilə Ermənistan arasında yaranmış gərginlik İran – Ermənistan əlaqələrinə də təsirsiz ötürülür və kənar qüvvələrin bölgəyə gəlməsi İranın və Rusiyanın dövlət maraqlarına uyğun gəlmir. İndi Ermənistanla ənənəvi və dərin əlaqələri olan ölkələr bu münasibətlərə yenidən baxmaq məcburiyyətində qalıb.

Ermənistan Zəngəzur dəhlizinin açılmasını uzatmaqla gərginlik yaratdığı kimi, dünyanın güc mərkəzlərinin Cənubi Qafqazda qarşıdurmasına da zəmin yaradır. Ermənistan Hindistan, Fransa və İrəvandan aldığı silahlarla ordunu yenidən qurmağa cəhd edir. II Qarabağ müharibəsindən sonra hərbi potensialını artırmağa çalışan Ermənistan bununla həm də revanşist qüvvələrə şərait yaradır.

Rusiya – Ukrayna müharibəsinin davam etdiyi bir vaxtda Fransanın diktəsi ilə Ermənistanın Rusiya ilə olan əlaqələrinin pozulmasına hesablanmış siyasət yürütməsi oynanılan böyük oyunların bir halqasıdır. Rusiyanın 102-ci hərbi bazasının və Erabunidə yerləşən aviasiya qruplaşmasının mövcudluğu, eləcə də İran – Ermənistan və Türkiyə – Ermənistan dövlət sərhədinin Rusiya Federal Təhlükəsizlik Xidmətinin Sərhəd qoşunlarının nəzarətində olduğu bir vaxtda Rusiyanın dövlət maraqlarına uyğun olmayan addımların atılması və vəziyyətin yüksələn tendensiya üzrə gərginləşməsi yaxın gələcəkdə Ermənistanla həm siyasi, həm də hərbi müstəvidə yaxşı heç nə vəd etmir.

Çinin XXI əsrdə irəliləşməsi “Qlobal təhlükəsizlik”, “Qlobal ticarət” və “Qlobal inkişaf” layihələrinə önəm verməyən Ermənistan, əslində, bölgənin gələcək inkişafının əleyhinə addım atmaqla, həm də Çin – Hindistan və Çin – ABŞ əlaqələrində ikincinin tərəfini seçmiş olur. Rusiya – Ukrayna müharibəsinin nəticəsi bəlli olmadığı və Yaxın Şərqdə hələ də davam edən İsrail – HƏMAS savaşı fonunda Ermənistanın Rusiyanın maraqlarına zidd addımları mövcud vəziyyəti daha da gərginləşdirir.

Yaranmış vəziyyətdə Azərbaycan ancaq milli maraqlarına cavab verən, düşünülmüş və ardıcıl siyasət hesabına bölgənin gələcək inkişafına nail olmağı əsas hədəf kimi qarşısına qoymaqla yanaşı, həm də Avropanın üzvləşdiyi nəqliyyat-logistika problemlərinin və enerji resurslarının təminatı məsələlərinin həllində mühüm rol oynayır. Azərbaycan və Qazaxıstan Orta dəhliz sayəsində Asiya və Avropa arasında vacib nəqliyyat qovşağına çevrilir.

Rusiya – Ukrayna müharibəsi və Qırmızı dənizdə Husilərin hücumları Avropadan idxal və ixraca xeyli dərəcədə mənfi təsir göstərdiyindən Asiyanı Avropa İttifaqı (Aİ) ölkələri ilə birləşdirən ənənəvi nəqliyyat əlaqələri pozulub. Buna alternativ olaraq Orta dəhliz əhəmiyyətli potensiala malikdir, çünki “Qlobal ticarət” ideyası çərçivəsində Çindən gələn malların sürətlə Qazaxıstan vasitəsilə Xəzər dənizi sahilinə, daha sonra isə Azərbaycan və Gürcüstan vasitəsilə Aİ ölkələrinə çatdırılması təhlükəsiz və qısa vaxtda təmin olunur [3].

Ekspertlərin qiymətləndirməsinə görə, 2023-cü ildə bu dəhliz üzrə daşımaların həcmi 86% artaraq 2,8 milyon tona çatıb (2021-ci ildə bu göstərici cəmi 586 min ton, 2022-ci ildə 1,5 milyon ton olub). Bu göstəricilər dəhliz boyu daşımalarda əhəmiyyətli artımı göstərir. Beləliklə, Azərbaycan və Qazaxıstan yerləşdiyi coğrafi mövqeyinə, eləcə də daxili sabitliyinə və inkişaf tempinə görə Asiya ilə Avropa arasında mühüm nəqliyyat infrastrukturuna malik olan ölkələrə çevrilir. Türk Dövlətləri Təşkilatının inkişafına və beynəlxalq aləmdə onun nüfuzunun artmasına çalışan hər iki ölkənin birgə səyləri yaxın gələcəkdə öz bəhrəsini verəcək. Azərbaycan və Qazaxıstan Orta dəhlizin perspektivini nəzərə alaraq nəqliyyat infrastrukturunun yenilənməsinə vaxtında investisiya yatırması indi öz töhfəsini verməyə başlayıb [4].

Rusiya – Ukrayna müharibəsinin fonunda son zamanlar Rusiyanın 1.000 km-ə qədər dərinlikdə yerləşən strateji obyektləri və nəqliyyat infrastrukturalarının, qaz və neft terminallarının, neftayırma zavodlarının hədəfə alınması, eləcə də Qərbin Rusiyaya tətbiq etdiyi sanksiyalar ilə əlaqədar olaraq Asiyadan Avropaya yükdaşımalar çətinləşib.

İndi Avropa İttifaqı Cənubi Qafqazda və Orta Asiyada geosiyasi mövqeyini qorumaq istəyirsə, o zaman Orta dəhliz marşrutuna investisiyaları artırmalı və dəhliz üzərində olan ölkələr ilə real əməkdaşlıq müstəvisinə keçməlidir [3].

Orta dəhlizin inkişaf etdirilməsi və yeni yüklərin cəlb edilməsi baxımından Çinin Sian şəhərində fəaliyyətə başlamış Qazaxıstanın Nəqliyyat-Logistika Mərkəzi marşrut üzrə yükdaşımaların həcmi əhəmiyyətli dərəcədə artırmağı hədəfləyib. Mərkəzdən 61 ədəd konteynerdən ibarət yük qatarının yola salınması, 11 gündən sonra multimodal daşıma zamanı konteynerlərin Qazaxıstan limanında yenidən yüklənərək Xəzər dənizi ilə Bakı Beynəlxalq Dəniz Ticarət Limanına, oradan isə Abşeron terminalına çatması böyük əhəmiyyət daşıyır. İlk razılışmaya əsasən, Mərkəz vasitəsilə Azərbaycana ayda 10 konteyner qatarın yola salınması planlaşdırılır [4].

Orta dəhlizin inkişafı üçün birbaşa istehlakçılara yönəlmiş rəqəmsal platforma yaradılıb, Azərbaycan və Qazaxıstanın dəmir yolları “Təqib və İzləmə” funksiyası vasitəsilə real vaxt rejimində marşrut boyunca yüklərin izlənməsi sisteminə inteqrasiya olunub. Vahid rəqəmsal ekosistemin yaradılması və inkişaf etdirilməsi Orta dəhlizin şəffaflığını, cəlbediciliyini getdikcə artırır.

Əvvəllər Çindən Orta dəhliz vasitəsilə yüklərin Qara dəniz limanlarına çatdırılması təxminən 53 gün çəkirdisə, hazırda bu müddət 18 gün təşkil edir. Çin Orta dəhlizə önəm verir və məhsulların bu marşrutla ixracının qarşdakı illərdə artan tendensiya ilə davam etməsi gözləniləndir. Orta dəhlizlə yükdaşımaların artması və yüklərin təhlükəsiz daşınması prioritet təşkil edir. Ermənistan havadarlarının dəstəyinə güvənərək hələ də Zəngəzur dəhlizinin açılmasını və yüklərin daha qısa yolla daşınmasını müvəqqəti olaraq yubadığına baxmayaraq, belə vəziyyət uzun müddət davam edə bilməz, çünki onun açılması zamanın tələbidir. Bu, qlobal təhlükəsizliyə və qlobal ticarətin, eləcə də Orta dəhlizin dinamik və uğurlu inkişafına təsir göstərən, həmçinin bölgə xalqlarının sülh və əmin-amanlıq şəraitində yaşamasına töhfədir.

Nəticə

Dünyanın təhlükəsizlik sistemində böhranlı vəziyyət və gərginlik davam edir. ABŞ konqresinin Ukraynaya, İsrail və Tayvana 90 milyard maliyyə vəsaitinin ayrılması üçün nəzərdə tutulan qanun layihəsini təsdiqləməsi, eləcə də Aİ-yə üzv ölkələrin Rusiya – Ukrayna və İsrail – HƏMAS savaqları fonunda müharibə tərəflərinə verdikləri hərtərəfli dəstək böhranın həllinə xidmət etmir, əksinə, vəziyyəti daha da gərginləşdirir.

Pandemiya nəticəsində ticarət zəncirində baş verən qırılma və müharibə səbəbindən dərinləşən əlaqələr öz təsirini göstərməkdə davam edir. Nəqliyyat-logistika sisteminə olan təhlükələr Şimal dəhlizinin və Dəniz yolunun fəaliyyətinə mənfi təsir göstərir. Lakin İkinci Qarabağ müharibəsindən sonra Cənubi Qafqazda yaranmış vəziyyət güc mərkəzlərinin diqqətini regiona çəkməyə bilməzdi. Cənubi Qafqazdan keçən Orta dəhlizin dünyanın güc mərkəzlərini yeni reallıqları qəbul etməyə, region xalqlarının dinc şəraitdə yaşamasına və inkişaf etməsinə, eləcə də Qlobal təhlükəsizliyə böyük töhfə kimi qiymətləndirilə bilər. Şimal dəhlizi ilə yüklərin 10.000 km məsafəyə 15 – 20 günə, Dəniz yolu ilə

həmin yüklərin 30 – 40 günə daşınması mümkün olduğu halda, Orta dəhliz ilə bu yükləri 7.000 km məsafəyə 10 – 15 günə daşımaq mümkündür. Orta dəhliz digər daşıma yolları ilə müqayisədə daha qısa və təhlükəsizdir. Gələcəkdə region ölkələri və dünyanın güc mərkəzləri Orta dəhlizin global təhlükəsizlik sistemində oynadığı rolu və regionun inkişafına verdiyi töhfələri yaxından hiss edəcək.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Quterreş: “Dünya indi soyuq müharibə dövründəkindən daha təhlükəli vəziyyətdədir”: [Elektron resurs] / – 16 fevral, 2024. URL: <https://www.bizimyol.info/az/news/485867.html>
2. Məmmədzadə, V.M. Cənubi Qafqazda dəhlizlər uğrunda rəqabət / V.M.Məmmədzadə, // “Azərbaycan təhlükəsizlik orqanlarının fəxri rəhbəri” adlı respublika elmi-praktiki konfransın materialları, – Bakı: AR DTX H.Əliyev adına Akademiyasının Redaksiya-nəşriyyat şöbəsi – 2023.– s. 334–339.
3. “Eureporter”: Azərbaycan və Qazaxıstan Asiya ilə Avropa arasında mühüm nəqliyyat hablarına çevrilir: [Elektron resurs] / – 12 mart, 2024. URL: <https://report.az/infrastruktur/eureporter-azerbaycan-ve-qazaxistan-asiya-ile-avropa-arasinda-muhum-neqliyyat-hablarina-cevrilir/>
4. Azərbaycan və Qazaxıstan prezidentləri Çinin Sian terminalından Bakının Abşeron stansiyasına konteyner qatarının gəlişi mərasimini videobağlantı ilə izləyiblər: [Elektron resurs] / – 12 mart, 2024.
URL: https://azertag.az/xeber/azerbaycan_ve_qazaxistan_prezidentleri_chinin_sian_terminalindan_bakinin_abseron_stansiyasina_konteyner_qatarinin_gelisi_merasimini_videobaglanti_ile_izleyibler_yeni_lenib_video-2945891

Аннотация

Роль Среднего коридора в глобальной безопасности Яшар Керимов

В статье рассматривается угроза международным торговым путям, протянувшимся с Дальнего Востока на Запад, на фоне войн и вооруженных конфликтов в разных регионах мира, ее влияние на мировую торговлю, а также противостояние центров силы, стремящихся к мировой гегемонии. Роль Среднего коридора заявлена на фоне угрозы, исходящей от хуситов в Красном море для Северного коридора российско-украинской войны, начавшейся в феврале 2022 года, и войны Израиля и ХАМАС, начавшейся в октябре 2023 г.

Основная цель исследовательской работы - рассмотреть пути безопасной и оперативной доставки китайской продукции, экспортируемой на Запад, в связи с войнами за существующие транспортные маршруты. В статье также поставлены следующие задачи: влияние войны Россия-Украина и Израиль-ХАМАС на глобальную безопасность и транспортно-логистическую систему, вклад и роль среды безопасности Южного Кавказа и страны «Среднего коридора» глобальной безопасности.

В результате, установлено что по мере продолжения войны между Россией и Украиной и Израилем и Хамасом напряженность в глобальной системе безопасности будет продолжать расти с тенденцией к увеличению, а роль «Среднего коридора» станет более заметной. В заключение отметим, что Средний коридор играет важную роль в обеспечении безопасности как Южного Кавказа, так и глобальной безопасности.

При подготовке статьи были проведены статистическая оценка и сравнительный анализ.

Ключевые слова: глобальная безопасность, торговые отношения, международные отношения, средний коридор, роль среднего коридора, грузоперевозки

Abstract

The role of the Middle corridor in global security

Yashar Kerimov

In the article, the threat to the international trade routes stretching from the Far East to the West against the backdrop of wars and armed conflicts in different regions of the world, its effects on global trade, as well as the confrontation of power centers striving for world hegemony were considered. The role of the Middle corridor has been announced the backdrop of the threat posed in the Red Sea by Houthis and to the Northern Corridor of Russia – Ukraine war, which began in February 2022, and the Israel – Hamas war, which began in October 2023.

The main purpose of the research work is to consider ways of safe and short delivery of Chinese products exported to the West due to the wars over the existing transportation routes. In the article, the following tasks are set in the scientific research: the impact of the Russia – Ukraine and Israel – Hamas war on global security and the transport-logistics system, the contribution and role of the security environment of the South Caucasus and the countries on the Middle corridor to global security.

As a result, it seems that as the Russia – Ukraine and Israel – Hamas war continues, tensions in the global security system will continue with an increasing trend, and the role of the Middle corridor will become more prominent. In conclusion, the Middle corridor has an important role in ensuring both South Caucasus and Global security.

Statistical evaluation and comparative analysis were carried out in the preparation of the article.

Keywords: global security, trade relations, international relations, the middle corridor, the role of the middle corridor, cargo transportation

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 16.01.2025

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 23.01.2025

Çapa qəbul edilmişdir: 11.02.2025

HİBRİD TƏHDİDLƏR VƏ AZƏRBAYCANIN MÜDAFİƏ STRATEGİYASI

polkovnik-leytenant Vüqar Şirinov

Daxili İşlər Nazirliyi Daxili Qoşunlarının Hərbi İnstitutu

vugarshirinov.office@gmail.com

Xülasə. Bu məqalədə ölkələrin təhlükəsizlik mühitində önəmli yer tutan hibrid təhdidlərin mahiyyəti, onların milli təhlükəsizlik üçün yaratdığı təhlükələr və bu təhdidlərə qarşı tətbiq olunan müdafiə strategiyaları təhlil edilir.

Hibrid təhdidlər ənənəvi hərbi taktikalarla yanaşı, kiberhücumlar, dezinformasiya kampaniyaları, iqtisadi təzyiqlər, eləcə də süni intellekt və sosial mühəndislik kimi yeni nəsillər manipulyasiya texnologiyalarından istifadə edərək dövlətlərə qarşı təsir vasitəsi kimi tətbiq edilir. Geosiyasi mövqeyi, enerji resursları və regional münaqişələr səbəbindən Azərbaycan hibrid təhdidlərə məruzqalma riski yüksək olan ölkələrdəndir. Bu kontekstdə hibrid təhdidlərə qarşı kompleks müdafiə strategiyası çərçivəsində milli təhlükəsizlik siyasəti, kibertəhlükəsizlik tədbirləri, dezinformasiyaya qarşı mübarizə və beynəlxalq əməkdaşlıq imkanları ətrafında təhlil edilir.

Məqalədə, həmçinin hibrid təhdidlərə qarşı qabaqcıl ölkələrin tətbiq etdiyi müdafiə modelləri araşdırılmış və bu təcrübələrin Azərbaycan üçün tətbiq oluna biləcək aspektləri müəyyən edilmişdir.

Açar sözlər: hibrid təhdidlər, müdafiə strategiyası, milli təhlükəsizlik, kibertəhlükəsizlik, beynəlxalq əməkdaşlıq, asimmetrik müharibə

Giriş

Müasir təhlükəsizlik mühitində ənənəvi hərbi müdaxilələrlə yanaşı, qeyri-ənənəvi metodlarla həyata keçirilən və dövlətlərin sabitliyini, suverenliyini təhdid edən yeni təhlükə növləri geniş yayılmağa başlamışdır. Bu kontekstdə, “hibrid təhdid” termini ilk dəfə 2007-ci ildə Amerika Birləşmiş Ştatlarının dəniz piyadası qüvvələrinin generalı Ceyms Mettis və hərbi analitik Frank Hoffman tərəfindən istifadə edilmişdir [1]. Hibrid təhdidlər kiberhücumlar, dezinformasiya kampaniyaları, iqtisadi təzyiqlər və digər qeyri-hərbi vasitələrlə milli maraqlara təsir göstərməklə dövlətlərin təhlükəsizlik sistemlərini sarsıtmaq və onları zəiflədib təsir altına almaq məqsədilə ənənəvi və qeyri-ənənəvi mübarizə üsullarının birgə tətbiqinə əsaslanan kompleks təhlükələrdir.

Azərbaycanın strateji coğrafi mövqeyi, malik olduğu enerji resursları, meqalayihələrdə iştirakı, Cənubi Qafqazda nüfuzlu dövlət kimi rolu regiondakı əhəmiyyətini artırır, həmçinin onu müəyyən xarici qüvvələr üçün maraqlı və eyni zamanda geosiyasi təzyiqlərə açıq bir hədəfə çevirir. Ermənistan ilə uzun müddət davam edən münaqişə və Azərbaycanın suverenliyinə qarşı olan digər təhdidlər ölkənin təhlükəsizlik mühitini daha da mürəkkəbləşdirir. Ermənistanın və bəzi xarici aktorların dəstəklədiyi dezinformasiya kampaniyaları, kiberhücumlar və daxili qeyri-sabitlik yaratmaq cəhdləri Azərbaycan əleyhinə hibrid təhdidlərin elementləri kimi qəbul edilə bilər. Xarici qüvvələr bu təhdidlərdən istifadə edərək Azərbaycanın siyasi və iqtisadi qərarlarına öz maraqlarına uyğun şəkildə təsir göstərməyə çalışırlar.

Bu cür mürəkkəb təhlükəsizlik mühitində Azərbaycanda hibrid təhdidlərə qarşı mübarizənin gücləndirilməsinə, dövlətin regional və beynəlxalq səviyyədə mövqeyinin möhkəmləndirilməsinə, həmçinin səmərəli müdafiə sistemlərinin qurulmasına istiqamətlənmiş kibertəhlükəsizlik tədbirlərini, beynəlxalq əməkdaşlığı və diplomatik əlaqələri əhatə edən kompleks müdafiə strategiyası hazırlanmışdır. Hibrid təhdidlərin qarşısını almaq və milli təhlükəsizliyi təmin etmək, eləcə də təhlükəsizlik tədbirlərini daha səmərəli şəkildə təşkil etmək məqsədilə Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi 30 sentyabr 2024-cü ildə xarici müdaxilələrə və hibrid təhdidlərə qarşı mübarizə üzrə

xüsusi komissiya yaratmışdır [2]. Komissiyanın yaradılması Azərbaycanın hibrid təhdidlərə qarşı müdafiə strategiyasının gücləndirilməsi məqsədilə atılan əhəmiyyətli addımlardan biridir.

Məqalənin yazılmasında məqsəd hibrid təhdidlərin mahiyyətini və onların milli təhlükəsizliyə yaratdığı təhlükələri, o cümlədən Azərbaycanın hibrid təhdidlərə qarşı həyata keçirdiyi mübarizə tədbirlərini və bu sahədə tətbiq olunan yanaşmaların effektivliyini təhlil etmək, həmçinin hibrid təhdidlərin doğurduğu təhlükələri nəzərə alaraq, mövcud strategiyaların davamlılığı və gələcək inkişaf perspektivləri araşdırmaqdır.

Araşdırmada analitik metoddan istifadə edilmişdir ki, bu da hibrid təhdidlərin fərqli aspektlərini ayrılıqda incələməyə və onların milli təhlükəsizliyə təsirini dərinlən təhlil etməyə imkan verir.

Hibrid təhdidlərin əsas elementləri

Hibrid təhdidlər dövlətlər və ya qeyri-dövlət aktorları tərəfindən siyasi, iqtisadi, hərbi və informasiya sahələrində maraqlarını təmin etmək məqsədilə ənənəvi və qeyri-ənənəvi metodların kompleks şəkildə tətbiq edilməsidir. Bu cür strategiyalar hədəf dövlətlərin zəif nöqtələrindən istifadə edərək daxili sabitliyi pozmağa, eyni zamanda beynəlxalq nüfuzunu zəiflətməyə yönəlmişdir. Hibrid təhdidlər çoxşaxəli vasitə və metodların kombinasiyası ilə həyata keçirilir. Onların əsas tətbiq mexanizmləri arasında aşağıdakı üsullar xüsusi yer tutur:

Kiberhücumlar. Hibrid təhdidlərin ən mühüm elementlərindən biri kiberməkan üzərində icra olunan hücum və manipulyasiyalardır. Kiberməkan informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının qarşılıqlı əlaqəsi nəticəsində yaranan rəqəmsal və virtual bir mühitdir. O, şəbəkələr, kompüter sistemləri, bulud texnologiyaları və digər rəqəmsal platformaları əhatə edərək məlumat mübadiləsi və kommunikasiya proseslərini təmin edir. Bu mühit fiziki sərhədlərdən azaddır və real dünya ilə sıx qarşılıqlı əlaqədədir. Müasir dövrdə kiberməkan təkcə texnoloji yeniliklərin tətbiq sahəsi kimi deyil, həm də iqtisadiyyatın, dövlət idarəetmə proseslərinin, ticarət əməliyyatlarının və fərdi azadlıqların təmin olunmasında mühüm əhəmiyyət daşıyan strateji bir sahədir. Dövlətlər və təşkilatlar kiberməkanı idarəetmə, strateji resursların qorunması və təhlükəsizliyin təmin olunması üçün əsas platforma kimi istifadə edirlər. Kiberməkanın təhlükəsizliyi yalnız fərdi məlumatların qorunması deyil, həm də dövlətlərin milli təhlükəsizliyinin təmin olunması baxımından vacibdir. Bu səbəbdən kiberməkanın müdafiəsi müasir dövrdə həm dövlətlərin, həm də beynəlxalq təşkilatların prioritetlərindən biri hesab olunur [3].

Kiberməkanın strateji əhəmiyyəti, onu hibrid təhdidlərin mühüm elementlərindən biri olan kiberhücumların hədəfinə çevirir. Kiberhücumlar yalnız texnoloji ziyanla məhdudlaşmır. Onlar iqtisadi sistemlərə, ictimai sabitliyə və dövlətlərin strateji qərar qəbul etmə mexanizmlərinə də ciddi təsir göstərir. Kiberməkandan asılı olan müasir cəmiyyətlər üçün belə hücumlar iqtisadi və siyasi sabitliyi təhlükə altına alır. Kiberməkanın riskləri fonunda kiberhücumlara qarşı effektiv mübarizə üçün informasiya təhlükəsizliyinin təmin olunması, qabaqçılıq texnologiyaların tətbiqi və ictimaiyyətin məlumatlandırılması həyati əhəmiyyət daşıyır.

Dezinformasiya və informasiya müharibəsi. Dezinformasiya və informasiya müharibəsi müasir dövrdə hibrid təhdidlərin ən mürəkkəb formalarından biri olaraq dövlətlərin siyasi, iqtisadi və sosial sabitliyinə ciddi təhlükə yaradır. Dövlətlər və qeyri-dövlət aktorları bu vasitələrdən ictimai rəyi manipulyasiya etmək, dezinformasiya yaymaq və strateji qərar qəbul etmə prosesinə təsir göstərmək məqsədilə istifadə edirlər [4]. İnformasiya müharibəsinin əsas alətləri arasında saxta məlumatların sosial media və kütləvi informasiya vasitələrində geniş yayılması, manipulyativ məzmunların yaradılması, hədəf auditoriyaların psixoloji təsirə məruz qalması üçün xüsusi mesajların hazırlanması və onların təsirinin artırılması məqsədilə rəqəmsal texnologiyalardan istifadə yer alır. Belə kampaniyalar müəyyən məqsədləri həyata keçirmək üçün effektiv vasitə hesab olunur və aşağıdakı istiqamətlərdə özünü göstərir:

1. İctimai sabitliyin pozulması: xarici aktorlar tərəfindən idarə olunan dezinformasiya kampaniyaları ictimai rəyi manipulyasiya etməklə cəmiyyətin müxtəlif təbəqələri arasında parçalanma yaradır və sosial narazılığı dərinləşdirir.

2. **Strateji təsir:** dezinformasiyadan istifadə edərək dövlətlərin xarici siyasətində və beynəlxalq münasibətlərində qərar qəbul etmə mexanizmlərinə müdaxilə olunur. Belə yanaşmalar, xüsusilə geosiyasi münaqişələr zamanı daha da güclənir.

3. **Beynəlxalq imicin zəiflədilməsi:** informasiya müharibəsi dövlətlərin beynəlxalq aləmdəki reputasiyasını sarsıtmağa yönəldilir. Bu da beynəlxalq təşkilatlar və tərəfdaşlarla münasibətlərin pozulmasına və xarici investisiyaların azalmasına səbəb olur.

Sosial media platformaları informasiya müharibəsində məlumatın sürətlə yayılması, saxta hesablər vasitəsilə kütləvi manipulyasiya aparılması və hədəf auditoriyanın təsir altına alınması üçün ən effektiv vasitələrdən biri hesab edilir. Sosial şəbəkələrdə yayılan dezinformasiya həm daxili ictimai rəydə, həm də beynəlxalq səviyyədə manipulyativ təsir yaradır [5].

İqtisadi təzyiq. İqtisadi təzyiq hibrid təhdidlərin əsas komponentlərindən biri olmaqla, dövlətlər və qeyri-dövlət aktorlarının hədəf ölkələrin daxili sabitliyini və xarici siyasətini manipulyasiya etmək üçün istifadə etdiyi effektiv vasitələrdən biridir. Bu üsul iqtisadi resurslara çıxışın məhdudlaşdırılması, strateji sektorların hədəfə alınması və ticarət əlaqələrinə maneələr yaradılması kimi geniş bir spektri əhatə edir. Bu proses strateji sahələrdə üstünlük əldə etmək məqsədilə məqsədyönlü şəkildə həyata keçirilir və əsasən aşağıdakı mexanizmlər vasitəsilə icra olunur:

- *ticarət embarqoları və sanksiyalar:* hədəf ölkənin xarici ticarətini zəiflətmək, ixrac imkanlarını məhdudlaşdırmaq və iqtisadi inkişafa mane olmaq məqsədilə istifadə edilir;
- *qiymət manipulyasiyaları:* strateji əhəmiyyətli malların, xüsusilə enerji resurslarının qiymətinin manipulyasiya edilməsi ilə hədəf ölkələrə iqtisadi təzyiq göstərilir;
- *investisiya axınının azaldılması:* xarici sərmayələrin qarşısını almaq və iqtisadi sabitliyi pozmaq üçün spesifik tədbirlər həyata keçirilir;
- *iqtisadi asılılığın artırılması:* kreditlər, maliyyə yardımları və ya ticarət sazişləri vasitəsilə hədəf ölkələrin iqtisadi siyasətinə təsir göstərilir [6].

İqtisadi təzyiq hibrid təhdidlərin əsas alətlərindən biri kimi, dövlətlərarası münasibətlərdə güc balansını dəyişdirmək üçün mühüm potensiala malikdir. Bundan istifadə edərək hədəf ölkələrə həm iqtisadi, həm də siyasi təzyiq göstərilir, onların beynəlxalq arenadakı mövqeləri zəiflədir. İqtisadi təzyiq, eyni zamanda global iqtisadi sabitlik üçün də ciddi təhdidlər yaradır. Bu cür təzyiq vasitələri iqtisadi mühitdə rəqabəti məhdudlaşdırmaqla güc balansını dəyişdirməyə və geosiyasi üstünlük əldə etməyə xidmət edir.

Vasitəçi – “proxy” qüvvələr. Hibrid təhdidlər kontekstində vasitəçi (*proxy*) qüvvələr mühüm rol oynayır. Dövlətlər birbaşa münaqişəyə daxil olmadan vasitəçi aktorlarla rəqib tərəfə təzyiq göstərir, beləliklə, beynəlxalq hüquqi məsuliyyətdən yayınır və münaqişənin miqyasını genişləndirmədən öz maraqlarını qoruyur. Bu yanaşma həmin dövlətlərin qeyri-dövlət aktorları vasitəsilə rəqib ölkələrin sabitliyini pozmaq, əhali arasında qorxu yaratmaq və regional balansını öz lehinə dəyişmək məqsədi daşıyır. Terror təşkilatları və radikal qruplar vasitəsilə həyata keçirilən belə təhdidlər rəqib dövlətlərin təhlükəsizlik sistemini sarsıtmaqla onların müdafiə və idarəetmə mexanizmlərini zəiflədir, ictimai sabitliyə ciddi zərbə vurur [7]. Bu hibrid təhdid növü birbaşa münaqişəyə qoşulmayan bir (və ya bir neçə) dövlətin münaqişə iştirakçısı olan bir aktoru dəstəkləyərək, onun vasitəsilə öz strateji maraqlarını həyata keçirməsi və potensial üstünlüklər əldə etməsi ilə xarakterizə olunur.

Vasitəçi müharibəsinin iki əsas aktoru mövcuddur:

- *əsl aktor* – adətən, böyük bir (və ya bir neçə) dövlətdir. O, birbaşa münaqişəyə qoşulmadan, vəkil aktora (dövlət, yaxud qeyri-dövlət) silah, hərbi texnika, ərzaq, eləcə də hərbi təlim və kəşfiyyat məlumatları kimi resurslar təqdim edir.
- *vəkil aktor* – əsl aktordan aldığı dəstəklə birbaşa mübarizə aparən tərəfdir. O, bir dövlət, eləcə də terror təşkilatı və ya dövlət tərəfindən dəstəklənən separatçı qruplar formasında ola bilər [8].

Vasitəçi qüvvələr həm hərbi, həm də qeyri-hərbi vasitələrlə rəqib tərəfə təzyiq göstərərək onu zəiflətməyə çalışırlar. Vasitəçi müharibələrinin bu xüsusiyyətləri onları müasir münaqişələrdə strateji alətə çevirir.

Hüquqi təzyiq – “Lawfare” təhdidləri. Beynəlxalq müstəvidə “Lawfare” termini, hüquqi vasitələrdən məqsədyönlü şəkildə istifadə edərək dövlətlərin daxili və xarici siyasətinə təsir göstərmək, beynəlxalq arenada onların “mövqeyini zəiflətmək” mənasını ifadə edir. Bu metod hibrid təhdidlərin mühüm elementlərindən biri kimi, xüsusilə siyasi, iqtisadi və hüquqi təzyiq alətləri vasitəsilə həyata keçirilir. Beynəlxalq hüquq çərçivəsində insan haqları pozuntuları və ərazi mübahisələri ilə bağlı irəli sürülən iddialar hüquqi alətə çevrilərək hədəf ölkəyə qarşı siyasi təzyiq mexanizmi kimi istifadə edilir. Ermənistanın 44 günlük müharibədən sonra Azərbaycanın hərbi əməliyyatlarını etnik təmizləmə kimi təqdim etməyə çalışması və beynəlxalq məhkəmələrə müraciət etməsi bu strategiyanın nümunəsidir. Hüquqi mexanizmlər yalnız məhkəmə iddiaları ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda beynəlxalq təşkilatlar, müqavilələr və qətnamələr vasitəsilə də dövlətlərə siyasi təzyiq göstərmək üçün istifadə edilir. Bu yanaşma media və diplomatik kanallar vasitəsilə dezinformasiyanın legitimləşdirilməsi, dövlətlərin daxili qanunvericiliyinə müdaxilə edilməsi və guya beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırmaq məqsədi ilə dəyişikliklərə məcbur edilməsi üçün istifadə olunur. Hüquqi təzyiq hibrid müharibənin əsas vasitələrindən biri kimi hüquq sistemlərinin siyasi alətə çevrilməsini təmin edir və dövlətlərarası rəqabətdə mühüm rol oynayır.

Yeni nəsil hibrid müharibə alətləri. Müasir dövrdə informasiya müharibəsinin tərkib hissəsi olan və dövlətlərin təhlükəsizliyinə təhdid yaradan *süni intellekt, böyük verilənlər (Big Data) analitikası, deepfake* (süni intellektlə yaradılmış saxta görüntü və ya video) texnologiyası və *sosial mühəndislik* hibrid təhdidlərin mühüm komponentləri kimi çıxış edir. Bu texnologiyalar informasiya müharibəsində effektiv vasitələrə çevrilərək, real və virtual dünyalar arasında əlaqələri daha mürəkkəb hala gətirir. Onların tətbiqi informasiya təhlükəsizliyi sahəsində yeni imkanlar yaratmaqla yanaşı, manipulyativ texnologiyaların yayılmasını sürətləndirir, kütləvi təsiri gücləndirir və dövlətlərin strateji maraqlarına yönəlmiş riskləri artırır. Bu kontekstdə dövlətlərin müdafiə strategiyalarının adaptivliyi və informasiya təhlükəsizliyi sahəsində qabaqlayıcı tədbirlərin gücləndirilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Süni intellekt (AI) və Big Data analitikası. Rəqəmsal informasiya mühitində *Big Data* (böyük həcmdə verilənlər) analitikası və sosial media platformalarındakı meyillərin izlənməsi müasir hibrid müharibənin əsas istiqamətlərindən birini təşkil edir. Süni intellekt və *machine learning* (maşın öyrənməsi) texnologiyaları dezinformasiyanın geniş yayılmasında, ictimai rəyə təsir edilməsində və müəyyən hədəf qruplarının manipulyasiyasında effektiv şəkildə istifadə olunur. Bu texnologiyalar vasitəsilə saxta xəbərlər və deepfake videolar avtomatik yaradılır, sosial media platformalarında müəyyən mövzular süni şəkildə trend halına gətirilir və ictimai fikir idarə olunur. Eyni zamanda *Big Data* analitikası kütləvi məlumat axınıni emal edərək cəmiyyətin həssas nöqtələrini müəyyənləşdirir və bu zəifliklərdən istifadə edərək psixoloji təsir kampaniyaları təşkil etməyə imkan yaradır. Beləliklə, informasiya müharibəsinin yeni mərhələsi formalaşır və dövlətlərin milli təhlükəsizliyinə qarşı yönəlmiş qeyri-ənənəvi təhdidlər daha mürəkkəb və çətin aşkarlanı bilən xarakter alır.

Deepfake texnologiyası. Süni intellektin inkişafı ilə vizual və səsli kontentin manipulyasiyası daha mürəkkəb və realistik hala gəlmişdir. Bu texnologiya vasitəsilə siyasi liderlərin, dövlət rəsmilərinin və ictimai fiqurların saxta video və audioları yaradılaraq onların mövqeləri təhrif edilir, ictimai rəyə təsir göstərilir və sosial sabitlik sarsındılır. Deepfake texnologiyası təkcə siyasi manipulyasiya üçün deyil, həm də kiberfırıldaqçılıq, reputasiya hücumları (*reputation attacks*) və dezinformasiya kampaniyalarında geniş şəkildə istifadə edilir. Bu tip saxta kontentlər insanların şüuraltına təsir edərək onların emosional reaksiyalarını yönləndirir və cəmiyyətdə etimadsızlıq mühiti formalaşdırır. Bundan əlavə, deepfake texnologiyası sosial media platformalarında sürətlə yayılaraq real və saxta məlumatı bir-birindən ayırmağı çətinləşdirir, beləliklə, informasiya müharibəsində təsirli bir silaha çevrilir.

Sosial mühəndislik (social engineering). Sosial mühəndislik kibertəhlükəsizlik kontekstində mühüm rol oynayan və insanların psixoloji zəifliklərindən istifadə edərək dezinformasiyanın yayılmasına, məxfi məlumatların əldə edilməsinə və kiberhücumların effektiv şəkildə həyata keçirilməsinə yönəlmiş kompleks strategiyalardan ibarətdir. Hakerlər və kibercinayətkarlar dövlət qurumlarının, kritik infrastruktur obyektlərinin və ictimai rəyə təsir edən şəxslərin məlumatlarını sızdırmaq üçün bu texnikadan geniş istifadə edirlər. Onlar qurbanları aldaraq konfidensial məlumatları

ələ keçirmək, zərərverici proqram təminatını sistemlərə yoluxdurmaq və təşkilatların daxili şəbəkələrinə qanunsuz giriş əldə etmək məqsədilə müxtəlif manipulyasiya üsullarına əl atırlar.

Sosial mühəndislik əsasən fişinq (phishing) hücumları, hədəfli dezinformasiya kampaniyaları və insan faktoruna əsaslanan texnikalar vasitəsilə həyata keçirilir. Bəzən kibercinayətkarlar qurbanları aldatmaq üçün saxta *e-poçt* və ya mesajlardan istifadə edir, bəzən isə müxtəlif ssenarilər quraraq onların etibarını qazanmağa çalışırlar. Süni intellekt texnologiyalarının inkişafı ilə bu hücumlar daha mürəkkəb və çətin aşkarlanan formalar almışdır. Bu səbəbdən dövlət və özəl qurumlar kibertəhlükəsizlik mövzusunda maarifləndirilməli, fərdi və təşkilati informasiya təhlükəsizliyi protokolları gücləndirilməli, real vaxt rejimində təhdidlərin aşkarlanmasına yönəlmiş qabaqlayıcı tədbirlər həyata keçirilməlidir.

Qabaqcıl dövlətlərin hibrid təhdidlərə qarşı mübarizə strategiyaları

Hibrid təhdidlərin artması dövlətlər üçün yeni müdafiə strategiyalarının qəbul edilməsini zəruri edir. Ölkələr bu təhlükələrə qarşı spesifik yanaşmalar tətbiq edir. Aşağıda qabaqcıl dövlətlərin bəzilərinin hibrid təhdidlərə qarşı həyata keçirdiyi tədbirlər təhlil edilir.

ABŞ. ABŞ hibrid təhdidlərə qarşı mübarizədə müxtəlif qabaqcıl texnologiya və metodlardan istifadə edir. Federal Təhqiqatlar Bürosu (FBI), Daxili Təhlükəsizlik Departamenti (DHS) və Müdafiə Departamenti (DoD) kimi qurumlar bu sahədə əsas rol oynayır. Bundan əlavə, ABŞ hibrid təhdidlərə qarşı Çoxmillətli Qabiliyyətlərin İnkişafı Koalisiyası (Multinational Capability Development Campaign – MCDC) çərçivəsində tərəfdaş ölkələrlə birgə strateji həllər üzərində çalışır. MCDC Amerika Birləşmiş Ştatlarının Birgə Qərargahlar İdarəsi (US Joint Staff) tərəfindən idarə olunan və 24 tərəfdaş ölkə ilə birgə həyata keçirilən çoxmillətli bir proqramdır [9]. Bu proqram hibrid müharibəyə qarşı strategiyaların hazırlanması, yeni hərbi və təhlükəsizlik konsepsiyalarının inkişaf etdirilməsi və gələcək təhlükələrə qarşı çevik cavab mexanizmlərinin formalaşdırılması məqsədini daşıyır.

ABŞ, həmçinin NATO və Avropa İttifaqı ölkələri ilə koordinasiyalı şəkildə hibrid təhdidlərə qarşı mübarizə strategiyalarını inkişaf etdirir. Hibrid Təhdidlərə Qarşı Avropa Mərkəzi (European Centre of Excellence for Countering Hybrid Threats – Hybrid CoE) ilə birgə tədbirlər keçirir və bu mərkəz vasitəsilə transatlantik təhlükəsizlik sahəsində kritik infrastrukturun qorunması və informasiya təhlükəsizliyi sahəsində koordinasiyanı gücləndirir.

Kibertəhlükəsizlik və İnfrastruktur Təhlükəsizliyi Agentliyi (CISA) kritik infrastrukturun qorunması və kiberhücumların qarşısının alınması üçün xüsusi proqramlar həyata keçirir. Məsələn, CISA-nın “Einstein” adlı proqramı federal hökumət şəbəkələrində potensial təhdidləri aşkarlamaq və onlara qarşı tədbir görmək üçün hazırlanmışdır [10].

ABŞ hökuməti ilə özəl sektor arasında informasiya mübadiləsini gücləndirmək məqsədilə Məlumat Mübadiləsi və Təhlil Mərkəzləri (Information Sharing and Analysis Centers – ISACs) yaradılmışdır. Bu mərkəzlər vasitəsilə müxtəlif sektorlar kibertəhdidlər barədə məlumatları paylaşır və koordinasiyalı şəkildə cavab tədbirləri həyata keçirir.

Süni intellekt və maşın öyrənməsi texnologiyaları hibrid təhdidlərin aşkarlanması və qarşısının alınmasında mühüm rol oynayır. DHS böyük verilənləri (*Big Data*) təhlil edərək potensial təhdidləri erkən mərhələdə müəyyən edir. Məsələn, DHS-nin “Automated Indicator Sharing” (AIS) proqramı vasitəsilə kibertəhdid göstəriciləri real vaxt rejimində dövlət və özəl sektor arasında paylaşılır, bu da təhdidlərin sürətlə aşkarlanmasına və qarşısının alınmasına imkan yaradır [11].

Bundan əlavə, ABŞ hökuməti “*Cyber Storm*” kimi genişmiqyaslı kibertəlimlər keçirərək müxtəlif agentliklər və özəl sektor arasında koordinasiyanı təkmilləşdirir. Bu təlimlər real ssenarilər əsasında keçirilir və hibrid təhdidlərə qarşı hazırlığı artırır [12].

Ümumilikdə, ABŞ hibrid təhdidlərə qarşı mübarizədə texnoloji yeniliklərdən, “dövlət – özəl sektor əməkdaşlığı”ndan və proaktiv yanaşmalardan istifadə edərək milli təhlükəsizliyini qorumağa çalışır.

Böyük Britaniya. Böyük Britaniya hibrid təhdidlərə qarşı mübarizədə kompleks təhlükəsizlik strategiyası həyata keçirir və müxtəlif qurumlar vasitəsilə koordinasiyalı fəaliyyət göstərir. Ölkənin Müdafiə Nazirliyi (MoD) hibrid təhdidlərə qarşı qlobal mübarizə çərçivəsində Çoxmillətli Qabiliyyətlərin İnkişafı Koalisiyası (Multinational Capability Development Campaign – MCDC)

proqramında iştirak edir və onun inkişafına töhfə verir [13]. Bundan əlavə, Böyük Britaniya hökuməti Milli Kibertəhlükəsizlik Mərkəzi (National Cyber Security Centre – NCSC) vasitəsilə kritik infrastrukturun qorunması və kiberhücumların qarşısının alınması üçün tədbirlər həyata keçirir. NCSC dövlətlə özəl sektor arasında informasiya mübadiləsinə təşviq edərək, kibertəhdidlərə qarşı kollektiv müdafiəni gücləndirir. Dezinformasiyaya qarşı mübarizə sahəsində hökumət Dezinformasiyaya Qarşı Mübarizə Bölməsi (Counter Disinformation Unit – CDU) vasitəsilə ictimaiyyəti yanlış məlumatlardan qorumaq üçün fəaliyyət göstərir. CDU, xüsusilə seçkilər və digər mühüm ictimai hadisələr zamanı dezinformasiyanın yayılmasının qarşısını almaq üçün tədbirlər görür.

Almaniya. Almaniya hibrid təhdidlərə qarşı institusional, qanunvericilik və texnoloji yanaşmaları birləşdirən strategiya həyata keçirir. Ölkənin əsas qurumları olan Federal İnformasiya Təhlükəsizliyi Ofisi (BSI) və Federal Konstitusiyalı Mühafizə Xidməti (BfV) kibertəhlükəsizliyin təmin edilməsi, dezinformasiyanın aşkarlanması və qarşısının alınması istiqamətində fəaliyyət göstərir. Bundan əlavə, Avropa İttifaqının Şərq Strateji Kommunikasiya İşçi Qrupu və NATO-nun Hibrid Təhdidlərə Qarşı Mərkəzi (Hybrid CoE) ilə əməkdaşlıq edərək xarici təsirlərin qarşısının alınmasına çalışır.

Almaniya hibrid müharibəyə qarşı mübarizədə qanunvericilik çərçivəsini genişləndirir və dezinformasiya əleyhinə müxtəlif hüquqi mexanizmlər tətbiq edir. Bu məqsədlə 2017-ci ildə qəbul edilmiş Şəbəkə Məcəlləsi Qanunu (NetzDG) sosial media platformaları qarşısında zərərli, təhqiredici və ya qanunvericiliyə zidd olan məzmunu silməyi vəzifə olaraq qoyur, əks halda, böyük cərimələr tətbiq edilir [14]. Bundan əlavə, Almaniya süni intellekt və *Big Data* analitikası vasitəsilə dezinformasiya kampaniyalarını və sosial mühəndislik texnikalarını aşkarlamaq üçün qabaqcıl texnologiyalardan istifadə edir.

Ölkə, həmçinin media savadlılığı və ictimai maarifləndirmə proqramlarını genişləndirməklə əhalini saxta xəbərlərə və kiberhücumlara qarşı hazırlayır. Federal Siyasi Maarifləndirmə Agentliyi (Bundeszentrale für politische Bildung – BPB) vasitəsilə dezinformasiyaya qarşı təhsil proqramları həyata keçirilir.

Ümumilikdə, Almaniya hibrid təhdidlərə qarşı milli təhlükəsizlik konsepsiyasını texnoloji innovasiya, qanunvericilik və beynəlxalq əməkdaşlıq ilə birləşdirən çoxvektorlu bir yanaşma tətbiq edir. Bu model təkcə kiberhücumlara və dezinformasiyaya qarşı deyil, eyni zamanda dövlət idarəçiliyinin müxtəlif səviyyələrində hibrid müharibə taktikalarına cavab verməyə imkan yaradır.

Çin. Çin hibrid təhdidlərə qarşı mübarizədə milli təhlükəsizlik konsepsiyasını genişləndirərək, kibertəhlükəsizlik və informasiya müharibəsinə qarşı sərt tədbirlər həyata keçirir. Dövlət Təhlükəsizlik Nazirliyi (Ministry of State Security – MSS) və Mərkəzi Hərbi Komissiya (Central Military Commission – CMC) bu sahədə əsas fəaliyyət göstərən qurumlardır.

Ölkə Böyük Çin Şəbəkə Təhlükəsizlik Divarı (*Great Firewall*) vasitəsilə informasiya axınına nəzarət edir və xarici dezinformasiyanın ölkə daxilində yayılmasının qarşısını almağa çalışır. Bundan əlavə, Milli Kibertəhlükəsizlik Strategiyası çərçivəsində kritik infrastrukturların qorunması və xarici təsirlərin məhdudlaşdırılması üçün xüsusi tədbirlər həyata keçirilir [15].

Süni intellekt və *Big Data* analitikası vasitəsilə yayılan informasiyaların izlənməsi, senzura və avtomatik moderasiya sistemlərinin tətbiqi Çin hökumətinin informasiya nəzarəti strategiyasının əsas elementlərindəndir. Həmçinin hökumət kibertəhlükəsizlik tədbirlərini gücləndirərək xarici aktorların ölkənin informasiya məkanına təsirini minimuma endirməyə çalışır.

Çin hibrid müharibə strategiyasını kiberkəşfiyyat və iqtisadi təsir vasitələri ilə dəstəkləyir. Çin Xalq Azadlıq Ordusunun Strateji Dəstək Qüvvələri (Strategic Support Force – SSF) və Çin Dövlət Təhlükəsizlik Nazirliyi (Ministry of State Security – MSS) kiber və informasiya əməliyyatları sahəsində fəaliyyət göstərərək dövlətin rəqəmsal mühitdə təsir gücünü artırır. APT41 və dövlət dəstəyi ilə fəaliyyət göstərən digər kiberqruplar MSS və SSF-in dəstəyi ilə kiberhücumlar və casusluq vasitəsilə xarici dövlətlərin hökumət sistemlərinə, kritik infrastrukturuna müdaxilə etməyə çalışır [16].

Bundan əlavə, Çin “Kəmər və Yol Təşəbbüsü” (Belt and Road Initiative – BRI) vasitəsilə global iqtisadi təsir dairəsini genişləndirməyə çalışır. Bu təşəbbüs infrastruktur layihələri və strateji sərmayələr vasitəsilə digər ölkələrdə iqtisadi və siyasi nüfuzunu gücləndirmək məqsədini daşıyır [17].

Çin hökuməti texnoloji şirkətlərini hibrid strategiyaların tərkib hissəsi kimi istifadə edərək milli maraqlarını qorumaq və qlobal informasiya məkanında təsir gücünü artırmaq siyasəti yürüdü. Xüsusilə Huawei şirkəti hökumətlə yaxın əlaqələrinə görə Qərbin nəzarətinə məruz qalmış, ABŞ və müttəfiqləri onun 5G texnologiyalarından kibercasusluq üçün istifadə edə biləcəyini iddia edərək şirkəti dövlət infrastruktur layihələrindən kənarlaşdırmışdır. 2019-cu ildə Huawei “qara siyahıya” daxil edilərək ABŞ texnologiyalarına çıxışı məhdudlaşdırılmış, nəticədə şirkət öz mikroçip və proqram təminatı tədarük zəncirini yenidən qurmağa məcbur olmuşdur.

Ümumilikdə, Çin hibrid müharibə yanaşması ilə ənənəvi hərbi gücü qeyri-hərbi vasitələrlə birləşdirərək, münaqişələrdə kompleks və çoxşaxəli strategiya həyata keçirir. Bu model müxtəlif sahələrdə təsir imkanlarını genişləndirmək və rəqiblərə qarşı strateji üstünlük əldə etmək məqsədi daşıyır.

Rusiya. Rusiya hibrid müharibə strategiyalarını inkişaf etdirərək hərbi və qeyri-hərbi vasitələrin inteqrasiyasına xüsusi önəm verir. Bu yanaşma ənənəvi hərbi əməliyyatlarla yanaşı, informasiya müharibəsi, kiberəməliyyatlar və iqtisadi təsir kimi vasitələri də əhatə edir.

2013-cü ildə Rusiya Silahlı Qüvvələrinin Baş Qərargah rəisi Valeri Gerasimov müasir müharibələrin xarakterinin dəyişdiyini vurğulayaraq, hərbi və qeyri-hərbi vasitələrin birgə istifadəsinin vacibliyini qeyd etmişdir. Bu konsepsiya Qərbdə “Gerasimov Doktrinası” kimi tanınsa da, bəzi tədqiqatçılar bunu rəsmi doktrina kimi deyil, müasir müharibə üsullarına dair müşahidələr və ümumiləşdirmələr kimi qiymətləndirirlər [18].

Rusiya hibrid müharibə strategiyalarında qeyri-dövlət aktorlarından, xüsusilə də özəl hərbi şirkətlərdən geniş istifadə edir. Məsələn, “Vaqner” qrupu müxtəlif münaqişə bölgələrində fəaliyyət göstərərək təhlükəsizlik mühitinə təsir edir. Bu cür strukturların istifadəsi rəsmi hərbi iştirakın inkar edilməsinə və beynəlxalq reaksiyaların idarə olunmasına imkan yaradır [19].

Rusiya, həmçinin informasiya müharibəsi və strateji kommunikasiya vasitələrindən istifadə edərək ictimai rəyə təsir göstərir. Bu istiqamətdə müxtəlif media resursları, kiberəməliyyatlar və kommunikasiya strategiyalarından istifadə olunur. Belə metodlar, xüsusilə beynəlxalq münasibətlərdə və strateji maraqların təmin olunmasında effektiv vasitə kimi qiymətləndirilir. Bu yanaşmanın ən diqqətçəkən nümunələrindən biri 2014-cü ildə Krımın ilhaqı zamanı müşahidə olunmuşdur. Rusiya bu prosesdə ənənəvi hərbi güclə yanaşı, informasiya müharibəsi, siyasi manipulyasiya və yerli dəstək qruplarının mobilizasiyasını kombine edərək hibrid müharibə strategiyalarını effektiv şəkildə tətbiq etmişdir. Bu prosesdə dezinformasiyanın yayılması, yerli ictimai rəyə təsir göstərilməsi və qeyri-müəyyənlik mühitinin yaradılması həlledici rol oynamışdır [20]. Eyni strategiya Ukraynanın şərqində, xüsusilə Donetsk və Luqansk bölgələrində də tətbiq olunmuş, separatçı qüvvələrin dəstəklənməsi və informasiya müharibəsi ilə hibrid münaqişə mühiti formalaşdırılmışdır. Həmin bölgələrdə qeyri-müəyyənlik və daxili qarşıdurmaların dərinləşdirilməsi, silahlı qrupların aktivləşdirilməsi və Rusiya mənşəli media platformaları vasitəsilə ictimai rəyə təsir göstərilməsi bu modelin əsas elementlərini təşkil etmişdir.

Bundan əlavə, Rusiya kiberəməliyyatları və informasiya müharibəsini xarici ölkələrdə siyasi proseslərə təsir göstərmək məqsədilə koordinasiyalı şəkildə tətbiq edir. Bunun ən bariz nümunəsi kimi 2016-cı il ABŞ prezident seçkiləri göstərilir. ABŞ kəşfiyyat xidmətlərinin hesabatlarına görə, Rusiyanın dövlət dəstəyi ilə hərəkət edən kiberqruplar və media platformaları sosial şəbəkələrdə koordinasiyalı dezinformasiya kampaniyaları həyata keçirmiş, ictimai rəyə təsir göstərmək üçün saxta xəbərlər və manipulyativ məzmun yaymışdır. Həmçinin kiberhücumlar vasitəsilə seçki ilə bağlı kritik məlumatların sızdırılması və seçki infrastrukturuna müdaxilə cəhdləri qeydə alınmışdır. Bu hadisə hibrid müharibənin siyasi təsir strategiyalarına nümunə kimi geniş şəkildə tədqiq edilmişdir [21].

Ümumiyyətlə, Rusiya hibrid müharibə yanaşması ilə ənənəvi hərbi gücü qeyri-hərbi vasitələrlə birləşdirərək, münaqişələrdə kompleks və çoxşaxəli strategiya həyata keçirir. Bu model müxtəlif sferalarda təsir imkanlarını genişləndirmək və rəqiblərə qarşı üstünlük əldə etmək məqsədi daşıyır.

Azərbaycanın hibrid təhdidlərə qarşı müdafiə strategiyası

Azərbaycan hibrid təhdidlərə qarşı mübarizə məqsədilə kompleks müdafiə strategiyası formalaşdırmışdır. Respublikamızın hibrid təhdidlər əleyhinə müdafiə strategiyasının əsas elementləri aşağıdakı kimi qruplaşdırıla bilər:

Milli təhlükəsizlik strategiyası

Azərbaycanın Milli Təhlükəsizlik strategiyası dövlətin suverenliyini və cəmiyyətin təhlükəsizliyini təmin etmək üçün həm daxili, həm də xarici səviyyədə kompleks tədbirlər sistemini ehtiva edir. Bu strategiyanın əsas hüquqi və konseptual çərçivəsini Azərbaycan Respublikasının Milli Təhlükəsizlik Konsepsiyası və Hərbi Doktrina təşkil edir.

Milli Təhlükəsizlik Konsepsiyası milli maraqların qorunması üçün təhlükəsizlik siyasətinin əsas prinsiplərini müəyyən edir. Konsepsiyada vurğulandığı kimi, Azərbaycanın təhlükəsizlik mühitində mövcud qlobal və regional çağırışlara qarşı milli müdafiə mexanizmləri hazırlanmış və həyata keçirilmişdir [22]. Azərbaycanın təhlükəsizlik arxitekturası kibertəhlükəsizlik, dezinformasiyaya qarşı mübarizə, beynəlxalq əməkdaşlıq və sosial dayanıqlılıq kimi əsas elementlərin effektiv koordinasiyasına əsaslanır.

Azərbaycan Respublikasının Hərbi Doktrinası isə Milli Təhlükəsizlik Konsepsiyasının hərbi-strateji və hərbi-texniki əsaslarını inkişaf etdirir. Hərbi Doktrinanın 44-cü maddəsində qeyd olunduğu kimi, müasir təhlükəsizlik mühitində hərbi fəaliyyətlər yalnız genişmiqyaslı müharibələrlə məhdudlaşmır, onlar qeyri-nizami qüvvələr və informasiya-təbliğat kampaniyaları ilə birgə aparılaraq dövlətin təhlükəsizlik sisteminə təsir göstərə bilər. Eyni zamanda Hərbi Doktrinanın 42 və 46-cı maddələrinə əsasən, təhlükəsizlik mühitindəki qlobal və regional təhdidlərin dinamikasını izləmək və qabaqlayıcı tədbirlər görmək əsas prioritetlərdən biri hesab olunur [23]. Hərbi-strateji əsaslara görə, təhdidlərin vaxtında aşkarlanması, təhlili və qiymətləndirilməsi, habelə effektiv cavab mexanizmlərinin qurulması dövlətin təhlükəsizlik siyasətinin əsasını təşkil edir.

Milli təhlükəsizlik strategiyasında dövlətin müxtəlif sahələr üzrə müdafiə tədbirlərini əlaqələndirmək və genişmiqyaslı təhdidlərə qarşı sistemli yanaşma tətbiq etmək üçün hüquqi və icra mexanizmləri təsbit olunub. 2024-cü ilin sentyabr ayında Milli Məclisdə xarici müdaxilələrə və hibrid təhdidlərə qarşı xüsusi komissiyanın yaradılması bu istiqamətdə atılan mühüm addımlardan biridir. Komissiya ölkənin təhlükəsizliyini qorumaq, xarici təsirləri təhlil etmək və müvafiq qanunvericilik təklifləri hazırlamaq funksiyalarını yerinə yetirir. Onun fəaliyyəti Azərbaycanın müdafiə strategiyasında xüsusi yer tutur və dövlətin təhlükəsizlik tədbirlərini daha səmərəli və sistemli şəkildə həyata keçirməyə imkan yaradır [24].

Azərbaycanın təhlükəsizlik strategiyası beynəlxalq modellərlə müqayisədə özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir. Xüsusilə Ermənistanla münafişələr zəminində formalaşan bu strategiya ölkənin hibrid müdafiə mexanizmlərini inkişaf etdirməsinə şərait yaratmışdır. Müdafiə strategiyası beynəlxalq təcrübənin tətbiqi ilə yanaşı, regional ehtiyacalara uyğun lokal həllərin harmonik şəkildə birləşdirilməsi nəticəsində çevik və effektiv bir model kimi çıxış edir. Milli təhlükəsizlik strategiyası isə Milli Təhlükəsizlik Konsepsiyası və Hərbi Doktrinanın müəyyən etdiyi hüquqi və konseptual əsaslar çərçivəsində formalaşdırılmış, həm ənənəvi, həm də müasir təhlükələrə qarşı dayanıqlı bir müdafiə sisteminin yaradılmasını təmin etmişdir.

Kibertəhlükəsizlik

Hibrid təhdidlərin əsas istiqamətlərindən biri olan kibercümlər müasir təhlükəsizlik mühitində dövlətlərin milli maraqlarına ciddi təhdidlər yaradır. Azərbaycanda kibercümlərin yaratdığı təhlükələrin qarşısının alınması məqsədilə hüquqi, təşkilati, texnoloji və beynəlxalq səviyyədə genişmiqyaslı tədbirlər həyata keçirilmiş, eyni zamanda kiberməkanın təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üçün qanunvericilik bazası təkmilləşdirilmiş, müasir texnologiyalar tətbiq edilmiş, informasiya infrastrukturunu gücləndirilmiş və beynəlxalq əməkdaşlıq genişləndirilmişdir. Bu tədbirlər kibertəhlükəsizlik sahəsində səmərəli müdafiə mexanizmlərinin qurulmasını təmin etmiş və hibrid təhdidlərin qarşısının alınmasında yüksək effektivliyə malik sistemlərin formalaşmasına şərait yaratmışdır.

Son illərdə Azərbaycana qarşı kiberhücumların sayı nəzərəcarpacaq dərəcədə artmışdır. Məsələn, 2020-ci ildə ölkəyə qarşı 2,2 milyon kiberhücum qeyd alınmışdır ki, bu da əvvəlki illərlə müqayisədə 2,6 dəfə çoxdur. Xüsusilə RDP protokolu (*Remote Desktop Protocol* – Microsoft tərəfindən inkişaf etdirilmiş və uzaqdan masaüstü idarəetmə üçün istifadə olunan protokol olub, bir kompüterin digər kompüterə uzaqdan qoşularaq onun ekranını idarə etməsinə imkan verir.) üzərindən həyata keçirilən bu hücumlar əsasən dövlət qurumları və infrastruktur obyektlərini hədəf almışdır [25]. 2022-ci ildə isə Azərbaycanın dövlət qurumlarına qarşı daha da intensivləşən kiberhücumlar müşahidə olunmuşdur. Elektron Təhlükəsizlik Xidmətinin məlumatına əsasən, bu dövrdə 48 saxta “gov.az” domeni bloklanmış, dövlət orqanlarına göndərilən 2 milyondan çox zərərverici və fişinq tərkibli e-poçtun qarşısı alınmışdır [26]. Bu faktlar Azərbaycanın kibertəhlükəsizlik sahəsində aktiv mübarizə apardığını və kritik dövlət infrastrukturalarının qorunması üçün effektiv tədbirlər gördüyünü göstərir.

İnformasiya təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədilə qanunvericilik çərçivəsi gücləndirilərək “İnformasiya, informasiyalaşdırma və informasiyanın mühafizəsi haqqında” qanun qəbul edilmişdir [27]. Bu qanun informasiya təhlükəsizliyi və məlumatların qorunması üçün əsas prinsipləri müəyyən edir.

2009-cu ildə “Kibercinayətkarlıq haqqında” Konvensiyayı ratifikasiya etməklə, ölkə kibercinayətkarlığa qarşı mübarizə sahəsində beynəlxalq təcrübədən bəhrələnərək hüquqi və institusional çərçivəsini təkmilləşdirməyi, eləcə də qlobal təhlükəsizlik standartlarına inteqrasiyanı təmin etməyi qarşısına məqsəd qoymuşdur [28].

Kibertəhlükəsizliyin təmin olunmasında fərdi məlumatların qorunması xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Bu məqsədlə qəbul edilmiş “Fərdi məlumatlar haqqında” qanun fərdi məlumatların toplanması, işlənməsi və məxfiliyinin təmin olunması qaydalarını tənzimləyir [29].

İnformasiya və kibertəhlükəsizliyin təmin olunmasında mühüm addımlardan biri 2023-cü ildə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasının informasiya təhlükəsizliyi və kibertəhlükəsizliyə dair 2023 – 2027-ci illər üçün Strategiyası”dır. Bu sənəd informasiya və kiberməkanın müdafiəsi ilə bağlı milli prioritetləri müəyyənləşdirir və strateji məqsədlərə nail olmaq üçün əsas fəaliyyət istiqamətlərini göstərir [30].

Azərbaycanda informasiya sistemlərinin qorunması və kiberhücumların qarşısının alınması üçün xüsusi qurumlar yaradılmışdır. Onlardan biri olan Elektron Təhlükəsizlik Xidməti kibertəhlükəsizlik sahəsində informasiya infrastrukturunu subyektlərinin fəaliyyətinin koordinasiyasını həyata keçirir və cəmiyyəti mövcud elektron təhlükələr barədə məlumatlandırır [31]. Elektron Təhlükəsizlik Xidməti, həmçinin xarici tərəfdaşlarla, o cümlədən İsrailin “Technion” İnstitutu ilə əməkdaşlıq çərçivəsində təlim proqramları təşkil edir və kibertəhlükəsizlik üzrə təcrübə mübadiləsini gücləndirir. Bununla yanaşı, Azərbaycan Kibertəhlükəsizlik Təşkilatları Assosiasiyası (AKTA) kibertəhlükəsizliyi gücləndirmək və milli kiber potensialını inkişaf etdirmək məqsədilə həm yerli, həm də beynəlxalq səviyyədə kibertəhlükəsizlik qurumları və mütəxəssislərlə əməkdaşlıq edərək ölkədə kibermüdafiə mədəniyyətini inkişaf etdirir, maarifləndirmə və təlim proqramları təşkil edir [32].

Azərbaycanın kibertəhlükəsizlik sahəsində güclü və dayanıqlı müdafiə sistemlərini qurmaq əzmini əks etdirən bu hüquqi və təşkilati əsaslar hibrid təhdidlərə qarşı effektiv mübarizədə əhəmiyyətli rol oynayır.

İnformasiya təhlükəsizliyi və dezinformasiya ilə mübarizə

Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizlik strategiyasında informasiya təhlükəsizliyi prioritet istiqamətlərdən biri kimi müəyyən edilmişdir. Son illərdə ölkəmiz əleyhinə aparılan dezinformasiya kampaniyaları bu sahədə kompleks mübarizə tədbirlərinin vacibliyini daha da aktuallaşdırmışdır. Xüsusilə 44 günlük Vətən müharibəsi dövründə və sonrakı mərhələdə yayılan manipulyativ məlumatlar informasiya təhlükəsizliyinin strateji əhəmiyyətini bir daha nümayiş etdirmişdir. Müharibə zamanı xarici media resurslarında və bəzi siyasi dairələrdə Azərbaycanın guya “suriyalı mızdu döyüşçülərdən” istifadə etməsi və etnik təmizləmə siyasəti aparması barədə əsassız iddialar tirajlanmışdır [33]. Bu iddiaların hüquqi və faktiki heç bir sübutu olmamış, onların məqsədyönlü dezinformasiya kampaniyasının tərkib hissəsi olduğu müəyyən edilmişdir.

Bundan əlavə, 2024-cü ilin avqust ayında Azərbaycan ərazisində, guya, xarici hərbi qüvvələrin mövcudluğu barədə iddialar yayılmışdır [34]. Heç bir əsası olmayan bu informasiyanın məqsədli şəkildə ölkənin suverenliyini şübhə altına almağa xidmət etdiyi müəyyən edilmişdir. Eyni zamanda, Azərbaycanda keçirilən COP29 beynəlxalq konfransı ərəfəsində ölkə əleyhinə genişmiqyaslı dezinformasiya dalğası müşahidə olunmuşdur. Sammit zamanı müxtəlif platformalarda əsassız ittihamlar səsləndirilmiş, boykot çağırışları edilmiş, *süni intellekt* texnologiyalarından, o cümlədən deepfake metodlarından istifadə edərək Azərbaycan Respublikası Prezidentinin saxta videomüraciəti yayımlanmışdır. Bununla yanaşı, ölkənin ekoloji siyasətinə dair yanlış məlumatlar tirajlanaraq beynəlxalq ictimai rəyin manipulyasiya edilməsinə cəhd göstərilmişdir [35].

Sistemli şəkildə aparılan bu dezinformasiya kampaniyaları hibrid təhdidlərin bir hissəsi olmaqla, regionda sabitliyi pozmaq, beynəlxalq ictimai rəyi çaşdırmaq və Azərbaycanın strateji maraqlarına zərbə vurmaq məqsədi daşıyır. Bu tip hücumlar yalnız informasiyanı təhrif etməklə məhdudlaşmır, eyni zamanda siyasi, iqtisadi və diplomatik sahələrdə də təzyiq vasitəsi kimi istifadə olunur.

İnformasiya təhlükəsizliyinin təmin olunması və milli maraqların qorunması məqsədilə görülən hüquqi və praktiki tədbirlər mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu sahədə Medianın İnkişafı Agentliyi jurnalistlərin peşəkar bacarıqlarını artırmaq, informasiya təhlükəsizliyini təmin etmək və dezinformasiyanın yayılmasının qarşısını almaq məqsədilə təlimlər təşkil edir. Agentlik ictimaiyyətin doğru məlumatla təmin olunmasına yönəlmiş fəaliyyətlər həyata keçirir [36].

Dövlət strukturları, media qurumları və vətəndaş cəmiyyəti institutlarının birgə səyləri ilə ölkədə informasiya təhlükəsizliyi və məlumat mühitinin etibarlılığı təmin olunur. Bütün bu tədbirlər Azərbaycanın informasiya təhlükəsizliyi sahəsində dayanıqlı bir sistem qurmaq istiqamətində olan əzmini və uğurlarını əks etdirir.

Beynəlxalq əməkdaşlıq

Hibrid təhdidlərə qarşı mübarizədə beynəlxalq əməkdaşlıqların rolu xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycan NATO, Avropa İttifaqı, eləcə də digər beynəlxalq və regional təşkilatlarla sıx əməkdaşlıq edərək, məlumat mübadiləsi, təlim və təcrübə paylaşımı sahəsində mühüm imkanlardan yararlanır. Bu əməkdaşlıq ölkənin təhlükəsizlik infrastrukturunun gücləndirilməsində və hibrid təhdidlərə qarşı qabaqalayıcı tədbirlərin tətbiqində mühüm rol oynayır.

NATO ilə əməkdaşlıq çərçivəsində Azərbaycan kibertəhlükəsizlik, informasiya təhlükəsizliyi və hibrid təhdidlərə qarşı qabaqalayıcı tədbirlər sahəsində təcrübə əldə etmişdir. 1994-cü ildən NATO-nun “Sülh Naminə Tərəfdaşlıq” proqramına qoşulan Azərbaycan təhlükəsizlik sahəsindəki təlimlər və təcrübə mübadilələri ilə müdafiə imkanlarını genişləndirir. Bu əməkdaşlıq ölkənin təhlükəsizlik siyasətini inkişaf etdirmək və beynəlxalq standartlara uyğunlaşmaq baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Avropa İttifaqı ilə strateji tərəfdaşlıq, xüsusilə enerji və informasiya təhlükəsizliyi sahələrində Azərbaycanın müdafiə gücünü əhəmiyyətli dərəcədə artırır. Avropa İttifaqının “Şərq tərəfdaşlığı” proqramı çərçivəsində kibertəhlükəsizlik sahəsində qabaqcıl texnologiyaların tətbiqi Azərbaycanın təhlükəsizlik infrastrukturuna inteqrasiya edilir. Bu əməkdaşlıq dövlət qurumlarını kibercümlərə qarşı daha davamlı etmək və ölkənin kibertəhlükəsizlik sahəsindəki təcrübəsini zənginləşdirmək məqsədi daşıyır.

Bundan əlavə, Azərbaycan BMT, ATƏT və MDB kimi beynəlxalq və regional təşkilatlarla təhlükəsizlik sahəsində əməkdaşlıq quraraq, hibrid təhdidlərə qarşı birgə tədbirlər həyata keçirir. Bu əlaqələr informasiya mübadiləsi və ortaq tədbirlər tətbiq etmək üçün vacib platforma yaradır. Beynəlxalq əməkdaşlıq çərçivəsində əldə olunan təcrübə və informasiya mübadiləsi Azərbaycanın hibrid təhdidlərə qarşı mübarizə strategiyasının effektivliyini artırır.

Azərbaycan kibertəhlükəsizlik sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığın gücləndirilməsinə yalnız iştirakçı kimi deyil, həm də mühüm tədbirlərə ev sahibliyi etməklə töhfə verir. Bu istiqamətdə atılan addımlardan biri 2024-cü ilin sentyabr ayında Bakıda keçirilən 1-ci Beynəlxalq Kiberdiplomatiya Konfransı (ICCD – International Conference on Cyber Diplomacy) olmuşdur. Xüsusi Rabitə və İnformasiya Təhlükəsizliyi Dövlət Xidmətinin təşkilatçılığı ilə baş tutan tədbir kiberməkanın

təhlükəsizliyi və informasiya mübadiləsinin effektivliyinə yönəlmiş, konfrans çərçivəsində Kiberdiplomatiya üzrə Tərəfdaşlıq Mərkəzinin yaradılmasına dair Anlaşma Memorandumu imzalanmış və Bakı Bəyannaməsi qəbul edilmişdir [37].

İkitərəfli əməkdaşlıqlar da Azərbaycanın təhlükəsizlik sahəsindəki müstəqil gücünü artırır. İsrail və Türkiyə ilə kibertəhlükəsizlik texnologiyaları və mütəxəssis təlimləri sahəsində əməkdaşlıq Azərbaycan üçün əlavə təcrübə və resurslar təmin edir. Türkiyə ilə müdafiə sənayesi və Gürcüstan ilə strateji enerji layihələri sahəsindəki əməkdaşlıq Cənubi Qafqaz regionunda sabitlik və təhlükəsizliyin təminatında mühüm rol oynayır. Azərbaycan – Türkiyə – Gürcüstan üçtərəfli təhlükəsizlik platforması çərçivəsində həyata keçirilən layihələr regional sabitliyin qorunmasını təmin etməklə yanaşı, təhlükəsizlik sahəsində çoxtərəfli əməkdaşlıq modellərinin inkişafına imkan yaradır və qlobal təhlükəsizlik sisteminə inteqrasiyanı təşviq edir.

Bu cür çoxşaxəli əməkdaşlıqlar Azərbaycanın beynəlxalq nüfuzunu artırır, onu regionda və qlobal miqyasda təhlükəsizlik sahəsində etibarlı tərəfdaş kimi təqdim edir. Ölkənin hibrid təhdidlərə qarşı mövcud strategiyası yalnız milli təhlükəsizliyi deyil, həm də regional sabitliyi qorumağa xidmət edir.

Sosial təhlükəsizliyin təminatı və cəmiyyətin dayanıqlılığının gücləndirilməsi

Hibrid təhdidlərə qarşı mübarizə yalnız dövlət strukturlarının məsuliyyəti ilə məhdudlaşmır. Azərbaycanda cəmiyyətin bütün təbəqələrinin məlumatlandırılması və maarifləndirilməsi bu mübarizənin vacib hissəsidir. Görülən tədbirlər cəmiyyətin təhlükələrə qarşı müqavimətini artırmaq, sosial təhlükəsizliyi gücləndirmək və milli həmrəyliyi möhkəmləndirmək məqsədi daşıyır.

İnformasiya təhlükəsizliyinin təmin olunması və dezinformasiyaya qarşı mübarizə üçün ictimai kampaniyalar, fərdi təhsil proqramları və maarifləndirmə tədbirləri geniş tətbiq edilir. Bu yanaşma insanların tənqidi düşüncə bacarıqlarını inkişaf etdirərək, sosial mediada yayılan yanlış informasiyalara qarşı cəmiyyətin hazırlıqlı olmasını təmin edir. Bundan əlavə, kibertəhlükəsizlik və informasiya təhlükəsizliyi sahəsində ixtisaslı kadrların hazırlanması hibrid təhdidlərə qarşı müdafiə mexanizmlərinin gücləndirilməsində mühüm rol oynayır. Dövlət və cəmiyyətin qarşılıqlı fəaliyyəti, hibrid təhdidlərin müxtəlif formalarına qarşı dayanıqlı və effektiv müdafiə strategiyalarının formalaşdırılmasında mühüm rol oynayır.

Hibrid təhdidlərə qarşı müdafiə strategiyasının gücləndirilməsi üçün təkliflər

Müasir dövrün sürətli inkişaf dinamikası texnologiyaların, süni intellektin və rəqəmsal imkanların geniş yayılması ilə müşayiət olunur. Bu yeniliklər həyatın bir çox sahələrinə müsbət təsir göstərsə də, paralel olaraq yeni və daha mürəkkəb təhlükələrin yaranmasına səbəb olur. Xüsusilə kiberməkanın genişlənməsi və qlobal miqyasda rəqəmsal texnologiyaların təsir gücünün artması hibrid təhdidlərin daha mürəkkəb formalarının meydana çıxmasına şərait yaradır. Süni intellektin tətbiqi, *Big Data* analitikası və digər texnoloji yeniliklər bir tərəfdən dövlətlərə təhlükəsizlik sahəsində yeni imkanlar təqdim etsə də, digər tərəfdən qeyri-dövlət aktorlarının və düşmən qüvvələrin bu alətlərdən istifadəsini asanlaşdırır. Yeni reallıqlar milli təhlükəsizlik strategiyalarının həm çevikliyini, həm də effektivliyini təmin etmək üçün daha geniş spektrli üsulların tətbiqini tələb edir. Hibrid təhdidlərin çoxşaxəliliyini və onların milli, regional və qlobal təhlükəsizliyə təsirini nəzərə alaraq, mövcud resursların optimallaşdırılması, müasir həll yollarının tətbiqi və beynəlxalq əməkdaşlığın gücləndirilməsi zəruridir. Aşağıda bu sahədə həyata keçirilməsi məqsədəuyğun hesab edilən konkret təkliflər təqdim olunur:

1. Kibertəhlükəsizlik və rəqəmsal müdafiə infrastrukturunun gücləndirilməsi

– Dövlət və özəl sektor üçün kibertəhlükəsizlik standartlarının hazırlanması və tətbiqi (ABŞ və Böyük Britaniyanın dövlət-özəl əməkdaşlıq modellərinə əsaslanaraq).

– Davamlı monitoring və qabaqlayıcı təhlükəsizlik yoxlamalarının genişləndirilməsi (İsrailin kibər hücumlarına qarşı qabaqlayıcı analiz modellərindən istifadə edərək).

– Süni intellekt dəstəyi ilə dezinformasiyanın və deepfake texnologiyalarının aşkarlanmasına yönəlmiş sistemlərin inkişafı (Amerika Birləşmiş Ştatlarında DARPA-nın (Defense Advanced Research Projects Agency) “Media Forensics” (MediFor) proqramı və “Microsoft”un süni intellekt əsaslı

təhlükəsizlik həlləri, eləcə də Böyük Britaniyanın “National Cyber Security Centre” (NCSC) və “Alan Turing Institute”un deepfake aşkarlama sahəsindəki tədqiqatlarına əsaslanaraq).

– Kiberhücum simulyasiyalarının mütəmadi təşkili və qabaqlayıcı təlimlərin keçirilməsi (ABŞ və NATO ölkələrinin “red teaming” (Rəqib simulyasiyası) metodologiyalarından faydalanaraq).

– Kritik infrastrukturun kibertəhlükələrdən qorunması üçün milli müdafiə sistemlərinin gücləndirilməsi (Çinin tətbiq etdiyi “Great Firewall” modelindən seçilmiş yanaşmalar əsasında).

2. Dezinformasiyaya qarşı mübarizə və informasiya təhlükəsizliyinin təmin edilməsi

– Sosial media platformaları və media qurumları üçün tənzimləyici mexanizmlərin tətbiqi (Almaniyanın NetzDG qanununa uyğun modelin yaradılması ilə).

– Milli və beynəlxalq media savadlılığı proqramlarının tətbiqi və genişləndirilməsi (Böyük Britaniyanın media savadlılığı proqramlarına uyğun yanaşmaların inkişaf etdirilməsi ilə).

– İnformasiya müharibəsinə qarşı mütəxəssis qruplarının yaradılması və strateji kommunikasiya planlarının hazırlanması (Amerika Birləşmiş Ştatlarının “StratCom”) modellərindən yararlanaraq).

– Dezinformasiyaya qarşı süni intellekt əsaslı analiz sistemlərinin qurulması (Amerika Birləşmiş Ştatlarının CISA və DARPA-nın “Semantic Forensics” (SemaFor) proqramı, eləcə də NATO-nun “StratCom” Mərkəzinin dezinformasiyanın aşkarlanması və qarşısının alınması üzrə tətbiq etdiyi metodlardan istifadə etməklə).

– Kritik informasiya mənbələrinin xarici təsirlərdən qorunması (Çinin xarici media təsirinə qarşı tətbiq etdiyi senzura və nəzarət metodlarından seçilmiş elementlər əsasında).

3. Hüquqi müdafiə və beynəlxalq əməkdaşlığın gücləndirilməsi

– Beynəlxalq hüquqi tədbirlərdə fəallığın artırılması və lobbiçilik fəaliyyətlərinin genişləndirilməsi (ABŞ və İsrailin beynəlxalq hüquqi lobbiçilik təcrübəsinə əsaslanaraq).

– “Lawfare” (hüquqi mübarizə) strategiyalarının tətbiqi və milli hüquqi mexanizmlərin gücləndirilməsi (Böyük Britaniya və Almaniyanın milli təhlükəsizlik strategiyalarına əsaslanaraq).

– Kibercinayətkarlığa qarşı milli qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi və hüquq-mühafizə orqanlarının bu sahədə bilik və bacarıqlarının artırılması.

– NATO, Avropa İttifaqı və MDB məkanında kibertəhlükəsizlik sahəsində əməkdaşlığın daha da genişləndirilməsi və çoxtərəfli müqavilələrin imzalanması.

4. Sosial dayanıqlılığın artırılması və milli həmrəyliyin gücləndirilməsi

– İnformasiya təhlükəsizliyi və milli təhlükəsizlik mövzusunda geniş maarifləndirmə proqramlarının təşkili (ABŞ və Böyük Britaniyanın “Digital Literacy” proqramlarına uyğun olaraq).

– İnformasiya müharibələrinin cəmiyyət üzərində yaratdığı psixoloji təsirlərin azaldılması üçün sosial və psixoloji dəstək proqramlarının həyata keçirilməsi.

– Milli həmrəyliyi gücləndirmək məqsədilə ictimai institutların rolunun artırılması və strateji kommunikasiya mexanizmlərinin inkişaf etdirilməsi.

Bu təkliflər Azərbaycanın hibrid təhdidlərə qarşı strateji davamlılığını artırmaqla yanaşı, milli təhlükəsizliyin təmin edilməsində çevik və dayanıqlı müdafiə mexanizmlərinin qurulmasını stimullaşdıraraq ölkənin daxili sabitliyini gücləndirməyə və Azərbaycanın beynəlxalq arenada etibarlı tərəfdaş kimi mövqeyini daha da möhkəmləndirməyə fokuslanmışdır. Qeyd olunan fəaliyyətlər, eyni zamanda regional və qlobal təhlükəsizlik mühitinə müsbət təsir göstərərək milli maraqların qorunmasını və strateji prioritetlərin həyata keçirilməsini təmin edəcək, Azərbaycanın təhlükəsizlik strategiyasını innovativ yanaşmalarla zənginləşdirəcək, müasir təhlükələrə qarşı dayanıqlı və adaptiv bir model kimi ölkəni hibrid təhdidlərə qarşı effektiv müdafiə edən unikal bir sistemə çevirəcəkdir.

Nəticə

Hibrid təhdidlər müasir beynəlxalq təhlükəsizlik sistemində dövlətlərin suverenliyinə, milli təhlükəsizliyinə və strateji maraqlarına qarşı yönəlmiş çoxşaxəli və kompleks təsir mexanizmlərindən ibarətdir. Bu təhdidlər informasiya manipulyasiyası, kiberhücumlar, iqtisadi təzyiqlər, hüquqi mexanizmlərin istifadəsi və vasitəçi qüvvələrin tətbiqi kimi müxtəlif üsullarla həyata keçirilir. Xüsusilə

süni intellekt texnologiyalarının inkişafı, deepfake və sosial mühəndislik metodlarının genişlənməsi hibrid müharibənin daha mürəkkəb və çətin aşkarlanan formalarını meydana çıxarmışdır.

Aparılan araşdırma göstərir ki, hibrid təhdidlərə qarşı mübarizədə bir sıra ölkələr uğurlu strategiyalar formalaşdırmışdır. İnformasiya təhlükəsizliyi, kibertəhlükəsizlik və hüquqi təzyiqlərə qarşı cavab tədbirlərinin sistemli şəkildə həyata keçirilməsi bu sahədə əsas yanaşmalardan biridir. Bu təcrübələr göstərir ki, qabaqçılıq tədbirlər, strateji kommunikasiyanın gücləndirilməsi, milli kibermüdafiə sistemlərinin modernləşdirilməsi və informasiya müharibəsinə qarşı dayanıqlı mexanizmlərin qurulması hibrid hücumların qarşısının alınmasında mühüm rol oynayır.

44 günlük Vətən müharibəsində məğlub olan Ermənistan müharibə meydanında düşər olduğu uğursuzluqların əvəzi kimi, bəzi xarici tərəfdaşları ilə birlikdə informasiya və siyasi təzyiq vasitələrindən istifadə edərək mübarizəni yeni müstəviyə – hibrid müharibə müstəvisinə daşımağa çalışması müşahidə olunur. Xüsusilə beynəlxalq səviyyədə ölkəmizə qarşı müxtəlif platformalarda əsassız iddiaların yayılması, ekoloji məsələlər və insan hüquqları kimi mövzuların manipulyasiya edilməsi, deepfake texnologiyası ilə dövlət çəpçısını nüfuzdan salmaq məqsədi güdən saxta videomaterialların dövriyyəyə buraxılması, kiberhücumlar, hüquqi təzyiq (lawfare) və siyasi təzyiq cəhdləri hibrid hücumların bariz nümunəsidir. Bütün bunlar Azərbaycanın hibrid təhdidlərə qarşı mövcud müdafiə strategiyasını gücləndirmə ehtiyacını daha da aktualaşdırmışdır.

Araşdırmada əldə olunan nəticələr sübut edir ki, ölkənin müdafiə konsepsiyası kibertəhlükəsizlik, dezinformasiyaya qarşı mübarizə, beynəlxalq əməkdaşlıq və cəmiyyətin dayanıqlılığının artırılması kimi əsas elementlərə söykənərək milli təhlükəsizlik sisteminin dayanıqlılığını təmin edir. Azərbaycan bu cür təhdidlərə qarşı hüquqi və diplomatik müstəvidə çevik cavab tədbirləri görərək beynəlxalq hüquq çərçivəsində öz maraqlarını qoruyur. Eyni zamanda regional təhlükəsizlik təşəbbüsləri və strateji tərəfdaşlıqlar vasitəsilə ölkənin müdafiə potensialı gücləndirilir. Gələcəkdə hibrid təhdidlərə qarşı strategiyanın effektivliyini daha da yüksəltmək üçün qabaqcıl texnologiyaların tətbiqi, milli hüquqi mexanizmlərin təkmilləşdirilməsi və beynəlxalq diplomatik əlaqələrin daha da gücləndirilməsi prioritet olaraq qalmalıdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Hoffman, F.G. Conflict in the 21st Century: The Rise of Hybrid Wars / F.G.Hoffman. – Arlington: Potomac Institute for Policy Studies, – 2007. – 10 p.
2. Milli Məclis. Xarici müdaxilələrə və hibrid təhdidlərə qarşı müvəqqəti komissiyanın yaradılması barədə qərar.: [Elektron resurs] / AZƏRTAC. – Bakı, 2024.
URL:<https://azertag.az/xeber/milli-meclis-xarici-mudaxilelere-ve-hibrid-tehdidlere-qarsi-muveqqet-i-komissiyani-yaradilmasi-barede-qerar-layihesini-tesdiqleyib-3205570>
3. Singer, P.W. Cybersecurity and Cyberwar: What Everyone Needs to Know / P.W.Singer, A.Friedman – Oxford: Oxford University Press, – 2014. – 21 p.
4. Jowett, G.S. Propaganda & Persuasion (6th ed.) / G.S.Jowett, V.O'Donnell – Thousand Oaks: Thousand Oaks: Sage Publications, – 2015. – 22 p.
5. Pomerantsev, P. The Menace of Unreality: How the Kremlin Weaponizes Information, Culture, and Money / P.Pomerantsev, M.Weiss – New York: Institute of Modern Russia, – 2014. – 70 p.
6. Deshpande, V. (Ed.). Hybrid Warfare: The Changing Character of Conflict / V.Deshpande. – New Delhi: Pentagon Press, – 2021. – 122 p.
7. Kuçi, G. Russia's Hybrid Warfare in the Western Balkans: Geopolitical Strategies and Proxy Actors // – Berlin: Octopus Journal: Hybrid Warfare & Strategic Conflicts, – 2024. vol. 3, № 2, – s. 45: [Electronic resource] / URL: <https://octopusinstitute.org/russias-hybrid-warfare-in-the-western-balkans>
8. Murray, W., Mansoor, P.R. (Eds.). Hybrid Warfare: Fighting Complex Opponents from the Ancient World to the Present // – Cambridge: Cambridge University Press, – 2012. – 90 p.
9. NATO. Multinational Capability Development Campaign (MCDC) –2023 Fact Sheet.: [Electronic resource] / – Norfolk, VA: NATO Allied Command Transformation, 2023.
URL: https://www.act.nato.int/wp-content/uploads/2023/05/2023_Fact_Sheet_MCDC.pdf?utm

10. Cybersecurity and Infrastructure Security Agency (CISA). EINSTEIN: National Cybersecurity Protection System.: [Electronic resource] / – Washington, DC: CISA, 2023.
URL: <https://www.cisa.gov/resources-tools/programs/national-cybersecurity-protection-system/einstein?utm>
11. Cybersecurity and Infrastructure Security Agency (CISA). Automated Indicator Sharing (AIS): Real-Time Cyber Threat Intelligence.: [Electronic resource] / – Washington, DC: CISA, 2023.
URL: https://www.cisa.gov/topics/cyber-threats-and-advisories/information-sharing/automated-indicator-sharing-ais?utm_source
12. Cybersecurity and Infrastructure Security Agency (CISA). Cyber Storm: National Cyber Exercise Series.: [Electronic resource] / – Washington, DC: CISA, 2023.
URL: <https://www.cisa.gov/resources-tools/programs/cyber-storm>
13. UK Ministry of Defence. Countering Hybrid Warfare: Multinational Capability Development Campaign (MCDC) Concepts & Considerations.: [Electronic resource] / – London: Ministry of Defence, 2019.
URL: https://assets.publishing.service.gov.uk/media/5c8141e2e5274a2a51ac0b34/concepts_mcdc_countering_hybrid_warfare.pdf?utm
14. Bundesamt für Justiz (Federal Office of Justice, Germany). Guidelines on Regulatory Fines under the Network Enforcement Act (NetzDG).: [Electronic resource] / – Bonn: Bundesamt für Justiz, 2022.
URL: https://www.bundesjustizamt.de/SharedDocs/Downloads/DE/NetzDG/Leitlinien_Geldbussen_en.pdf?__blob=publicationFile&v=3
15. The Friday Times. The Great Firewall: China's Security Strategies.: [Electronic resource] /
URL: <https://thefridaytimes.com/19-Dec-2024/the-great-firewall-china-s-security-strategies>
16. Mandiant. APT41: A Dual Espionage and Cyber Crime Operation.: [Electronic resource] / Mandiant. – 2022.
URL: <https://www.mandiant.com/sites/default/files/2022-02/rt-apt41-dual-operation.pdf?utm>
17. Ağalarlı, A., Əhmədov, E. Çinin Kəmərləri və Yol Təşəbbüsü: İqtisadi və Qeosiyasi Təsirlərin Təhlili. Metofizika, 8(1): [Elektron resurs] / – 2025.
URL: <https://doi.org/10.33864/2617-751X.2025.v8.i1.225-237>
18. Galeotti, M. On the Gerasimov Doctrine: Why the West Fails to Beat Russia to the Punch. / M.Galeotti. – Washington, DC: National Defense University Press, – 2019. – 252 p.
19. Singh, R. The Wagner Group: A Tool of Hybrid Warfare.: / R.Singh. – New Delhi: Manohar Parrikar Institute for Defence Studies and Analyses (MP-IDSA), – 2023. – 25 p.
20. Encyclopædia Britannica. Ukraine: The Poroshenko Administration.: [Electronic resource] /
URL: <https://www.britannica.com/place/Ukraine/The-Poroshenko-administration>
21. Office of the Director of National Intelligence. Assessing Russian Activities and Intentions in Recent US Elections // – ODNI: [Electronic resource] / – 2017.
URL: https://www.dni.gov/files/documents/ICA_2017_01.pdf
22. Azərbaycan Respublikasının Milli Təhlükəsizlik Konsepsiyası // Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 23 may 2007-ci il tarixli 2198 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir. [Elektron resurs] / – Bakı, 2007. URL: <https://e-qanun.az/framework/13373>
23. Azərbaycan Respublikasının hərbi doktrinası // Azərbaycan Respublikası Milli Məclisi tərəfindən 8 iyun 2010-cu il tarixdə qəbul edilmişdir. : [Elektron resurs] / – Bakı, – 2010.
URL: <https://e-qanun.az/framework/19722>
24. Azertac. // Xarici Milli Məclis Xarici müdaxilələrə və hibrid təhdidlərə qarşı müvəqqəti komissiyanın yaradılması barədə qərar layihəsini təsdiqləyib.: [Elektron resurs] / – Bakı, 2024.
URL: <https://azertag.az/xeber/milli-meclis-xarici-mudaxilelere-ve-hibrid-tehdidlere-qarsi-muveqqet-i-komissiyanın-yaradilmasi-barede-qerar-layihesini-tesdiqleyib-3205570>
25. Kiber hücumlar sərhəd tanımır.: [Elektron resurs] / – Bakı, 2024.
URL: <https://vergiler.az/news/economy/11819.html?utm>

26. Musayev, İ.: Azərbaycan kiberhücumlarının təşkili istiqamətləri bir çox hallarda qonşularımızı işarə edir.: [Elektron resurs] / – Bakı, 2024. URL: <https://report.az/ikt/ilqar-musayev-azerbaycana-kiberhucumlarin-teskili-istiqametleri-bir-cox-hallarda-qonsularimizi-isare-edir/?utm>

27. İnformasiya, İnformasiyalaşdırma və İnformasiyanın Mühafizəsi Haqqında Qanun // Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi tərəfindən 3 aprel 1998-ci il tarixində qəbul edilmişdir.: [Elektron resurs] / – Bakı, 1998. URL: <https://e-qanun.az/framework/3525>

28. Kibercinayətkarlıq Haqqında Konvensiya // Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən 30 aprel 2009-cu il tarixində təsdiq edilmişdir.: [Elektron resurs] / – Bakı, 2009. URL: <https://e-qanun.az/framework/18619>

29. Azərbaycan Respublikasının Fərdi Məlumatlar Haqqında Qanunu // Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin 11 may 2010-cu il tarixli 998-IIIQ nömrəli qərarı ilə qəbul edilmişdir.: [Elektron resurs] / – Bakı, 2010. URL: <https://e-qanun.az/framework/19675>

30. Azərbaycan Respublikasının informasiya təhlükəsizliyi və kibertəhlükəsizliyə dair 2023–2027-ci illər üçün Strategiyası // Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 28 avqust 2023-cü il tarixli 4060 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir.: [Elektron resurs] / – Bakı, 2023. URL: <https://e-qanun.az/framework/55045>

31. Azərbaycan Respublikasının Rəqəmsal İnkişaf və Nəqliyyat Nazirliyi yanında Elektron Təhlükəsizlik Xidmətinin fəaliyyəti haqqında əsasnamə // Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 5 mart 2013-cü il tarixli 833 nömrəli fərmanı ilə təsdiq edilmişdir.: [Elektron resurs] / – Bakı, 2013. URL: <https://e-qanun.az/framework/25375>

32. Azərbaycan Kibertəhlükəsizlik Təşkilatları Assosiasiyası. AKTA-nın Fəaliyyəti: [Elektron resurs] / AKTA. – Bakı, 2024. URL: <https://www.akta.az>

33. Xalq Qəzeti. Azərbaycan əleyhinə dezinformasiya yayanlar kimlərdir?: [Elektron resurs] / – Bakı, URL: <https://xalqqazeti.az/az/siyaset/195736-azerbaycan-eleyhine-dezinformasiya-yayanlar-kimlerdir?utm>

34. 525-ci Qəzet. Azərbaycana qarşı dezinformasiya tirajlayanlar: [Elektron resurs] / – Bakı, 2024. URL: <https://525.az/news/270189-azerbaycana-qarsi-dezinformasiya-tirajlayanlar?utm>

35. Prezidentin adından yayılmış videomüraciət saxtadır: [Elektron resurs] / – Bakı, 2024. URL: <https://qafqazinfo.az/news/detail/prezidentin-adindan-yayilmis-videomuraciet-saxtadir-415076>

36. Media İnkişaf Agentliyinin rəsmi veb-saytı: [Elektron resurs] / – Bakı, 2024. URL: <https://media.gov.az>

37. Azertac. Bakıda regionun ilk kiberdiplomatiya üzrə beynəlxalq konfransı keçirilib: [Elektron resurs] / – Bakı, 2024. URL: https://azertag.az/xeber/bakida-regionun-ilk-kiberdiplomatiya-uzre-beynelxalq-konfransi-kechirilib_yenilenib-3196870

Аннотация

Гибридные угрозы и стратегия обороны Азербайджана

Вугар Широков

В данной статье проводится анализ гибридных угроз, их сущности, рисков, которые они представляют для национальной безопасности, а также стратегий защиты, применяемых для их нейтрализации. В исследовании используется аналитический метод, что позволяет рассмотреть гибридные угрозы с различных аспектов и детально оценить их воздействие на национальную безопасность.

Гибридные угрозы представляют собой сочетание традиционных военных тактик с кибератаками, дезинформационными кампаниями, экономическим давлением, а также новейшими технологиями манипуляции, такими как искусственный интеллект и социальная инженерия, используемыми в качестве инструментов влияния на государства. В силу своего геополитического положения, энергетических ресурсов и региональных конфликтов Азербайджан относится к странам с высокой степенью подверженности гибридным угрозам. В

этом контексте в статье проводится всесторонний анализ комплексной стратегии противодействия гибридным угрозам, охватывающей политику национальной безопасности, меры по обеспечению кибербезопасности, противодействие дезинформации и возможности международного сотрудничества. Кроме того, исследуются модели защиты, реализуемые ведущими государствами, и выделяются элементы их практического применения, которые могут быть адаптированы для Азербайджана.

Ключевые слова: гибридные угрозы, оборонительная стратегия, национальная безопасность, кибербезопасность, международное сотрудничество, асимметричная война

Abstract
Hybrid threats and Azerbaijan's defense strategy
Vugar Shirinov

This article analyzes the nature of hybrid threats, which hold a significant position in the security environment of states, the risks they pose to national security, and the defense strategies employed to counter these threats. The study employs an analytical method, allowing for the examination of various aspects of hybrid threats separately and providing a comprehensive assessment of their impact on national security.

Hybrid threats incorporate not only conventional military tactics but also cyberattacks, disinformation campaigns, economic pressure mechanisms, as well as next-generation manipulation technologies such as artificial intelligence and social engineering, serving as instruments of influence against states. Due to its geopolitical position, energy resources, and regional conflicts, Azerbaijan is among the countries with a high risk of exposure to hybrid threats. In this context, the article is analysed detailed encompassing national security policies, cybersecurity measures, counter-disinformation efforts, and opportunities for international cooperation by using a comprehensive defence strategy against hybrid threats. Additionally, the study explores the defense models implemented by leading countries in response to hybrid threats and identifies aspects of these practices that could be applicable to Azerbaijan.

Keywords: hybrid threats, defense strategy, national security, cybersecurity, international cooperation, asymmetric warfare

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 03.02.2025
Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 12.02.2025
Çapa qəbul edilmişdir: 11.03.2025

ELMI MƏQALƏLƏRİN TƏRTİB EDİLMƏSİNƏ DAİR TƏLƏBLƏR

Təqdim edilən məqalələr jurnalın elmi istiqamətinə (hərbi-nəzəri elmlər, hərbi-xüsusi elmlər, hərbi təbabət, milli təhlükəsizlik) uyğun, aktual elmi problemlərə aid tədqiqatların ilk dəfə dərc olunması üçün nəzərdə tutulmuş materiallara malik olmalıdır. Məqalələr elektron variantda üç dildə (Azərbaycan, rus və ya ingilis) təqdim edilə bilər.

Məqalə MS WORD mətn redaktorunda 12-lik Times New Roman şrifti ilə yığılmalı, sətirlərarası məsafə 1 olmalıdır. Məqalənin strukturuna uyğun olaraq UOT, məqalənin adı, müəllif haqqında tam məlumat, xülasə, açar sözlər, giriş, əsas hissə (metodologiya və əldə olunan nəticələr), nəticə, istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı, və əlavələr (ehtiyac olarsa) ardıcıl və sistemli şəkildə təqdim olunmalıdır. Məqalənin birinci səhifəsinin yuxarı sol tərəfində UOT indekslər göstərilməlidir. Mətnin əvvəlində məqalənin adı, müəllif(lər) haqqında məlumat (adı və soyadı tam şəkildə, elmi dərəcəsi, elmi adı və hərbi xidmətdə olanlar üçün hərbi rütbəsi), ORCID indeks(lər) (əgər varsa), müəllif(lər)in işlədiyi müəssisə(lər), müəllif(lər)in elektron poçt ünvan(lar)ı, telefon nömrələri, həmçinin qonorar ödənilməsi üçün onların Azərbaycan Beynəlxalq Bankının hesab rekvizitləri göstərilməlidir. Bu məlumatlardan sonra məqalənin yazıldığı dildə 150–250 sözdən ibarət xülasə verilməlidir. Xülasədə tədqiqat işinin mahiyyəti, müəllif(lər)in aldığı elmi nəticələr, işin elmi cəhətdən yeniliyi, təbii əhəmiyyəti və s. yığcam şəkildə öz əksini tapmalıdır. Xülasədən sonra 5 – 8 sözdən ibarət açar sözlər göstərilməlidir.

Məqalənin mətni 6–12 səhifə (A4 formatında) həcmində olmalı, səhifələrdə isə bütün tərəflərdən 20 mm boş məsafə saxlanmalıdır. Səhifələrin nömrəsi səhifənin aşağı orta hissəsində qoyulmalıdır.

İllüstrasiyalar, cədvəllər, qrafiklər, diaqramlar mətnə yerləşdirilərkən (sayı birdən artıqdırsa) ardıcıl olaraq ərəb rəqəmləri ilə nömrələnməlidir. Cədvəl – cədvəlin yuxarisında sağdan (məs., Cədvəl 1), şəkil isə şəklin altında ortadan (məs., Şəkil 2.) və mətn hissədən (yuxarıdan və aşağıdan) 1 boş sətir buraxmaqla nömrələnməli, həmçinin elə yerləşdirilməlidir ki, məqaləni döndərmədən və ya saat əqrəbinin hərəkəti istiqamətində döndərdikdə onlara baxmaq, yaxud oxumaq mümkün olsun.

Mətnə verilən riyazi ifadələr MS Word proqramının düstur redaktoru (Equation) ilə tərtib olunmalıdır. Düstur sətirin ortasında, nömrəsi isə sağda mötərizədə yazılmalıdır.

Elmi məqalədə mövzu üzrə qısa təhlil verilməli, onun aktuallığı əsaslandırılmalı, həll olunmalı məsələlər açıqlanmalı və onların həlli yolları göstərilməli, əldə edilən nəticələr, işin elmi cəhətdən yeniliyi, təbii əhəmiyyəti, iqtisadi səmərəsi və s. aydın şəkildə verilməlidir.

Elmi mənbələrə edilən istinadlar mətnə kvadrat mötərizədə verilməlidir (məsələn, [1] və ya [1, s.119]). Məqalənin sonunda verilən ədəbiyyat siyahısı istinad olunan ədəbiyyatların mətndəki ardıcılığına uyğun şəkildə nömrələnməlidir. Ədəbiyyat siyahısında son 10 ildə nəşr edilmiş elmi məqalələrə, monoqrafiyalara və digər etibarlı mənbələrə üstünlük verilməlidir. İstinad olunan mənbənin bibliografik təsviri verildikdən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası Rəyasət Heyətinin 29 oktyabr 2019-cu il tarixli qərarı ilə təsdiq edilmiş, 7 may 2021-ci il, 9 dekabr 2022-ci il tarixli qərarı ilə dəyişiklik edilmiş “Dissertasiyanın tərtibi qaydası”nın tələbləri əsas götürülməlidir. “İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı”ndan sonra məqalənin və müəllifin adı, xülasə və açar sözlər (məqalənin yazıldığı dildən əlavə, yuxarıda qeyd edilmiş daha iki dildə) verilməlidir.

Redaksiyaya daxil olmuş məqalələrin çapa tövsiyə olunması jurnalın redaksiya heyətinin anonim rəyindən və plagiatlığın mövcudluğunun yoxlanılmasından sonra müəyyən edilir. Redaksiyaya təqdim olunan məqalə çapa tövsiyə olunmadıqda bu barədə müəllif(lər)ə məlumat göndərilir.

Jurnalın bir nömrəsində eyni müəllif(lər)in iki məqaləsi dərc oluna bilməz. Yuxarıda qeyd edilən tələblərə cavab verməyən məqalələr dərc edilmir və nəşr edilmiş məqalələrin əlyazmaları geri qaytarılır.

ТРЕБОВАНИЯ К ОФОРМЛЕНИЮ НАУЧНЫХ СТАТЕЙ

Представленные для публикации в журнале статьи должны соответствовать научным направлениям (военно-теоретические науки, военно-специальные науки, военная медицина, национальная безопасность) журнала и содержать материалы, отражающие результаты исследований научно-актуальных проблем, предназначенные для первичной публикации. Статьи могут быть представлены в электронном варианте на одном из следующих языков: азербайджанском, русском или английском.

Статья должна быть набрана в текстовом редакторе MS WORD шрифтом Times New Roman 12, междустрочный интервал – 1.

Согласно структуре статьи УДК, название статьи, полная информация об авторе, аннотация, ключевые слова, введение, основная часть (методология и полученные результаты), заключение, список использованной литературы, и приложения (при необходимости) должны быть представлены последовательно и системно. Индексы УДК должны отображаться в левой верхней части первой страницы статьи. В начале текста указывается название статьи, сведения об авторе(ах) (полное имя и фамилия, ученая степень, ученое звание и воинское звание для военнослужащих), ORCID индекс(ы) (при наличии), учреждении(ях), в котором работает(ют) автор(ы), адрес(а) электронной почты автора(ов), номера телефонов, а также реквизиты счета Международного Банка Азербайджана для уплаты гонорара. После этой информации следует дать аннотацию объемом 150–250 слов на том языке, на котором написана статья. В аннотации следует отразить кратко: суть научно-исследовательской работы, научные результаты, полученные автором(ами), научная новизна работы, важность применения и т.п. После аннотации следует перечислить ключевые слова из 5–8 слов.

Текст статьи должен составлять 6–12 страниц (формата А4), страницы должны иметь свободное пространство по 20 мм со всех сторон. Номера страниц должны быть размещены в центре внизу страницы.

При размещении в тексте иллюстраций, таблиц, схем, диаграмм (если их количество больше одной) их следует нумеровать последовательно арабскими цифрами. Нумерация должна быть вверху таблицы справа (например, Таблица 1.), а на странице с рисунком – внизу посередине (например, Рисунок 2.) и 1 пустая строка от текстовой части (сверху и снизу). Изображение должно располагаться таким образом, чтобы его можно было рассматривать или читать не поворачивая, а также при повороте по часовой стрелке.

Математические выражения, приведенные в тексте, должны быть составлены с помощью редактора формул (Equation) программы MS Word. Формулу следует писать посередине строки, а их номера в скобках справа.

В научной статье должен быть дан краткий анализ темы, обоснована её актуальность, разъяснены решаемые вопросы и указаны пути их решения. Должны быть чётко представлены полученные результаты, научная новизна работы, её прикладная значимость, экономическая эффективность и т.п.

Ссылки на научные источники в тексте должны быть даны в квадратных скобках (например, [1] или [1, стр.119]). Список литературы, приведенный в конце статьи, должен быть пронумерован в соответствии с порядком цитирования литературы в тексте. В списке литературы предпочтение следует отдавать научным статьям, монографиям и другим достоверным источникам, опубликованным за последние 10 лет. При даче библиографического описания цитируемого источника, за основу должны приниматься требования «Правила составления диссертации», которые были утверждены решением Президиума ВАК при Президенте Азербайджанской Республики от 29 октября 2019 года, внесены и дополнены постановлением от 7 мая 2021-го, 9 декабря 2022-го годов. После «Списка использованной литературы» следует указывать название статьи и автора, аннотацию и ключевые слова (помимо языка, на котором написана статья, на двух других языках, упомянутых выше).

Рекомендация к публикации статей, входящих в редакцию, определяется после анонимного заключения редакционной коллегии журнала и проверки на наличие плагиата. Если поступившая в редакцию статья не рекомендуется к публикации, информация об этом отправляется автору(ам).

Две статьи одного и того же автора(ов) не могут быть опубликованы в одном номере журнала. Статьи, не соответствующие вышеуказанным требованиям, не будут опубликованы. Рукописи опубликованных статей не возвращаются.

REQUIREMENTS FOR THE COMPILATION OF SCIENTIFIC ARTICLES

Submitted articles should have materials intended for the first publication of researches related to current scientific problems, in accordance with the journal's scientific direction (military-theoretical sciences, military-special sciences, military medicine, national security). Articles can be submitted electronically in three languages (Azerbaijani, Russian or English).

The article should be typed in MS WORD text editor with Times New Roman font 12, line spacing should be 1. Universal decimal classification (UDC) according to the structure of the article, ORCID indexes (if any) title of the article, full information about the author, abstract, keywords, introduction, main part

(methodology and results obtained), conclusion, list of references used, and supplements (if needed) should be presented in a consistent and systematic manner. UDC indexes should be displayed on the upper left side of the first page of the article. At the beginning of the text, the title of the article, information about the author(s) (full name and surname, academic degree, academic title and military rank for those in military service), institution(s) where the author(s) works, e-mail address(es), telephone numbers, as well as account details of the International Bank of Azerbaijan for the payment of fees. After this information, a summary of 150–250 words should be given in the language in which the article was written. In the summary, the essence of the research work, the scientific results obtained by the author(s), the scientific novelty of the work, the importance of application, etc. should be concisely reflected. After the summary, keywords of 5–8 words should be listed.

The text of the article should be 6–12 pages (in A4 format), and the pages should have 20 mm free space on all sides. Page numbers should be placed in the lower middle of the page.

When placing illustrations, tables, charts, diagrams in the text (if the number is more than one), they should be numbered consecutively with Arabic numbers. Table – should be numbered at the top of the table from the right (e.g., Table 1), and the figure should be numbered from the middle (e.g., Figure 2.) and 1 blank line from the text part (top and bottom), and should be placed in such a way that the article is not rotated or clockwise so that they can be viewed or read when turned in the direction of the movement of the hand.

Mathematical expressions given in the text should be compiled with the formula editor (Equation) of the MS Word program. The formula should be written in the middle of the line, and the number should be written in parentheses on the right.

In a scientific article, a brief analysis of the topic should be given, its relevance should be justified, the issues to be resolved should be explained and their solutions should be indicated, the results obtained, the scientific novelty of the work, its application importance, economic efficiency, etc. should be given clearly.

References to scientific sources should be given in square brackets in the text (for example, [1] or, [1, p.119]). The list of references given at the end of the article should be numbered according to the order of the cited literature in the text. Scientific articles, monographs and other reliable sources published in the last 10 years should be preferred in the literature list. When giving the bibliographic description of the referenced source, the "Procedure for the preparation of the Dissertation" approved by the decision of the Presidium of the Higher Attestation Commission under the President of the Republic of Azerbaijan dated October 29, 2019, and amended by the decision dated May 7, 2021, December 9, 2022 requirements should be taken into account. The title of the article and the author, abstract and keywords (in addition to the language in which the article is written, in two other languages mentioned above) should be given after the "referenced literature list".

The recommendation for publication of the articles included in the editorial board is determined after the anonymous opinion of the editorial board of the magazine and after checking the presence of plagiarism. If the article submitted to the editors is not recommended for publication, information is sent to the author(s).

Two articles by the same author(s) cannot be published in one issue of the journal. Articles that do not meet the above-mentioned requirements will not be published, and manuscripts of published articles will not be returned.

